

A MÓRA FERENC MÚZEUM ÉVKÖNYVE

P. Hartyányi Borbála, Nováki Gyula, Ecsedy István, Marcsik Antónia, ifj. Kürti Béla, Goldman György, László Gyula, Lipták Pál, Varga Imre, Bálint Csanád tanulmánya, valamint M. Nepper Ibolya, Kőhegyi Mihály, Erdélyi István, Pataky László, Fodor István, T. Juhász Irén, Selmeczi László, Farkas Gyula és Lengyel Imre előadása a VII. Szegedi Régészeti Tudományos Ülésszak alkalmából

1971-2

A MÓRA FERENC MÚZEUM

ÉVKÖNYVE

1971

2

SZEGED, 1974

JAHRBUCH DES MÓRA-FERENC-MUSEUMS, SZEGED (UNGARN)
ANNALES DU MUSÉE FERENC MÓRA, SZEGED (HONGRIE)
ЕЖЕГОДНИК МУЗЕЯ ИМ. ФЕРЕНЦ МОРА, СЕГЕД (ВЕНГРИЯ)

Barna László, Csongor Győző, Dömötör János, Juhász Antal, Marián Miklós és Szelesi Zoltán
közreműködésével

szerkeszti
TROGMAYER OTTÓ

Technikai szerkesztő
H. KISS JUDIT

A borítólapot *Mayer Gyula* tervezte

Kiadásért felel a Móra Ferenc Múzeum igazgatója
Példányszám 625 — Terjedelem 18,5 A/5 ív
Készült monószedéssel, íves magasnyomással az MSZ 5601—59 és az MSZ 5602—55 szabvány
szerint
74-3970—Szegedi Nyomda

TARTALOMJEGYZÉK

СОДЕРЖАНИЕ

INHALT

SOMMAIRE

<i>P. Hartyányi Borbála—Nováki Gyula: Gabonalenyomatok a Körös-csoport edényein</i>	5
<i>Getreideabdrücke auf den Gefäßen der Körös-Gruppe</i>	8
<i>Ecsedy, István: A New Item Relating the Connections with the East in the Hungarian Copper Age</i>	9
<i>Marcsik, Antónia: Data of the Copper Age anthropological find of Bárdos-farmstead at Csongrád-Kettőshalom</i>	19
<i>Ifj. Kürti Béla: Újabb adatok a Dél-Alföld kora-bronzkorához</i>	29
<i>Neuere Angaben zur Frühbronzezeit der Süd-Tiefebene</i>	51
<i>Goldman György: Késő La Tène-kori település Csongrád határában</i>	53
<i>Eine spätlatènezeitliche Siedlung in der Stadtumgebung Csongrád</i>	61
<i>László Gyula: Terra Avarorum</i>	63
<i>Terra Avarorum</i>	70
<i>Lipták, Pál—Varga, Imre: Charakterisierung des anthropologischen Materials des awarischen Gräberfeldes von Kunszállás</i>	71
<i>Bálint Csanád: A honfoglaláskori lovastemetkezések</i>	85
<i>Les tombes à ensevelissement de cheval chez les Hongrois du IXe—VIe siècles</i>	107
<i>Die VII. Archäologische Konferenz in Szeged</i>	109
VORWORT	110
<i>M. Henner, Иболя: Данные к распространению янной культуры в Венгрии (Предводительское сведение о раскопках 1969—70 годов Пюшпэкладань—Кинчешдомб)</i>	111
<i>Kőhegyi, Mihály—Marcsik, Antónia: Das sarmatische und awarische Gräberfeld von Mélykút</i>	119
<i>Varga, Imre: Die biologische Altersbestimmung der anthropologischen Funde des awarenzeitlichen Gräberfeldes von Kunszállás</i>	129
<i>Erdélyi, István—Pataky, László: Die Belohnung der Finder des „Attila-Schatzes“ von Nagyszentmiklós</i>	143
<i>Fodor, István: Einige kulturgeschichtliche Beziehungen der ungarischen Urgeschichte</i>	157
<i>T. Juhász, Irén: Freilegung der arpadenzeitlichen Kirche in Dombegyház-Vizesmonostor</i>	183
<i>Selmeczi, László: Angaben und Gesichtspunkte zur Forschung nach den Kumanen im Komitat Szolnok</i>	187
<i>Farkas, Gyula—Lengyel, Imre: Skeleton of a mediaval dwarf from Ludoš-Csurgó (Yugoslavia)</i>	199
<i>Farkas, Gyula: Anthropologische Funde von der Woiwodina</i>	209

GABONALENYOMATOK A KÖRÖS-CSOPORT EDÉNYEIN

P. HARTYÁNYI BORBÁLA—NOVÁKI GYULA

(Budapest, Magyar Mezőgazdasági Múzeum)

A magyarországi neolitikumból a legutóbbi évekig csak bizonytalan adataink voltak a földművelés legbiztosabb maradványaira, a gabonaleletekre vonatkozólag. Ez annyival is inkább különösen hat, mivel a szomszédos országokban már majdnem kivétel nélkül mindenhol kerültek elő ilyen leletek a neolitikumból és ha nyomon követjük a földművelés elterjedését Kis-Ázsiától Észak-Európáig, természetesnek látszik az a feltevés, hogy a közbeeső Magyarország területén, ahol minden adottság megtalálható a gabonatermesztésre, a neolitikumban már tudatos gabonatermesztéssel kell számolnunk. Erre azonban eddig csak kevés bizonyítékunk volt.¹ A közel-múltban két újabb neolitikus lelőhelyről váltak ismeretessé szenesedett gabonaleletek: Páriból (Tolna m.), a vonaldíszes edények kultúrájából² és Dévaványáról (Békés m.), a tiszai kultúra korai szakaszából.³ Ezek botanikai feldolgozása még hátra van.

A magyarországi legrégebbi neolitikumot képviselő és erős déli kapcsolatokat mutató Körös-csoportnál gabonalelet még nem került elő. A vékony települési rétegek és az állatsontok között uralkodó nagymennyiségű háziállatsont alapján mozgékony, állattenyésztő népességre következtetnek. Valószínűnek látszik, hogy a földművelés alárendelt szerepet játszott, de meglétét már többen feltételezték, így Kalicz N., Gazdapusztai Gy. és Trogmayer O.⁴

A Körös-csoporttal nagyjából egyidős és területileg, valamint kulturális szempontból is aránylag közeli balkáni lelőhelyek közül néhányánál már találtak szenesedett gabonamaradványokat, illetve ezek lenyomatait (pl. Argissa Magula⁵, Vršnik III.⁶, Gornja Tuzla⁷). Mint már említettük, a Körös-csoportból ilyen még nem ismeretes, de Trogmayer O. felhívja a figyelmet az edényeken és agyagtapasztásokon található, eddig még meg nem határozott növényi lenyomatokra. Az alábbiakban ezekkel a lenyomatokkal kívánunk foglalkozni.

¹ P. Hartányi B.—Nováki Gy.—Patay Á.: Növényi mag- és termésleletek Magyarországon az újkőkortól a XVIII. századig. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1967—1968. 9—11.

² Torma I. ásatása (1968). Rég. Fü. Ser. I. No. 22. Bp. 1969. 17.

³ Ecsedi I. ásatása (1970). Az ásató szíves közlése.

⁴ Trogmayer O.: A Dél-Alföld korai neolitikumának főbb kérdései (Kandidátusi értekezés). Szeged 1968. Kézirat. MTA Könyvtára D 3837.

⁵ Hopf, M.: Bericht über die Untersuchung von Samen und Holzkohlenresten von der Argissa-Magula aus den präteramischen bis mittelbronzezeitlichen Schichten. In: Milojević, V.—Boessneck, J.—Hopf, M.: Die deutschen Ausgrabungen auf der Argissa-Magula in Thessalien. I. Das präteramische Neolithikum sowie die Tier- und Pflanzenreste. Bonn 1962. 101—110.

⁶ Hopf, M.: Untersuchungsbericht über Kornfunde aus Vršnik. Zbornik (Stip) 2 (1960—1961) 41—45.

⁷ Hopf, M.: Untersuchungsbericht über die botanischen Reste aus der neolithischen Ansiedlung in Gornja Tuzla. Glasnik zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Arheologija. NS 21—22 (1966—67) 169—171.

A Körös-csoport két, nagyjából azonos korú, Szeged melletti lelőhelyének a leletanyagát vizsgáltuk át a szegedi Móra Ferenc Múzeumban és a cserepek felületén található negatív lenyomatokról NAFTOFLEX S 70 anyaggal pozitív lenyomatokat készítettünk, összesen 129 darabot.⁸ Az anyag kiválogatásánál, első kísérletről lévén szó, csak a kalászkákra, illetve gabonaszemekre utaló lenyomatokat vettük figyelembe, így most elhagytuk a szár és egyéb növényi részek lenyomatainak a vizsgálatát. Az így készített pozitív lenyomatoknak több mint egy negyede volt alkalmas közelebbi tanulmányozásra. A vizsgálat eredménye a következő:⁹

1. Röske-Lúdvár

a) *Triticum monococcum* L. (Alakor, vagy egyszemű búza)

9 db kalászká maradványa.¹⁰ Valamennyi sérült, vagy töredékes formában nyomódott az agyagba. Csupasz, pelyvából kihullott szemtermés lenyomata nem került elő. Az egyik kalászkában levő szemnél a pelyvalevelek egy része hiányzott, a lenyomaton a szem kidomborodó alakja látható. Hasonlóképpen csak részben takar pelyva egy másik kalászkát is, melynél a szem csúcsi része fedett, de a kalászsorsó közelében a szem lenyomata jól kivehető.

A kalászsorsók közül 5 db aránylag könnyen felismerhető, bár közülük 3 db-ot csak feltételeken soroltunk ehhez a búzafajhoz. Két kalászsorsó pelyvamaradvánnyal együtt nyomódott az agyagba, a kalászsorsó vége hiányzik.

b) *Triticum dicoccon* SCHR. (Tönke, vagy kétszemű búza)

1 db kalászká¹¹ (9. ábra). A kalászkában mindkét szem épen maradt. A szemeket borító pelyvalevelek letöredezték, csupán a kalászsorsó felé eső részen maradtak meg, és így az egyik szemnél a hasi barázda íveltsége is jól kivehető. A kalászká méretei a ma termesztett *Triticum dicoccon* kalászkáival egyezők: hossza 12,5; szélessége 6,5; a lemérhető szem hossza 4,00; magassága 3,00 mm.

c) *Triticum sp.* (Búza)

1 db szem.¹² Ferdén nyomódott be az agyagba, közelebből nem sikerült meghatározni.

d) *Gramineae* (Pázsitfűfélék)

11 db pelyvatöredék.¹³

2. Szeged-Gyálarét

a) *Triticum monococcum* L. (Alakor, vagy egyszemű búza) (2, 3, 5, 8, 10. ábra).

8 db kalászká¹⁴, 3 db szem¹⁵ és 13 db kalászsorsó.¹⁶ A kalászkák és kalászsorsók lenyomatainak többsége a röskei leletekhez hasonlóan töredékes. Közülük a 10. számú kalászkának a csúcsa bennmaradt az agyagban és csak enyhén kidomborodó belső oldala és a szemet borító pelyva látható jól az egyik oldalon. A lenyomatokon a *Triticum monococcum*ra jellemző kalászsorsók alakja is jól megfigyelhető (8. ábra).

b) *Triticum dicoccon* SCHR. (Tönke, vagy kétszemű búza) (4, 7. ábra).

1 db kalászká¹⁷, 2 szemtermés¹⁸ és 5 db kalászsorsó.¹⁹ A szemek aránylag keskenyek, az egyiknél a fajra jellemző elkeskenyedő csúcsi és alapi rész jól látható.

c) *Triticum sp.* (Búza)

6 db szem.²⁰

⁸ A leletanyag vizsgálatához való hozzájárulásért az ásatónak, Trogmayer O.-nak, a lenyomatok készítésében való közreműködésért Máté I. restaurátornak mondunk köszönetet.

⁹ *Lelley J.—Rajháthy T.*: A búza és nemesítése. Bp. 1955.; *Lelley J.—Mándy Gy.*: A búza. Bp. 1963.; *Schermann Sz.*: Magismeret. I—II. Bp. 1966.; *Brechner Gy.*: A magismeret atlasza. Bp. 1960.

¹⁰ Lelt. sz. 67.2.94, 125, 126 (2 db), 128, 129 (3 db), 133.

¹¹ Lelt. sz.: 67.2.115.

¹² Lelt. sz.: 67.2.125.

¹³ Lelt. sz.: 67.2.95, 102 (2 db), 118, 122 (2 db), 123, 125, 128, 129, 135.

¹⁴ Lelt. sz.: 66.3.54, 145, 150, 175, 195, 213, 290, 422.

¹⁵ Lelt. sz.: 66.3.96, 105, 124.

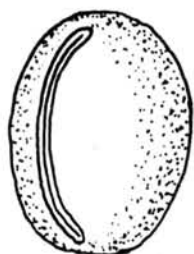
¹⁶ Lelt. sz.: 66.3.84, 97, 117 (2 db), 124, 128, 152, 210, 288, 431, 438, 181 (2 db).

¹⁷ Lelt. sz.: 66.3.213.

¹⁸ Lelt. sz.: 66.3.164, 318.

¹⁹ Lelt. sz.: 66.3.163, 213, 287 (2 db), 405.

²⁰ Lelt. sz.: 66.3.97, 121, 245, 313, 345, 533.

1

2

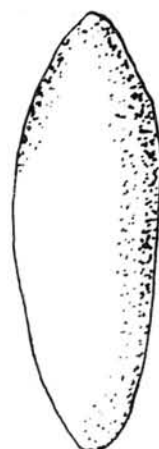
3

4

5

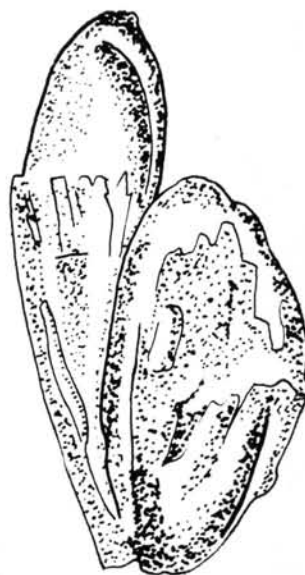
6

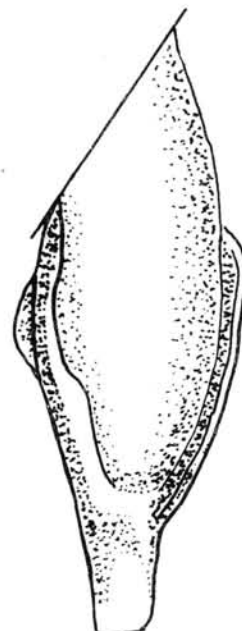
7

8

9

10

d) *Gramineae* (Pázsitfűfélék)

23 db pelyva lenyomata,²¹

e) *Lathyrus* sp. (?) (Lednek ?) (1. ábra).

1 db mag.²² Alakja kissé ovális, széles, a köldöki résznél laposabb. Felületén, főleg az egyik oldalon halvány, finom redőzöttség van, a mag egyharmad részén vékony hasítékvonallal a köldöke alig látható.

f) *Bromus* sp. (?) (Rozsnok ?)

1 szem.²³ A félig toklászos szem keskeny, hosszúka, alapi része az agyagban maradt, közlebbi meghatározása nem volt lehetséges.

Az edények felületén levő sérült kalászkák és pelyvatöredék-lenyomatok cséplés utáni hulladékból származnak. A lenyomatok között talált néhány ép szem kivételével a cséplés alkalmával azok a toklászos szemek jutottak a pelyva közé, amelyek részben fejletlenek, részben éretlenek voltak és ezért a csépléskor a pelyvalevelek közül nem tudtak kihullani, vagy a munka során összezúzódtak.

A lenyomatok megőrizték az ép és törött szemek eredeti méretét, ellentétben a szenesedett növényi maradványokkal, amelyek összezsugorodnak. Méretük a mai, azonos fajhoz tartozó búzáéhoz hasonló. Felvetődik a kérdés, milyen lehetett az e korban termesztett kalászkák mérete, hogyan alakult a kalászkák száma, milyen volt a szalmaszár hossza és szilárdsága és a kalászkák tömörsége. Ezekre a kérdésekre a fentiek alapján csak óvatosan következtethetünk. A kalászkák méretéről és a kalászkák számáról ez a lelet egyik fajnál sem ad választ. Még azt sem tudjuk megmondani, milyenek voltak a kalászkák: hosszú vagy rövid szálkák, a lenyomaton ugyanis a szálkáknak csak töredékei voltak láthatók.

A kalászkák tömörségéről azonban a lenyomaton levő kalászorsók hossz-mérete alapján tudunk következtetni. A két lelőhelyről megmért 20 db *Triticum monococcum* kalászorsóból 13 db-nak a hossza 2,4 mm-ig, 6 db-nak 2,5–3,1 mm között váltakozik és 1 db 3,6 mm volt. A *Triticum dicoccum* kalászorsójának hossza a mérhető 4 db-nál 1,5 mm, 2,4 mm, 2,5 mm és 4,9 mm volt. Ha figyelembe vesszük, hogy a recens búzáknál a 2,4 mm-nél kisebb hosszúságú kalászorsóval rendelkező búzát az „igen tömött” kalászuak csoportjába sorolják, akkor a fenti méretek alapján a két neolitikus telepről származó *Triticum monococcum*-ot a kalászkák tömörsége szempontjából az „igen tömött” (65%), a „tömött” (30%) és a „középtömött” (5%) kalászu csoportba helyezhetjük.

A mérhető búzaszemek nagysága és a kalászkák tömörsége alapján ugyanakkor feltételezhető, hogy a két neolitikus telepen levő *Triticum monococcum* és *Triticum dicoccum* kalászkái méretben nem sokban különböztek a ma megtalálható hasonló recens fajoktól.

A fentiek alapján tehát az eddigi feltételezés ma már bizonyítottnak tekinthető: a Körös-csoport népessége növénytermesztéssel is foglalkozott. Az említett lelőhelyekhez hasonlóan két búzafajt termesztettek, egyéb termesztett növényt egyelőre még nem sikerült kimutatni.

Nyitott kérdés marad, vajon a két telep lakói a lakóhelyükhöz közel termesztették-e a búzát, vagy távolabbi vidékről került hozzájuk. A két lelőhely igen közel van egymáshoz, közöttük a távolság kb. 10 km. Mindkét telep a XIX. századi szabályozás előtti Tisza egyik erős kanyarulata mellett, annak balpartján fekszik, melyet feltehetően gyakran öntött el árvíz. Így valószínűbb, hogy a búzát nem közvetlenül a telep közelében, hanem távolabb, kevésbé vízjárta területen termesztették.

²¹ Lelt. sz.: 66.3.97, 110, 122 (2 db), 147 (2 db), 160 (2 db), 163, 175, 200 (2 db), 213 (3 db), 219 (2 db), 259 (2 db), 312, 323, 351, 445.

²² Lelt. sz.: 66.3.26.

²³ Lelt. sz.: 66.3.133.

GETREIDEABDRÜCKE AUF DEN GEFÄSSEN DER KÖRÖS-GRUPPE

von

Borbála P. Hartyányi—Gyula Nováki

Von den neolithischen Fundorten Ungarns waren bislang noch wenige Getreidefunde bekannt. Erst in den letzteren Jahren ist von Pári (Komitat Tolna) und Dévaványa (Komitat Békés) verkohltes Getreide zum Vorschein gekommen, aber dieses wurde botanisch noch nicht bearbeitet.

Von der das früheste Neolithikum Ungarns vertretenden Körös-Gruppe stehen uns noch keine Getreidefunde zur Verfügung, doch sind auf den Gefäß- und Lehmewurfbruchstücken ausser verschiedenen pflanzlichen Resten auch auf Getreide hinweisende negative Abdrücke zu sehen. Die Verfasser haben von Gefäßbruchstücken zweier Fundorte bei Szeged positive Abdrücke gefertigt, aufgrund deren die folgenden Pflanzen festzustellen waren: 1. Röske—Lúdvár: *Triticum monococcum* L. (9 Stück Ährchen), *Triticum dicoccon* SCHR. (1 St. Ährchen, = Abb. 9.), *Triticum* sp. (1 St. Korn), *Gramineae* (11 St. Spelzenteile). 2. Szeged—Gyálarét: *Triticum monococcum* L. (8 St. Ährchen, 3 St. Körner, 13 St. Spinden = Abb. 2, 3, 5, 8, 10), *Triticum dicoccon* SCHR. (1 St. Ährchen, 2 St. Körner, 5 St. Spindel = Abb. 4, 7), *Triticum* sp. (6 St. Körner = Abb. 6), *Gramineae* (23 St. Spelzen), *Lathyrus* sp. (1 St. Samen, = Abb. 1), *Bromus* sp. (1 St. Korn).

Von den aus den beiden Fundorten gemessenen 20 St. Spindeln von *Triticum monococcum* beträgt die Länge von 13 St. 2,4 mm, bei 6 St. wechselte diese zwischen 2,5 bis 3,1 mm, bei 1 St. betrug sie 3,6 mm. Die Länge der Ährenspindel von *Triticum dicoccon* betrug bei den messbaren 4 St. 1,5, 2,4, 2,5 und 4,9 mm. Die Ährchen dieser beiden Weizenarten haben sich im Neolithikum nicht allzu sehr von den heutzutage auffindbaren rezenten Arten unterschieden.

Diese Abdrücke sind die frühesten materiellen Beweise des Pflanzenbaues in Ungarn.

**A NEW ITEM RELATING THE CONNECTIONS WITH
THE EAST IN THE HUNGARIAN COPPER AGE
(A MAROSDÉCSE-TYPE GRAVE IN CSONGRÁD)***

ISTVÁN ECSÉDY

(*Budapest, National Museum*)

In 1962 near Csongrád on the N-S-situated loess-ridge called Kettőshalom while excavating in a sand-pit human bones were found, round which reddish discolouration of the sand could be traced. Getting knowledge of the discovery of the grave Katalin Nagy the archeologist of the Tornyai János Museum at Hódmezővásárhely started excavations on this territory next year. It was in the course of these excavations that the burial-place constituting the subject of our article — and left undisturbed while mining in the sand-pit — turned up.¹

The description of the grave:

There was not any trace of grave discernible in the homogeneous yellow sandy soil. The shape and extension of the grave found in a depth of 178 cm was indicated by an E—W-situated red ochre patch, in the axis of which the skeleton of the buried man placed with his head towards west was lying. The dead was lying supine in a half-sedentary position. The trunk is a little raised upwards from the waist and the head is supported; this way the dead is facing the east. The legs drawn up into a flexed position remained in their original posture. The half-sedentary position of the skeleton is pointedly shown by the fact that the feet are resting under the level of the pelvis in a small separate pit. The arms were placed along the trunk somewhat flexed in the elbow, with the hands on the hip-joint. As mentioned before, in the whole area of the grave as well as on the skeleton there was a considerable amount of red ochre. (Figs. 1 and 2.)

Furniture:

1. Between the right upper arm and the ribs there was a 13,2 cm long trapezoid profiled obsidian blade lying. (Fig. 3/1).
2. In the vicinity of the head and the shoulder very small perforated disk-shaped limestone-beads (Fig. 3/4).
3. Small copper-beads made of curved copperplate round the bent knees. (Fig. 3/2).
4. Near the copper-beads cylindrical, pierced beads made of spondylus-shell. (Fig. 3/3)
5. Near the left pelvis there was an ochreknob 15 cm in diameter, which must have been placed on the ochre-layer covering the bottom of the grave in a small pouch made of some organic material (leather or textile).

The burial place described here was first — although only in great lines — appreciated by Gyula Gazdapusztai. Mentioning the Tiszapolgár—Bodrogkeresztur-character of the furniture, he placed the grave in a summary manner among the culture of the pit-grave kurgan (Yamnaya Culture), thus, by means of the furniture he thought the relatively early appearance of the pit-grave kurgans of the Great Hungarian Plain — occurring mostly without any furniture — to be justified.² His standing-point seems to be grounded what refers to the characteristic laying of the

* The manuscript received in 1971.

¹ In this place I express my thanks to Katalin Nagy for letting the material at issue be published by me.

² *Gazdapusztai, Gy.*, Die chronologische Fragen der Alföld-Gruppe der Kurgan Kultur. MFMÉ 1966—67/2 99.

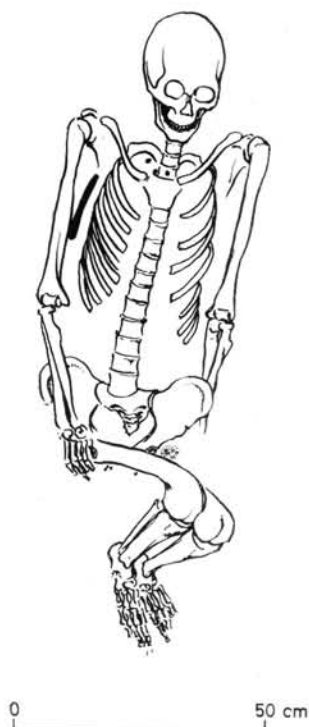

Fig. 1. Csongrád-Kettőshalom.
Grave 1.

Fig. 2. Csongrád-Kettőshalom.
Grave 1. from North (Photo: Katalin Nagy)

dead and the existence of ochre. In our opinion, however, these two facts permit only the conclusion that the burial can be connected on the whole to the East-European, more exactly to the Aeneolithic Age of the steppe as regards its ritual. The motives that can be reckoned in order to determine its more exact chronology date the Csongrád grave to an earlier date than the other so far excavated pit-grave kurgans. The complex having the nearest, probably direct relationship with the above described grave considering its geographical and general cultural aspect is the Copper Age cemetery of Marosdécse (Decia Mureşului), the connections of which with the east are known for a long time.³

The first evidence that can be adduced concerning the relationship of the two complexes is a negative. Neither in Marosdécse nor in Csongrád there was not any trace of a kurgan on the grave and it is very likely that Csongrád—Kettőshalom as well as Marosdécse had a flat-grave burial place.

In the furniture of the Marosdécse cemetery we can find the exact analogies of the limestone-beads as well as of the copper-beads. All these, of course, can be

³ Kovács, St., Cimitirul eneolitic dela Decia Mureşului. AISC I. 1928—1932. Cluj 1932. 89—101. *id.*, A marosdécsei rézkori temető. Közlemények. IV. 1—2. Kolozsvár 1944. 3—20. — The cemetery and its connections with the east are thoroughly dealt with by Ida B.—Kutzián. See: Bognár-Kutzián, I., The copper Age Cemetery of Tiszapolgár-Basatanya. Budapest 1963. 442—454. Further literature see there.

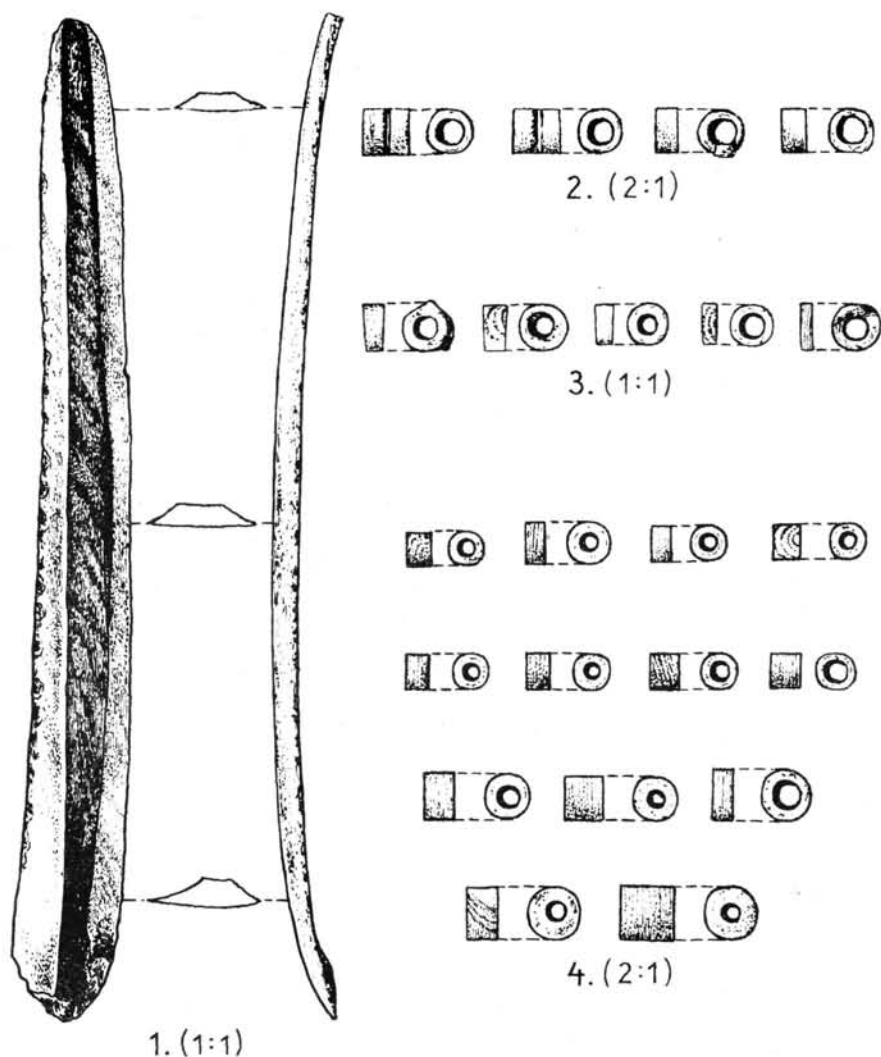

Fig. 3. Csongrád-Kettőshalom.

1 = Obsidian
2 = Copper

3 = Spondylus
4 = Lime-stone

regarded as the proofs of the cultural affinity in that case if we take them into consideration beside the most important features of the ritual. The facts that play the most important part are the characteristic laying of the dead, the oval-shaped grave and the use of ochre different from the pit-grave kurgans of the Great Hungarian Plain. Both the grave of Csongrád and those of the Marosdécse cemetery contain a considerable quantity of red ochre discernible all over the area of the grave, on the skeleton as well as on the furniture; in addition we can find paint-knobs — as parts of the furniture of the dead — in extra knobs placed very likely in a small bag or pouch as we had already mentioned it above. A further similar feature is the placing

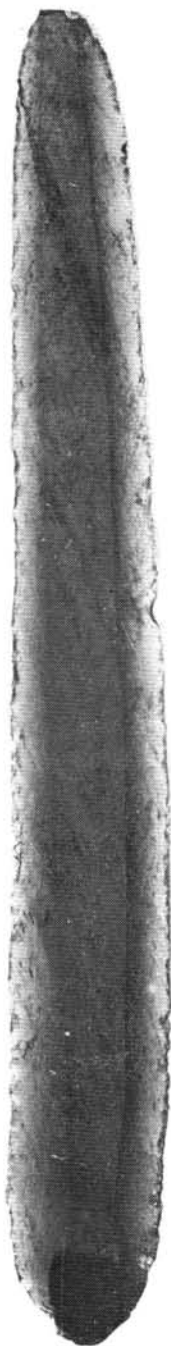

Fig. 4. Csongrád-Kettőshalom. The trapezoid-profiled obsidian blade

of the beads — in Marosdécse strings of beads — at the legs and the pelvis. From the point of view of the cultural homogeneity the presence of long trapezoid-profiled stone-knives in both places — sometimes in the same position — is of great importance. In the case of the cemetery of Marosdécse István Kovács has already pointed out to the special importance played by these in the ritual.⁴

Among the Hungarian Copper Age cultures it is only the Tiszapolgár and Bodrogkeresztúr cultures that can be taken into consideration in connection with the Csongrád—Marosdécse complex. What refers to its furniture the Csongrád grave can be connected to either of these related cultures. Certain forms of pottery of the Marosdécse cemetery and the ornament made up from stamped circles sometimes arranged into triangles point to the culture of Tiszapolgár, while the small copper-awls occurring in several burial-places as well as the copper axe-adze discovered in the area of the cemetery refers rather to the period of the Bodrogkeresztúr culture.⁵ It seems to be likely that the cemetery of Marosdécse can be realized as the "terminus ante quem" from the point of view of the more exact relative chronology of the Csongrád grave, or perhaps it is exactly of the same age. On the basis of the arguments brought up above we do not think it likely that the Csongrád grave could be posterior to the cemetery of Marosdécse; consequently, by no means can be equal in age with the pit-grave kurgans of the Great Hungarian Plain, the analogies of which in the West-Ukraine are positively posterior to the Bodrogkeresztúr culture. We shall later come back to the assumption that the cemetery of Marosdécse — on the basis of the copper torques found in one of the graves — is definitely of a later date than the Bodrogkeresztúr culture of the Trans-Tisza territory, and it represents one of the latest complexes of the people of the pit-grave kurgans in the Carpathian basin.⁶

The most important prehistoric problem to be raised in connection with the grave of Csongrád and Marosdécse cemetery is the relationship of the Eastern part of Hungary with the Moldavian and Ukrainian territories at the time of the Cucuten-

⁴ Kovács, I., A marosdécsei... 5. fig. 2. 1., plates 5—7. About the placing of the "ochreknoobs" and beads see: *ibid.* 7. (Graves 3 and 4.) and 17—20.

⁵ *ibid.* 20.; B.-Kutzián, I., *ibid.*; Horedt, K., Die Kupferzeit in Transsilvanien. *Apulum*. VII/I. 1968. 110—111. The small-size copper hatchets are general in the graves of Marosdécse, and their occurrence is similarly frequent in certain cemeteries of the Bodrogkeresztúr culture, where the proportion of the W—O-orientated graves are of great significance. (The graves of the Marosdécse cemetery are SW-NE-orientated). see Patay, P., A jávarézkor néhány etnikai és időrendi kérdéséről. (Fol. Arch. XXI. 1970. 17. note 32. These copper-pins were discovered in Marosdécse in many cases near the ochreknoob placed into the grave. It is easy to imagine that these pins served for tattooing.) *cp.*: Birkett—Smith, K., A kultúra ösvényei Budapest 1969. 178—179.)

⁶ This view was represented by Gyula Gazdapusztai (Részalkutatásunk problémái). Lecture given at the 5th Archeological Conference at Szeged, April 1968. The text of the lecture was not published.

Tripolye cultures. On the territories of Ukraine, Moldavia and Rumania several complexes of finds have been discovered and numerous issues of researchwork have been born in the course of the recent years that represent partly the outstanding importance of these connections and partly contribute to the elucidation of the phases — divergent both in their period and character — of a process that has been called formerly the “influence of the steppe” as a whole, and so far has not been made clear in details.

The graves and cemeteries showing the direct analogies of our complexes in Hungary discussed above can be dated principally to a period parallel with the 2nd layer of Srednij Stog on the territory of the Soviet Union. This phase is represented by the latest graves of the Dneper-Donec culture as well as by the earliest burial places of the Yamnaya Culture. As for making the cemetery of Marosdécse parallel with Marjupol in this case in our opinion only the last graves (graves XXI and XXIV) of the Marjupol cemetery can be taken into consideration, and it is very likely that only as a „terminus post quem”.⁷ The same can be stated about the cemetery excavated near Nyikolkiye (in the district of Dnepropetrovsk) and the cemetery discovered near vasilyevka (in the district of Zhaporozhez) can be ranged with these, too. These also belong to the neolithic period preceding Srednij Stog II.⁸

The near analogies of the whole ritual are shown, however, by the graves 1/a—5/a in the cemetery of Tshapli as well as by the burial-places discovered in Vinográdniy Ostrov being — according to Dobrovolskij — in a very close connection with the former ones. Not only the laying of the dead the characteristic way of use of the ochre and the stone-knives — being of outstanding importance according to Garashanin⁹ — and the copper beads show a correspondence, but some specific elements of the costume as well; as the string of beads made of Unio-shells and possibly wound around the waist like a belt — as it was well observed and laid down both in Marosdécse and in Tshapli.¹⁰

Similarly, in the cemetery of Petro-Svistunovo we can see the outstanding importance of the stone-blades and we can find the above mentioned elements of the costume beside the special features of the ritual. The first grave of the cemetery deserves special attention. It is an interment in an oval pit with the dead lying supine with the legs drawn up and the head orientated towards the west and powdered with ochre with a furniture containing a string of beads composed of 120 pieces similar to the copperbeads of Csongrád, a stone-knife and three stonechisels. There was a furniture of ochre-knob near the left hand.¹¹ The analogies of the beads,

⁷ Макаренко М., Маріупольський могілник. Всеукраїнська Академія Наук. Київ

⁸ Телегин Д., Я. Никольский могилник эпохи неолита — меди в Надпорожье КСИА АН УССР II. х Киев 1961. 20—26. Бодянский, А., В., Лысогорский неолитический могильник КСИА АН УССР II. 32—37.

⁹ Garašanin, M. V., Elemente der Steppen und der pontischen Einflüsse an der Unteren Donau und auf dem Balkan, an Übergang vom Neolithikum zur frühen Bronzezeit. Glasnik Sarajevo, N. S. XV—XVI. 24. Considering the skeletons of the cemetery of Marosdécse lying with the legs drawn up the author assumes that it is not Maryupol that the cemetery of Marosdécse shows a close relationship with, but the Aeneolithic cemeteries of younger date.

¹⁰ Добролюбов А. В., Могильник в с. Чапли. Археология. X. Київ 1954. 106—118. The Aeneolithic cemetery of Kapulovka is — the ceramics of which are type Srednij-Stog II., Mihajlovka I. — considering its ritual different but on the ground of its furniture similar to the Tshapli graves 1.a—5.a. Шапошникова О. Г. Бодянский О. В., Капуловський енеолітичний моги́льник на нижньому Дніпрі. Археологія. XX., Київ 1970. 11—117.

¹¹ Бодянский О. В., Энеолитический могильник біля с Петро-Свистунове. Археологія. XX. Київ 1968. 117—118.

the bracelet and the "small copper-pipe" bent from two copper-plates found in the grave can be found — among others — in the treasure of Carbuna and in Habasesti.¹² The string of beads made of *Unio*-shells discovered in the 2nd grave points to the above mentioned graves of Tshapli and to Marosdécse.¹³

The burial-place excavated near the Moldavian Kainari and dated by the vessel of Tripolye BI type is of outstanding importance both from the point of view of the relative chronology and the historical connections. Here the man buried in the grave was lying in supine position with the legs drawn up under a small tumulus. The interment contained a large quantity of ochre, the vessel of Tripolje mentioned above, two stoneblades and a nucleus as well as a copper-bracelet and a copper torques. Both the bracelet and the torques have pointed ends and very likely both had the above mentioned beads made of *Unio*-shells known from the graves of Srednij Stog II and from Marosdécse. This burial-place is — according to Movsha — the earliest kurgan burial in the area of the Tripolye culture and it can be connected to the early Yamnaya kurgans dated by the pottery of the type Sredni Stog II.¹⁴ Consequently, we can record the grave as one of the relics of the earliest connections of the Sredni Stog II-early Yamnaya and the Tripolye tribes. These connections became livelier especially in the phase Tripolye B II., C I. It is manifested by the shell-like slimming, stamped and often corded pottery with rough cross-hatched surface occurring in the Tripolye settlements¹⁵, and by the "C" pottery appearing on the territory of Rumania later in the Cucuten A—B and period B.¹⁶ According to Movsha it is due to these strengthening connections that the burials in supine position with the legs drawn up became widespread in the Tripolye culture.¹⁷

In connection with these issues and bearing upon the relationship of the Copper Age-Early Bronze Age with the steppe in general the ochregrave of Casimcea is of outstanding importance, and the problem of the stone mace-head shaped like a horse's head found here.¹⁸ What refers to the assumption that the interment represents an earlier phase of the connections with the east the scientists have a more or less similar standing-point. Berciu expresses in several of his works his view that the grave of Casimcea is a burial-place of the Cernavoda culture and he tries to date it by the radiocarbon data of Ceamurlia de Jos's "ochre-grave".¹⁹ In our

¹² *Сергеев Г. П.*, Раннетрипольский клад у с. Карбуна. СА 1963. 139. 4—6; *Клейн Л. С.*, О дате карбунского клада. Проблемы археологии I. Ленинград 1968. 5—74. (It gives a thorough analysis of the objects of the Karbuna treasure and the connections of the Copper Age in Hungary.) *Dumitrescu, V.*, Le dépôt d'objets de parure de Hăbășesti et le problème des rapports entre les tribus de la civilisation de Cucuteni et les tribus des steppes pontiques. Dacia N. S. I. 1957. 74—76.

¹³ *Богдянский О. В.*, Археология, XX. Киев 1968. 118.

¹⁴ *Мовша Т. В.*—*Чеботаренко Г. Ф.*, Энеолитическое курганное погребение у ст. Каинары в Молдавии. КСИА 115. Москва 1969. 45—49.

¹⁵ *Мовша Т. Г.*, О связях племен трипольской культуры со степными племенами медного века. СА 1961. 2. 186—199.

¹⁶ *Dumitrescu, V.*, op. cit. 94—95; The Date of Earliest Western Expansion of the Kurgan Tribes. Dacia N. S. VII. 1963. 496. note 5. See also: *Morintz, S.*—*Roman, P.*, Über die Chronologie der Übergangszeit vom Aeneolithikum zur Bronzezeit in Rumänien. Dacia N. S. XIII. 1969. 67.

¹⁷ *Мовша Т. Г.*, К вопросу о трипольских погребениях с обрядом трупоположения. Материалы и исследования по археологии юго-запада СССР и Румынской Народной Республики. Кишинев. 1960.

¹⁸ *Popescu, D.*, La tombe à ocre de Casimcea (Dobrogea) Dacia 85—91. To the problem of the Casimcea scepter and its analogies: *Berciu, D.*, A Zoomorphic „Sceptre” Discovered in the People's Republic of Bulgaria and its cultural and chronological Position. Dacia N. S. VI. 1962. 397—409.

¹⁹ *Berciu, D.*, op. cit., cp. id., Contribuții la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări. Bukarest 1961. 137. id., Romania before Burebista. London 1967. 74—75.

opinion S. Morintz and P. Roman criticize Berciu's method not without any foundation in this very respect. (The cultural situation of Ceamurlia de Jos's ochre-grave is not exactly determined.)²⁰ We must remark that the stele of the grave discussed here is according to the analogies discovered between the Dnester and the Danube represent a later period following the Usatovo phase.²¹ The furniture of the Casimcea grave in on the other hand, partly an analogy of the flint implements discovered by Bodianski in the already mentioned graves of the cemetery in Petro-Svistunovo²², affirming the opinion of Merpert and Vladimir Dumitrescu; that is it supports the dating of the grave to an early period by all means preceding the Usatovo, and most probably to the period Cucuten A—B.²³

As we have mentioned it above, the nearest analogies of the graves in Marosdécse can be found in the first place among the burial places of the Srednij Stog II, respectively among the graves of its later period being connected to the early Pit-Grave Culture (Yamnaya Culture). Relying upon these findings we can risk the assumption that the ochre-grave of Kainari and Casimcea and the "Sceptrums" as well as the graves of Marosdécse and Csongrád can be connected uniformly to the phase Sredni Stog II—Tripolye BI—II—Cucuten A—B—Bodrogkeresztúr (earliest); perhaps they represent a homogeneous horizon within this.²⁴ It can be supposed that the complex represented by this cemetery and that of Marosdécse is the result of the earliest steppe influences as well as of the penetration of certain steppe groups. These groups could be people of the steppe population characterized by the material of Sredni Stog II, and flourishing at the period of Tripolye B I—II, who manifested a strong relationship with the Yamnaya culture.²⁵

As for the historical circumstances of the penetration it is especially the opinion of Bibikova and Merpert that reserves special attention. It is a positive fact that corresponding partly the climatic and geographical conditions a cultural area was emerging in the East-European steppe in the earliest times definitely deferring from the complex represented by the Gumelnita, Bojan, Tripolye, Tiszapolgár, etc. cultures of the "Danubian Circle". This eastern area is the most sharply represented

²⁰ Morintz, S.—Roman, P., Über die Übergangsperiode vom Aeneolithikum zur Bronzezeit in Rumänien. Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur. Nitra 1969. Lithographed text. 31.

²¹ Berciu, D., op. cit., Rumania before Burebista 74—75. Шмаглей Н. М.—Черняков И. Т., Курганы степной части между Дуная и Днестра. Материали по археологии северного Причерноморья. 6. Одесса 1970. 100—102.

²² Popescu, D., op. cit.; Бодянский О. В., op. cit. Археология. XX. Киев 1968. 118. fig 4., ill. 4 a 6.

²³ Dumitrescu, V., op. cit. Dacia N. S. I. 1957. 89—95. Мерперт Н. Я., Древнейшая история населения степной полосы Восточной Европы. Ph. D. thesis. Москва 1968. 75—81. See also: Garašanin op. cit. 25. According to the informations of Marija Gimbutas in West-Ukraine in the region of the South-Bug a sceptrum was discovered with Tripolye B I (!) material. (Gimbutas marks this phase Kurgan I and Kurgan II and places a part of the pit-grave kurgans of Rumania and East-Hungary including the cemetery of Marosdécse with it. Neither the kurgan-stratigraphies nor finds support this assumption, moreover, they contradict it. (cp.: Gimbutas, M., Proto-Indo-European Culture: The Kurgan Culture during the Fifth, Fourth and Third Millenium B. C. Indo European and Indo-Europeans. Philadelphia 1970. 178—179. and 195. note 6. (with further literature.)

²⁴ On the basis of the torques found in the grave discovered near Kainari — and other above mentioned analogies it appears that the torques of Marosdécse does not justify the dating of the cemetery to a date later than the period of the Bodrogkeresztur culture. By reason of the facts mentioned above we assume that the cemetery was used between the transitional period of Tiszapolgár—Bodrogkeresztur and the final period of the Bodrogkeresztúr culture. (see note 5.)

²⁵ cp. Мерперт. op. cit.; Мовица—Чеботаренко, op. cit. 49. Мерперт op. cit. ibid.

by the Sredni Stog II and the Yamnaya culture. The connections of the two circles as we have seen can be observed in the earliest period of cultures pursuing a primarily nomadic stock-breeding and horse-keeping economy. Because of the mobility moreover the necessity of movement coming from the character of their economy in the case of advantageous climatic conditions or — perhaps simultaneously with these — in consequence of the pressure of other tribes or groups the nomad and mobile way of living can take the form of a definite migration.²⁶ In the course of this the steppe groups penetrate into the territories suitable for them; — to the plain between the Dnester and the Danube, the Lower Danube, the valley of the rivers Olt and Maros and to the territory east of the river Tisza. Beside the intercourses observed from Tripolje B I the appearance of the horse-headed scepters, the emergence of the Csongrád—Marosdécse complex must be considered as a result of the first movement of this nature directly following the former ones. It seems to be definite that in the course of Tripolye B II—C I this process contributed to the formation of new cultures on the Eastern territories. These cultures are Usatovo, (Foltest I) in the area of the Soviet Union and in Rumania the Cernavoda I culture emerging parallelly with the Cucuten B on the Gumelnița bases.²⁷

We must emphasize it repeatedly, that — contrary to the opinion of Marija Gimbutas — among our so far discovered pit-grave kurgans there is none which could be dated to this period.²⁸ These graves as well as the Bulgarian (Endze, etc.) and the Muntanian (Gurbanești) ones represent within the Yamnaya culture the burial places following directly or at best running parallel with the Usatovo, so in Hungary parallelly either with the Bodrogkeresztur culture or with its final phase we can hardly speak about a nomad penetration on the side of the Yamnaya culture.²⁹

The depot-finds dated definitely by the Tiszapolgár—Bodrogkeresztúr-type copper and gold disks, copper-beads and bracelets to the middle period of our Copper Age can be connected possibly to the first steppe penetrations outlined above.³⁰ The depot finds of Karbuna, Habasesti, Erősd and Hencida can be found on the territories which can be taken into consideration in connection with the movement of the above-mentioned population respectively ethnic groups. Referring to the finds of Hencida Gyula Gazdapusztai hinted at the fact that this treasure had been concealed from an enemy attack in flight.³¹ As it is impossible to date

²⁶ Бибикова В. И., К истории доместикации лошади на юго-востоке Европы Археология XXII. Киев 1969. 67. о.

²⁷ According to the observations of Шмаглий and Черняков among the kurgan burials between the Dnyeper and Danube the Usatovo graves are older than those of the Yamnaya culture. On the basis of the grave discovered near Kainari the authors suppose that the custom of building of kurgan is a result of the intercourses with the steppe preceding the later Tripolye phase. Relying upon these it can be supposed that the earliest phase of the formation of the Usatovo directly follows the earliest period of the Yamnaya culture in the steppe zone. See: Шмаглий—Черняков, op. cit. 94—95., cop.: Zbenovich V. G., Chronology and cultural relations of the Usatovo Group in the USSR. Symposium über... der Badener Kultur. Nitra 1969. Lithographed text. 5—6.

On the emergence of Cernavoda I and the so called „C” ceramics of Cucuten A—B see: Morintz S.,—Roman, P., Aspekte der Ausgänge des Aeneolithikums und der Übergangsstufe zur Bronzezeit in Raum der Niederdonau. Dacia N. S. XII. 1966. 120.

²⁸ See note 23.

²⁹ Мепнерт, Н. Й., op. cit. ibid; Шмаглий—Черняков, op. cit. 107—108.; Kalicz, N., Die Frühbronzezeit in Nordostungarn. Arch. Hung. XIV. Budapest 1968. 28—39., 73—88.

³⁰ Сеппеев, op. cit.; Gazdapusztai, Gy., Ein Goldfund der Kupferzeit in Hencida. Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien. XCVI—XCVII. 1967. 290—297.

³¹ ibid. 297.

the material of the depot to a period later than the Bodrogkeresztúr culture, it is not likely that the enemy presumed to have penetrated to the area had been the people of the pit-grave kurgans. We can totally exclude this possibility in the case of Karbuna and Habasessti. It can be possibly imagined that the cause of hiding the treasure is to be looked for in the Kainari—Casimcea—Marosdécse wave or in its certain groups respectively. This assumption is, of course, hypothetical, since the concealing of these highly valuable objects could be motivated by local factors and events that were historically insignificant.

The process outlined here can not be conceived as a single penetration of short duration. On the territories indicated above we must count — beside the constant intercourses — with successive movements directed to the west meaning the penetration of several different groups of people in the same direction. The movement resulting in the above mentioned steppe-type complexes could be paralleled with the connections documented partly by the Bodrogkeresztúr-type copper adze the Karbuna-treasure, the Traian gold-pendant that can be found in the Cucuten—Tripolye culture and partly by the obsidian-blade in the Csongrád-grave being definitely of Carpathian basin in its origin.³² The connections outlined here are first within the intercourses of the two above-mentioned “cultural areas” and the fact that they had begun as early as the emergence of the “nomadic zone” points out the essential characteristics of the steppe way of life. The Carpathian basin constitutes hereafter the marginal territory of all nomadic steppe cultures.³³

The earliest steppe influences had nowhere been of such a size that they could have caused a breaking in the local development. The above mentioned cultural impacts, too, prevailed beside the strong survival of the local bases. We cannot assert the same about the penetration of the later and more developed Yamnaya culture differing in its size and character from the process assumed by us and represented among others by the burial place of Csongrád.

³² *Dumitrescu, H.*, Connections between Cucuteni-Tripolye and Near East Cultures in the Light of the Utilization of Golden Pendants. *Dacia*. N. S. V. 1961. 91—93.

³³ *Werner, J.*, Bronzenes Pferdekopszepter der Halstattzeit aus Predmerice bei Hradec Kralové. *Pam. Arch.* LII. 1961. 389.

DATA OF THE COPPER AGE ANTHROPOLOGICAL FIND OF BÁRDOS-FARMSTEAD AT CSONGRÁD-KETTŐSHALOM

ANTÓNIA MARCSIK

(Szeged, Institute of Anthropology, József Attila University)

The anthropological material of the Copper Age grave of Bárdos-farmstead at Csongrád Kettőshalom consists of the light yellow, but sporadically red-coloured, complete skeletal bones of an adult person, in good state of preservation that can be found in the Institute of Anthropology of the József Attila University (Number of inventory: 7620).

Its sex is — on the basis of the cranium, long bones and the angulus of pelvis — unquestionably male.

His age at death can be concluded from the morphological deformations observed in the cranium and on the symphyseal facies of pelvis characteristic of the age at death, as well as from the height of cone of the medullary space of humerus, from the rarefaction of the bone-tissue of the femoral fasciculus trochantericus and arciformis. The cranial sutures are open. Some ossification had begun only on the endocranial surface, in the obelical part of the sagittal suture. Taking into consideration in this respect the classification of Martin (1928), as well as that of Todd and Lyon (1924), his age at death can be put at 30 years, owing to the deformations of skeletal bones mentioned above (Nemeskéri—Harsányi, 1958), at 40 years. In this way, his average age of life can be estimated at 35 years.

On the basis of metrical and morphological values the find can be characterized as follows. For characterizing it I have used Martin—Saller's method (1957) and Hug's (1940) absolute categories.

The neurocranium is long, narrow, of medium height; it is dolichocranic, chamaecranic, metriocranic. The calculated cranial capacity is 1444 cm³, euencephalic. The contour of cranium is in norma verticalis pentagonoid, in norma occipitalis house-shaped. The protuberantia occipitalis externa is of third degree, the processus mastoideus is vigorous. The forehead is somewhat bent, of medium breadth and eurymetopic. The glabella is of fourth degree.

The face is broad, medium height, euryprosopic and mesence. On the basis of its facial profile angle it is orthognathous, the fossa canina is of third degree, there cannot be any alveolar prognathism. (For forming a judgment of the latter one, I took a stand on Lipták's (1971).

The orbit is angular and mesoconch, the nose is medium prognathous, mesorrhine. The spina nasalis anterior is of fourth degree. The dental curve is U-shaped, the palate is brachystaphyline. (The most important individual measurements, indices and morphological features of the cranium are summarized in Table 1.)

The sites of adhesion of strong muscles seen on the long bones and on the scapula are referring to the robust bony frame of the person in question and that is shown also by the robustness index of clavicle (26,96) and humerus (22,54). The scapula is height and medium broad. The clavicle, apart from being robust, is long,

the forearm is comparatively short, the sacrum is moderately broad, the pelvis narrow. The absolute measurements and indices concerning the skeletal bones are contained in Table 2.

Table 1: Individual measurements and indices of the Copper
Age material of Bárdos-farmstead at Csongrád-Kettőshatalom

<i>No. of measurements (Martin)</i>	<i>Measurements and indices</i>	<i>1. 7620 Ad. Male</i>
1.	Glabello-occipital length	194
1c.	Metopion-occipital length	187
5.	Basion-nasion length	102
8.	Maximum breadth of cranium	139
9.	Minimum frontal breadth	99
17.	Basion-bregma height	134
20.	Porion-bregma height	119
32/1-a.	Frontal angle	52°
38.	Calculated cranial capacity	1444
40.	Superior facial length	95
45.	Bizygomatic breadth	140
46.	Maxillar breadth	95
47.	Total facial height	115
48.	Upper facial height	70
51.	Orbital breadth	42
52.	Orbital height	34
54.	Nasal breadth	26
55.	Nasal height	54
62.	Palatal length	47
63.	Palatal breadth	41
65.	Bicondylar-diameter	124
66.	Bigonial-diameter	104
69.	Mental height	32
70.	Ramus height	73
71.	Ramus breadth	37
72.	Total facial angle	91°
8:1	Cranial index	71,65
17:1	Length-height index	69,07
17:8	Breadth-height index	96,40
9:8	Transvers. frontopar. index	71,22
47:45	Facial index	82,14
48:45	Upper facial index	50,00
52:51	Orbital index	80,92
54:55	Nasal index	48,15
63:62	Palatal index	87,23
Vertical norm		<i>Pentagonoid</i>
Glabella		4
Protuberantia occipitalis externa		3
Fossa canina		3
Spina nasalis anterior		4
Prognathia alveolaris		1
Calculated stature		182
Taxon		crA-n

Table 2: Individual measurements and indices of the skeletal bones of the Copper Age material of Bárdos-farmstead at Csongrád-Kettőshalom

<i>No. of measure- (ments (Martin)</i>	<i>Measurements and indices</i>	
1.	Greatest length of clavicle	165
6.	Medium contour of clavicle	43
1.	Anatomical breadth of scapula.....	172
2.	Anatomical length of scapula	115
1.	Greatest length of femur	558
1b.	Medial length of tibia	418
1.	Greatest length of humerus	377
2.	Length of the caput-capitulum of humerus	R = 368 L = 360
7.	Diaphyseal contour of humerus	85
1.	Greatest length of radial bone	274
1b.	Paralell length of radial bone	R = 273 L = 278
2.	Anterior straight length of sacrum (sacral length)....	109
5.	Anterior upper straight breadth (sacral breadth)....	110
23.	Sagittal diameter of pelvic inlet (conjugata vera) ...	128
24.	Transverse diameter of pelvic inlet (transversal..... diameter)	124
6:1	Robustness index of clavicle	26,06
2:1	Length-breadth of clavicle	66,86
7:1	Length-thickness or robustness index of humerus ..	22,54
1:2	Brachial index, brachium-antebrachium index (radius 1, hum. 2)	72,95
5:2	Length-breadth index of sacrum	100,92
23:24	Index of pelvic inlet	103,23

His stature was, based on Breitingers method (1938) 182 cm, very tall.

From among the ten anatomical variation-frequencies described by Brothwell (1959) the lambdoid sutural bones can be found in the cranium. And we may observe other morphological and anatomical deformations, too: supranasal suturation, insertion of strong muscles in the nuchal plane, parietal foramen on the right side, an angular and divided left jugular foramen, a strong mental trigone.

In the skeletal bones there are to be seen no anatomical deformations except a developmental malformation in the caudal and cranial bifid sacrum. The bifid sacrum as a developmental malformation is, according to Regöly—Mérei (1962), one of the anomalies occurring most frequently.

There aren't to be observed any morphologically pathological deformations either in the cranium or in the skeletal bones.

Taking Lipták's (1962, 1965) taxonomic works as our starting-point, the cranium is showing Cromagnoid-A and Nordic characteristics (Plate 1). The characteristic features of Cromagnoid-A (crA) taxon, as an angular face, oblong orbit, strong gonion region, are not expressed, but the euryprosopy is referring to Cromagnoid character. We may consider, therefore, the cranium of Bárdos-farmstead at Csongrád Kettőshalom as a variation of Cromagnoid-A combined with Nordic characteristics.

Plate 1: Grave 1 (Inventory No. 7620), Copper Age, Bárdos-farmstead at Csongrád-Kettőshalom, cr-A — n; male.

COMPARISON

In the crania originating from the culture of *Lengyel* in Transdanubia Bartucz (1966) established strongly marked features both in males and females.

In the same work he notices relating to grave 314 of the *eneolithic* cemetery at Zengővárkony that the cranium is dolicho-mesocranic and, owing to the breadth of the mandible, it seems to belong to the Cromagnoid race-circle.

The anthropological establishments concerning the *early* period of the Copper Age in Hungary may be found in one of Nemeskéri's comprehensive studies (1961).

He is remarking in connection with the material of the cemetery at the Polgár—Basa farmstead that the average span of life of the population moves between 29 and 32 years, in case of females being lower, in case of males higher. In his opinion, there are dominating two main types. Type-A: mesomorphic, the height of stature being above the average; the neurocranium is — on the basis of its absolute measurements — long, according to the indices it is mesodolichocranic, the splanchnocranium is eury-mesoprosopic. This taxonomic component dates back to the neolithic Bükki culture. Type-B: dolichomorphic, the stature ranges from short one till medium tall. Dolichocrany and leptoprosopy show from time to time even extreme values. The facial profile is mesognathous, the alveolar prognathism is characteristic.

Nemeskéri, in his paper quoted above (1961), is dealing also with the population of the *Bodrogkeresztúr* culture. Of that population the more delicate features are characteristic. The cranium is dolichocranic. In another paper (1956) he is similarly analysing the population of the *Bodrogkeresztúr* culture. In the cemeteries at Pusztaistván and Kiskőrös the mesocranic features are considerable. At the same time, in the material of the findspots in Szabolcs he established gracilization on a smaller scale — as compared with cases mentioned above. In the *Bodrogkeresztúr* culture, the fundamental race-element is formed by the Mediterranean race-component of the Tisza culture in the Neolithic period. He remarks that we have no coherent data concerning the population of the eneolithic period except the establishment that in Transdanubia there are present the Atlanto-Mediterranean features but in the East-of-the-Tisza region, in addition, there are also proto-Europid features (Soviet terminology). The population of the eneolithic period in Hungary from that of the Pécel culture just in the existence of these proto-Europid elements.

In respect of the data of the population of the *Pécel* (Baden) culture, Nemeskéri's (1951) bulkier work deserves attention. He carried out the evaluation of 43 graves from Alsónémedi, in which there were 16 males, 8 females, 14 children and 5 of undetermined sex. He gives the summarized mean value of both sexes, in addition he publishes the stature value, as well, that is 162,40 cm in case of males, 152,50 cm in case of females. Based on taxonomic investigations, he separated three groups. Group 1: meso-hypsicranic (Mediterranean, Alpine, Dinaric); Group 2: meso-(dolichocranic)-hypsicranic group (Mediterranean and proto-Europid-Cromagnoid); Group 3: brachy-hypsicranic (proto-Alpine and Dinaric).

In respect of the Pécel culture, in a major work of his of comprehensive character (1956) we find a detailed elaboration of the material of three findspots. These are: Szentes—Nagyhegy, Palotabozsok, Budapest—Andor street. He reports on the individual measurements, as well as the mean values of these, too, comparing them simultaneously with other European finds. Finally he established that the population of the Pécel culture differs from that of *Bodrogkeresztúr* culture because of the predominance of the Mediterranean race-component. The origin of the Mediterranean race-element goes partly back to the Tisza culture, however it is of South-Eastern origin.

The pathological deformations belonging closely to the biological reconstruction were established by Nemeskéri and co-worker (Gáspárdy—Nemeskéri, 1959) in respect of the population of the Copper Age (*Pécel* culture). They have observed from among the pathological deformations in a proper sense spondylosis, arthrosis, the traces of fractures and orbital criba and apart from these various developmental anomalies and anatomical variations, as well (*spina bifida occulta*, *foramen intra-condyloideum*).

In Danilenko's book (1969) we have found the neolithic-eneolithic cultures

of South-Eastern Europe thus those in Hungary, too, parallel with the other cultures. The finds of the Tripolye culture, originating from the territories of Poland, Rumania and the Ukraine, are very important.

The anthropological elaboration of the series from Bilcze-Złote in Poland was carried out by Stojanowski (1948). The anthropological elaboration of the material of the findspot at Vykhatintsky in the Ukraine is connected with Velikanova's name (1961). She is establishing that the two series are very similar to each other although the measures of the calvaria are greater, the face is broader in the series of Vykhatintsky. The proto-Europid component is dominant. All the other finds of the Tripolye culture including the finds of Rumania, as well (Necrasov et al., 1957) — remain within the limits of the individual variations established in case of the series of Vykhatintsky and Bilcze—Złote. The other European series can be characterized with a comparatively narrow face, dolichocrany. In Eastern Europe, however, the facial breadth of crania is showing a much higher value.

The cemeteries of the period Srednii Stog II in the Ukraine are: Kapulivka, Alexandriya, Dereivka 2 and Kamennye Potoki. The anthropological elaboration of these series was carried out by Zinevish and Kruts (1968) and we meet these series in another book of Zinevish (1967), as well.

Tóth (1970), reporting on the population of the Azov area in the Bronze Age, is remarking that in the medium Bronze Age elements of this area there are dominating the proto-Europid components but there appear also the Cromagnoid and Mediterranean features. Some analogies can be connected with the neolithic series of the Ukraine but there is possible also an eneolithic Copper-Age effect of southern origin.

He is treating in another paper (1968) of a material originating from the pitted (yamnaya) culture of the Ukraine and the lower Volga region. He is establishing the great influence of the autochthonous morphological components of mesolithic origin on the anthropological composition of the population of the yamnaya culture, and the same is expressed in the eneolithic Bronze-Age series, as well.

According to Debets (1961), the Europoid crania of Southern Mediterranean origin were more gracile than those from the northern steppe zones in the course of the neolithic period and Bronze Age. That phenomenon had begun in the neolithic period and became stronger in the course of Copper Age.

EVALUATION OF RESULTS

The most important individual measurements and indices of the find material originating from various cultures are summed up in Tables 3 and 3a.

(I have only compared, of course, the values concerning males, leaving in this way out of consideration the measurements and indices of female graves at Dereivka 2 as well as Alexandriya. I haven't use the united mean values, either, calculated for the series at Alsónémedi (Pécel culture).

We can find the values concerning the period Srednii Stog II and the Yamnaya culture in the book of Zinevish and Kruts (1968), the data of the Vykhatintsky and Bilcze—Złote series belonging to the Tripolye culture in Velikanov's (1961) work while the measurements and indices of the other findspots in Nemeskéri's (1956) paper.

„For comparing the materials of the cemeteries available for me, I have applied the type-distance coefficient” introduced by Thoma (1955). His formula — in which

Table 3: Comparison of the finds of various cultures

No. of measure- ments (Martin)	Cultures						
	Period Sredni Stog II				Yamnaya	Tisza- polgár- Bodrog keresztúr	
	Findspots						
	Kapulivka	Alaxandriya	Kamennye Potoki		Podniprovyia	Zaporizka	Csongrád- Kettős- halom
1.	189,4 (8)	195,5 (11)	206	213	193,0 (5)	190,9 (7)	194
8.	145,5 (8)	141,5 (11)	146	145	151,0 (5)	141,3 (6)	139
9.	100,1 (8)	98,5 (11)	105	106	104,2 (5)	96,9 (7)	99
17.	152,5 (4)	144,2 (9)	144	—	143,6 (3)	136,0 (2)	134
45.	139,0 (2)	140,5 (11)	140	—	140,5 (4)	133,7 (6)	140
48.	74,0 (4)	68,1 (11)	73	71	69,2 (4)	69,3 (6)	70
51.	44,4 (5)	43,0 (11)	49	44	42,6 (4)	41,4 (4)	42
52.	31,0 (4)	31,3 (11)	33	30	31,4 (4)	30,8 (6)	34
8:1	77,1 (8)	72,3 (11)	67,9	64,1	78,9 (5)	75,2 (6)	71,7
17:8	102,3 (4)	101,7 (9)	89,6	—	95,1 (3)	94,2 (2)	96,4
9:8	68,3 (6)	69,3 (11)	71,9	73,1	69,1 (5)	68,5 (6)	71,2
48:45	48,8 (2)	49,3 (11)	52,1	—	49,2 (4)	51,9 (6)	50,0
52:51	71,8 (5)	73,2 (11)	67,4	68,2	74,2 (4)	73,2 (4)	80,9

Table 3a: Comparison of the finds various cultures

No. of measurements (Martin)	Cultures								
	Tripolye		Bodrogkeresztúr	Péceli				Tiszapolgár-Bodrogkeresztúr	
	Findspots								
	Vykhvatintsy	Bilcze—Zlote		Szentcs—Nagyhegy				Budapest—Andorstr.	Csongrád—Kettőshalom
1.	183,4 (5)	184,0 (12)	186,0	173	183	183	170	198	194
8.	132,2 (5)	137,2 (12)	134,4	136	130	146	129	144	139
9.	92,8 (5)	97,2 (2)	—	96	93	100	92	98	99
17.	135,5 (2)	138,0 (11)	135,0	—	144	134	—	138	134
45.	127,8 (4)	128,1 (8)	—	—	—	—	(119)	126	140
48.	69,0 (2)	70,6 (11)	66,8	—	67	67	66	78	70
51.	43,1 (4)	41,1 (11)	—	39	40	39	38	38	42
52.	31,9 (4)	31,5 (11)	—	29	31	29	28	32	34
8:1	72,3 (5)	74,6 (12)	72,7	78,9	71,0	81,1	75,8	72,7	71,7
17:8	96,5 (2)	100,6	98,1	—	110,0	91,7	—	95,8	96,4
9:8	—	—	—	71,1	71,5	68,4	71,3	68,0	71,2
48:45	52,1 (2)	55,1	54,7	—	—	—	55,4	61,9	50,0
52:51	—	76,9 (11)	85,1	74,3	77,5	74,3	73,6	84,2	80,9

we find the values of the mean sigma, after Howells, in another paper (1956) of Thoma — is the following:

$$\tau = \frac{1}{a} \sum_{i=1}^a \frac{d_i}{\sigma_i}.$$

Thoma calculated on the basis of this formula the similarity of the Bodrogkeresztúr culture to the material of the other finds. The values obtained were published by Nemeskéri (1956).

For comparing the material of the grave at Csongrád-Kettőshalom with various series, I have applied nine characteristics. These characteristics can be found in case of every cemetery except the Bodrogkeresztúr culture that I have not used for calculation. In respect of the Pécel culture — based on the data contained in the Table — it seemed to be necessary to reckon the mean value.

The result of the comparison of grave at Csongrád—Kettőshalom according to the formula is as follows.

Alexandriya	Олександрія	0,554
Zaporizka	Запорізька	0,555
Bilcze—Złote		0,829
Vykhvatintsy	Вихватинці	0,927
Podniprovyia	Подніпров'я	0,974
Kapulivka	Капулівка	1,129
Kamennye Potoki	Кам'яні Потоки	1,238
Pécel cultur		1,295

The next similarity is therefore given by the material of Alexandriya (Sredni Stog II), Zaporizka (Yamnaya) and Bilcze — Złote (medium Tripolye) and the farthest one naturally by that of the Pécel culture. It can be established even according to the taxonomic analysis that the material from Csongrád considerably differs from that of Pécel and, owing to its strongly marked features, from the population of the Bodrogkeresztúr culture. Inferring from his Nordic and Cromagnoid characteristics, from his tall stature and robust bony frame, he belongs rather to the population of the quite early period of the Copper Age in Hungary.

REFERENCES

- Bartucz, L. (1966), A praehistorikus trepanáció és orvostörténeti vonatkozású sírleletek. Paleopathologia III. — Budapest, 141—143.
- Breitinger, E. (1938), Zur Berechnung der Körperhöhe aus den langen Gliedmassenknöcheln. — Anthropol. Anzeiger, 14. 249—274.
- Brothwell, D. R. (1959), The use of non-metrical characters of the skull in differentiating populations. — Homo (Supplement), 103—109.
- Даниленко, В. Н. (1969), Неолит України. Наукова Думка—Київ. 216—218.
- Дебей, Т. Ф. (1961), О некоторых направлениях изменений в строении человека современного вида — Сов. Этнография, 2. 9—23.
- Gáspárdy, G.—Nemeskéri, J. (1959), Paleopathological studies on Copper Age Skeletons found at Alsónémedi. — Acta Morph. Hung., 9. 203—219.
- Hug, E. (1940), Die Schädel der frühmittelalterlichen Gräber aus dem solothurnischen Aaregebiet in ihrer Stellung zur Reihengräberbevölkerung Mitteleuropas. — Zschr. Morph. Anthr. 38, 402—406.
- Lipták, P. (1962), Homo sapiens — species collectiva. — Anthr. Közlem., 6, 17—27.
- Lipták, P. (1965), On the taxonomic method in paleoanthropology (historical anthropology). — Acta Biol. Szeged, 11, 169—183.
- Lipták, P. (1971), Embertan és emberszármazástan. Tankönyvkiadó. Budapest, 48, 50.
- Martin, R (1928), Lehrbuch der Anthropologie. II. Aufl. — Jena, 735.

- Martin, R.—Saller, K. (1957), Lehrbuch der Anthropologie in systematischer Darstellung I. — Stuttgart. 488—595.
- Necrasov, O.—Nicolăescu—Ploșor, D. (1957), Étude anthropologique des squelettes néolithiques appartenant à la culture de la céramique peinte Cucuteni—Tripolje, découverts à Train. — An. st. Univ. Iasi, III. 1—2.
- Nemeskéri, J. (1951), Anthropologische Untersuchung der Skelettfunde von Alsónémedi. — Acta Arch., 1. 55—72.
- Nemeskéri, J. (1956), Anthropologische Übersicht des Volkes der Pécelér Kultur. — Arch. Hung. 35, 295—311.
- Nemeskéri, J.—Harsányi, L. (1958), A csontvázleletek életkorának meghatározási módszereiről és azok alkalmazhatóságáról. — MTA. Biol. Csop. Közl., 1. 115—164.
- Nemeskéri, J. (1961), Die wichtigsten anthropologischen Fragen der Urgeschichte in Ungarn. — Anthr. Közl., 5, 39—47.
- Regöly—Mérei, Gy. (1962), Ősemberi és későbbi emberi maradványok rendszeres kórbonctana. Paleopathologia II. Medicina — Budapest, 44.
- Stojanowski, K. (1948), Antropologia prehistoryczna Polski. — Prace i materiały antropologiczne, t. II. No 1. Krakow 13.
- Tóth, T. (1968), Data to the Anthropology of the Bronze Age Population in the Azov-Area. — Anthr. Hung. 8, 3—29.
- Tóth, T. (1970), On the Morphological Modification of Anthropological Series, in the Lithic and Paleometallic Ages I. — Ann. Hist. — Nat. Mus. Nat. Hung., 62, 381—392.
- Thoma, A. (1955), Egy finnországi lapp csontváz vizsgálata. — Biol. Közl., Pars Anthropologica, 3, 135—153.
- Thoma, A. (1956), Folytonos eloszlású jellegek variációjának mérése. — Anthr. Közl., 4, 67—79.
- Todd, T.—Lyon, E. (1924), Endocranial suture closure. Its progress and age relationship. Part. I — III—IV. Adult males of white stock. — Am. J. Phys. Anthropol., 7, 325—384.
- Великанова, М. С. (1961), Антропологический материал Выхватинского могильника (in: Пасек, Т. С.: Раннеземледельческие (Трипольские) племена Поднестровья). — Мат. и исслед. по арх. СССР. 84. 210—226.
- Зиневич, Т. П. (1967), Очерки палеоантропологии Украины.—Киев. 97—99.
- Зиневич, Т. П.—Круц, С. з. (1968), Антропологічна характеристика давнього населення території України. — Наукова думка. 13—39.

ÚJABB ADATOK A DÉL-ALFÖLD KORA-BRONZKORÁHOZ

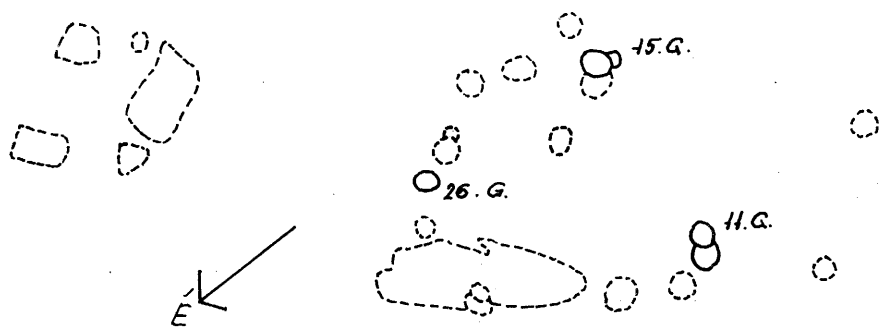
IFJ. KÜRTI BÉLA

(Szeged, Móra Ferenc Múzeum)

Az 1969—71. évek folyamán két olyan zárt leletegyüttes került elő a Dél-Alföldön, melyek elemzése egyrészt újabb adatokat szolgáltatott a terület kora-bronzkorának ismeretéhez, másrészt lehetővé tette, hogy eddig közöletlen, illetve részben közölt leleteket pontos kronológiai szinthez, illetve kultúrához kössünk.

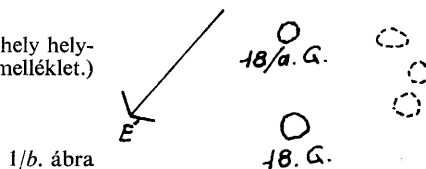
I. JÁNOSSZÁLLÁS, KATONAPART

1969 júniusában a jánosszállási Katona-part nevű dűlőben, a vasútállomástól délnyugatra¹, a faluközpontba vezető út déli oldalán egy délnyugat-északkelet irányban hosszan elnyúló homokos domboldalon régészeti leletek kerültek elő. A Bálint Csanád vezette leletmentés során kora Árpád-kori gödrök, szarmata lakóházak és gödrök, valamint őskori hulladékgödrök kerültek napvilágra².

1/a. ábra

1a+b ábra. Jánosszállás-Katona-part. Részletek a lelőhely helyszínrajzából. (Vö. Bálint Cs., MFMÉ 1971/1. Térképmelléklet.)

1/b. ábra

¹ A lelőhely leírását és rajzát vö. Bálint Cs., Adatok a kutya X—XII. századi szerepéhez MFMÉ 1971/1. 1. kép.

² Ezúton mondok köszönetet az ásatónak, hogy az őskori leleteket közlésre átengedte.

A feltárt objektumok közül leletanyaga alapján a 11., 15., 18/a³, 18., 26. gödör bizonyult őskorinak. Magukból a gödrökből a földgép munkája következtében nagyon kevés maradt meg. A gödrökön kívül egyéb jelenség (kultúrréteg) nem volt megfigyelhető, leletanyag csak a gödrökből származik.

Az őskori gödrök két csoportban, egymástól 52 méterre⁴ helyezkednek el (1. (a + b) ábra), más rendszert nem sikerült köztük megállapítani.

A gödrök és leletanyaguk leírása:

11. gödör: 190 centiméter átmérőjű kör alakú elszíneződésként jelentkezett. Lefelé egyre szélesedett, oldalfalai ívelték, s lekerekítve csatlakoznak a gödör fenekéhez. Legmélyebb pontja — 64 cm. Északnyugat—délkelet irányban egy gödör részlet csatlakozik hozzá.

A gödörből állatsontok, néhány patiscstörredék, két kora Árpád-kori bográcsperem-törredék (talán az Árpád-kori járószintből vagy a földgép által odakeverve) és őskori kerámia-törredékek kerültek elő. Ez utóbbiak leírása:

1. Kívül vörösesbarna, belül szürkésbarna színű, vastagfalú, durva tárolóedény törredékei. Az egyik törredék sarka elvékonyodik és enyhén meghajlik, feltehetően a nyak vagy a perem kezdetét jelzi. Ezt a törredéket függőleges irányban vékony eszközzel készített keskeny besimítás díszíti.
2. Világosbarna, szürke-fekete foltos, vastag, kihajló peremű, ívelt csonkakúpos nyakú, lekerekített hasvonalú, kettős csonkakúpos testű, finoman iszapolt, jól égetett, fényezett felületű edényke törredékei.
3. Durván soványított, közepesen égetett, vastagfalú edény szürkésbarna törredékei.
4. Finoman soványított, jól égetett, barnásszürke edény oldaltörredéke.

15. gödör: 150 cm átmérőjű kör alakú elszíneződésként jelentkezett. Alakja hengeres, oldalfalai lekerekítve csatlakoznak a gödör fenekéhez. Legmélyebb pontja — 50 cm. A 11. gödörhöz hasonlóan kettős gödör. Leletanyaga egy apró patisc(?) törredék és egy enyhén megpörköltödött állatsont mellett a következő őskori kerámia-törredékekből áll:

1. Szürkésbarna színű, csonkakúpos nyakú, erősen hangsúlyozott vállvonalú, ívelt testű, finoman iszapolt, jól égetett, fényezett felületű edény törredéke. Keskeny szalagfüle a perem alól indult, és a vállvonal alatt támaszkodott a testre.
2. Világosbarna színű, fekete foltos, enyhén kihajló peremű, ívelt nyakú, vékonyfalú edényke finoman iszapolt, jól kiégetett, fényezett peremtörredéke.
3. Szürkésbarna színű, fekete foltos (belül fekete), hengeres nyakú, hangsúlyozott vállvonalú, ívelt hasú, közepesen soványított, jól égetett, nagyobb edény oldaltörredéke. Hasát balról jobbra átlósan felfelé futó ujjbenyomásokkal tagolt rátett borda díszíti.
4. Vörösesbarna színű, csonkakúpos nyakú, hangsúlyozott vállvonalú, ívelt testű, vékonyfalú, finoman soványított, jól égetett edényke törredéke. A vállvonalon felül fényezett, alatta enyhén „durvított”.
5. Szürkésbarna, közepesen soványított, közepesen égetett, durvább edény oldaltörredéke.

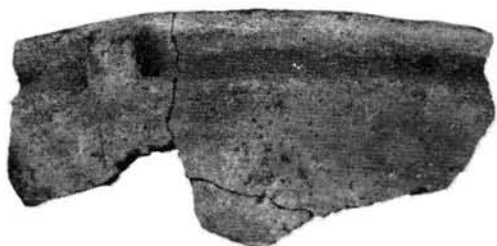
18/a gödör: 110 cm átmérőjű, kör alaprajzú, — 34 cm mély. Egy másodlagosan odakerült kora Árpád-kori bográcsperem-törredéken kívül nagyszámú állatsont, nyolc darab nád(vessző)lenyomatos patiscdarab és számos őskori edénytörredék volt benne. A fontosabb darabok:

1. Barna színű, vörös és fekete foltos, finoman iszapolt, jól égetett, fényezett felületű, erősen nyomott gömbtestű edény hasztörredéke (három darabból összeragasztva).
2. Sötétbarna színű, fekete foltos, kihajló, vastag peremű, behúzott nyakú, éles vállvonalú, ívelt csonkakúpos testű, finoman soványított, jól égetett, fényezett felületű nagy tál peremtörredéke vékony szalagfüllel, mely a peremből indulva a vállvonalra támaszkodik (1. kép).

³ A 18. és 18/a jelzés nem jelent semmi szerkezeti összefüggést: a gödrök egymástól négy méterre kerültek elő.

⁴ Helyszínrajza vö. Bálint Cs., i. m. Térképmelléklet.

3. Barnásszürke színű, laposan kihajló peremű, hengeres nyakú, éles vállvonalú, ívelt testű, közepesen soványított, szépen égetett, fényezett felületű finom bögre töredéke. Közvetlenül a vállvonal alatt három darab, háromszög alakban (felül kettő, alul egy) elhelyezett kis bütyök díszíti.
4. Barnásszürke színű, fekete foltos, enyhén kihajló peremű, behúzott nyakú, gömbös vállú, finoman soványított, jól égetett, fényezett felületű edényke töredéke (2. kép). Vállán párhuzamosan elhelyezett három kis függőleges borda díszíti.

1

2

5. Barnásszürke színű, fekete, ill. világosbarna foltos, vastag, kihajló peremű, behúzott nyakú, éles vállvonalú, ívelt csonkakúpos testű, jól iszapolt, szépen égetett, fényezett felületű tál töredéke (3. kép).
6. Sötétszürke-fekete színű, jól iszapolt, jól égetett, fényezett felületű, ívelt testű bögre oldal-töredékei (29 darab).
7. Nagyobb edény közepesen soványított, jól égetett faltöredékei. A nyakrész fényezett, a kis bekarcolással hangsúlyozott vállvonalától lefelé „durvított” felületű, seprőzött. Kívül világosbarna színű, belül szürke és fényezett (11 darab).
8. Sötét szürkésbarna színű, közepesen soványított, jól égetett, fényezett felületű, fordított csonkakúpos testű tál töredéke, aljának kis maradványával.
9. Vörösbarna színű, fekete foltos, durván soványított, fordított csonkakúp alakú tál töredékei (55 darab) rendkívül rossz állapotban, szétégtve, szétmállva (másodlagos égés nyomai). Az edény fenekének egy része összerakható, a fenék-átmérő kb. 144 mm lehetett.
10. Világosbarna színű, ívelt nyakú, behúzott vállvonalú, ívelt testű, fordított csonkakúpos aljú, lapos fenekű, közepesen iszapolt, jól égetett, fényezett felületű nagyobb edény töredékei (11 darab). Feltehetőleg hozzá tartozott egy széles szalagfűl töredéke is.
11. Világos barnásszürke színű, kihajló peremű, hengeres nyakú, finoman iszapolt, jól égetett, fényezett felületű, finom edényke peremtöredéke.
10. Szürke színű, fekete foltos, kihajló peremű, hengeres nyakú, közepesen iszapolt és égetett edényke töredéke.
11. Sötét barnásszürke, kihajló peremű, ívelt nyakú, fényezett felületű edényke nyaktöredéke.
14. Sötétszürke színű, finoman iszapolt, jól égetett, fényezett felületű edény fenéktöredéke.
15. Fekete színű, vastagodó peremű, fordított csonkakúpos tál peremtöredéke (4. kép). Belső oldalán a tál peremével párhuzamosan két vonal halad, melyekből ferde irányban egy újabb kettős vonal indul a tál alja felé. A vonalak vékony vesszővel (?) készített beszúrkálásokból állnak.
16. Fekete színű, enyhén kihajló peremű, ívelt nyakú, enyhén behúzott vállvonalú, ívelt vállú, közepesen soványított, jól égetett, fényezett felületű edény peremtöredéke.
17. Vöröses-szürkésbarna színű, kihajló peremű, hengeres nyakú, ívelt vállú, közepesen iszapolt, jól égetett edény peremtöredéke.
18. Sötétszürke színű, vörös foltos, kihajló peremű, hengeres nyakú, közepesen soványított, jól égetett, fényezett felületű edény peremtöredéke.
19. Sötétszürke színű, elvékonyított peremű, vízszintesen levágott rövid, hengeres nyakú, behúzott vállvonalú, ívelt vállú, jól iszapolt, jól égetett, fényezett felületű edény peremtöredéke.

20. Sötétszürke színű, világosbarna foltos, kihajló peremű, csonkakúpos nyakú, ívelt vállú, közepesen iszapolt, közepesen égetett, fényezett felületű bögre peremtöredéke.
21. Sötétbarna színű, fekete foltos, enyhén kihajló peremű, ívelt nyakú, besimított vállvonalú, nyomott gömbtestű, profilált aljú, finoman soványított, jól kiégetett, fényezett felületű öblös tál, erősen kiegészítve. (5. kép) Vállát a hasvonalra támaszkodva három rátett, egymással párhuzamos, függőleges borda díszíti. M: 122 mm; Szá: 140 mm; Fá: 83 mm.

3

4

22. Barna színű, fekete foltos, kihajló peremű, ívelt nyakú, besimított vállvonalú, ívelt vállú, fordított csonkakúpos testű, jól soványított, közepesen égetett, fényezett felületű fazék, erősen kiegészítve (6. kép). A vállon vízszintesen egymás mellett elhelyezett két kis rátett bütyök díszíti. M: 142 mm; Szá: 125 mm; Fá: 72 mm.
23. Vörösbarna színű, kihajló peremű, ívelt nyakú, kis bekarcolt vonallal hangsúlyozott vállvonalú, ívelt vállú, fordított csonkakúpos testű, közepesen soványított, közepesen égetett, matt felületű, kétfülű fazék (7. kép), részben kiegészítve. Két szalagfüle egymással szemben a peremből indul, s kissé a perem fölé magasodva közvetlenül a vállvonal alatt támaszkodik a vállra. Két füle alatt és közöttük szimmetrikusan elhelyezett négy kis rátett horizontális bütyök díszíti. M: 138 mm; Szá: 103 mm; Fá: 70 mm.
24. Szürkésbarna színű, vörös foltos, ívelt nyakú, élesen besimított vállvonalú, enyhén deformálódott nyomottgömb testű, magas profilált aljú, durván soványított, közepesen égetett, durva felületű nagy edény (8. kép), melynek pereme letöredezett, a test részben kiegészített. Mérfető magassága: 228 mm; Fá: 95 mm.

5

6

7

18. gödör: enyhén ovális, (120 ill. 105 cm átmérőjű) alaprajzú, —10 cm mély. Tartalma nagymennyiségű őskori kerámiatöredék. A lényegesebb darabok:

1. Szürkésbarna színű, kihajló peremű behúzott nyakú, élesen besimított vállvonalú, ívelt vállú, lekerekített hasvonalú, ívelt testű, talpkorongon álló, közepesen soványított, közepesen égetett mély tál (9. kép), erősen kiegészítve. Legnagyobb kiöblösödésén ujjbenyomkodásokkal tagolt rátett borda csüng le. M: 115 mm; Szá: 178 mm; Fá: 83 mm.

2. Sötétszürke színű, világosbarna és fekete foltos, kihajló peremű, csonkakúpos nyakú, élesen behúzott vállvonalú, ívelt vállú, homorúan ívelt fordított csonkakúpos testű, jól soványított, közepesen égetett, fényezett felületű, erősen kiegészített csupor (10. kép). M: 96 mm; Szá: 89 mm; Fá: 55 mm.
3. Vörösesbarna színű, fekete foltos, kihajló (megvastagított) peremű, enyhén csonkakúpos nyakú, hangsúlyozott vállvonalú, ívelt vállú, finoman soványított, jól égetett, fényezett felületű csupor peremtöredéke.

8

9

10

4. Kívül szürkésbarna, belül fekete, kihajló peremű, behúzott nyakú, közepesen soványított, közepesen égetett, nyomokban fényezést mutató tál peremtöredéke.
5. Sötétszürke színű, barna foltos, közepesen soványított, közepesen égetett, vékony edény fenéktöredéke.
6. Barnásszürke színű, kihajló peremű, enyhén csonkakúpos nyakú, közepesen soványított, közepesen égetett, fényezett felületű edényke töredékei.
7. Világosbarna színű, fekete foltos talpgyűrűtöredék.
8. Szürkésbarna színű, közepesen soványított és égetett, finom kis edényke szalagfülének töredéke.
9. Világosbarna, közepesen soványított és égetett, mélyen bekarcolt, egymásra megközelítőleg merőlegesen futó vonalakkal díszített edénytöredék.
10. Világosbarna színű, fekete foltos, kihajló peremű, enyhén csonkakúpos nyakú, ívelt testű, finoman soványított, fényezett felületű kis bögre darabjai.

11

12

11. Szürke színű, világosbarna foltos, erősen kihajló peremű, behúzott nyakú, gömbös testű, finoman soványított, jól égetett, fényezett felületű kis függesztőedény (bögre) töredéke (11. kép). Vállán három párhuzamos, vízszintesen futó vonal díszíti, melyről szintén három vonalból álló háromszög csüng le. Vízszintesen átfúrt kis függesztőfüle alatt újabb háromsoros függőleges és ferdén futó vonalköteg indul ki. A vonalak kis, háromszög alakú bebökdések-ből állnak.
12. Világosbarna, fekete foltos, ívelt nyakú, ívelt testű, jól iszapolt, jól égetett nagy edény (hom-bár) töredékei (12. kép). Vállvonalat ujjbennyomkodásokkal tagolt plasztikus borda díszíti. Nyaka fényezett, szépen simított, míg teste a bordától lefelé erősen „durvított”.

13

13. Világosbarna színű, fekete foltos vízszintesen vágott peremű, hengeres nyakú, ívelt vállú, gömbölyded testű, jól iszapolt, finoman égetett, fényezett felületű nagyobb edény perem- és hastöredékei.

14. Világosbarna színű, kihajló peremű, ívelt nyakú, jól iszapolt, finoman égetett, fényezett felületű nagy edény perem- és nyaktöredéke (13. kép). A peremen és a vállvonalon körömbenyomásokkal díszített.

26. gödör: 110 cm átmérőjű, kör alaprajzú, lapos, henger alakú gödör. Leletanyagához állatcsontok (köztük kalcinált is) és edénytöredékek tartoznak. A fontosabb darabok:

1. Barnásszürke-szürke színű, ívelt nyakú, besimitott vállvonalú, ívelt kettős-csonkakúpos testű, lekerekített hasvonalú, közepesen soványított, jól égetett, finomabb edényke részben összerakható töredékei.
2. Szürkésbarna színű, enyhén kihajló peremű, hengeres nyakú, közepesen soványított, jól égetett bögre peremtöredéke.
3. Kívül szürkésbarna, belül fekete színű, kihajló peremű, behúzott nyakú, közepesen soványított, közepesen égetett edény peremtöredéke.
4. Kívül barna, belül fekete színű, durván soványított, közepesen égetett, vastagfalú edény oldaltöredéke. A töredék felső harmada sima, fényezett, alatta vékony szerszámmal közepes mélységű karcolásokból létrehozott hálóminta.
5. Sötétszürke színű, fekete foltos, közepesen soványított, közepesen égetett, vastagfalú edény fenék- és oldaltöredékei.
6. Kívül barna, belül fekete, közepesen iszapolt, közepesen égetett, „durvított” felületű edény fenéktöredéke.
7. Vörösbarna színű, közepesen soványított, közepesen égetett, „durvított” felületű edény töredékei.

A felsorolt kerámiatöredékeken kívül még tartoznak ide sötétszürke és barna, fényezett felületű ill. „durvított” edénytöredékek, amelyek több edényből származnak.

A fentebb ismertetett leletanyag legjellegzetesebb darabja a 18/a gödör 15. sz. táltöredéke (4. kép). Hasonló (sőt a díszítés készítésének technikájában a legapróbb részletekig egyező) edényeket, illetve töredékeket ismerünk Makó-Vöröskereszt⁵, Csongrád-Saroktanya⁶, Domony — Roob János kertje⁷, Hódmezővásárhely-Barcirt⁸ lelőhelyekről. Ezeket, s a még e csoportba sorolható lelőhelyeket a kutatás a Zóki kultúra Makói csoportjaként tartja számon⁹, s a belül díszített talpas tálat (egy ilyennek a töredéke a jánoosszállási is) e csoport vezértípusának tartja. Feltehetőleg egy hasonló tál talptöredéke a 18. gödör 7. sz. töredéke, melyhez hasonló töredék Salgótarján-Pécskőről is ismeretes¹⁰.

Három példánnyal van képviselve leletanyagunkban egy kihajló peremű, behúzott nyakú, éles vállvonalú, fordított csonkakúp alakú, minden esetben jó kivitelű táltípus (3. kép). Analógiáit nagy számban találjuk meg Hódmezővásárhely-Barci réten¹¹, előfordulnak Csongrád-Saroktanyán¹², Bag-Peresdülőben¹³, Domony-

⁵ Banner J., Újabb adatok a zóki kultúra elterjedéséhez. Dolg. 1939. 77—80.

⁶ *Gazdapusztai Gy.*, Kora-bronzkori lakótelep Csongrádon. Arch. Ért. 93 (1966) 7. kép 1—2.

⁷ Kalicz, N., Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. Bp. 1968. Arch. Hung. XLV. VI. t. 5.

⁸ B. Nagy Katalin ásatása; a leletanyag a Hódmezővásárhelyi Tornyai János Múzeumban van. — Ezúton mondok köszönetet az ásatónak, hogy a leletanyagot átnézhettem, s egyben köszönöm szíves hozzájárulását, hogy egyelőre közöletlen leletanyagára hivatkozhatssak. — vö. még *Gazdapusztai Gy.*, i. m.

⁹ Kalicz, N., i. m. 77—80.

¹⁰ ua. III. t. 11.

¹¹ vö. 8. jegyzet.

¹² *Gazdapusztai Gy.*, i. m. 5. kép 1.

¹³ Kalicz, N., i. m. IX. t. 4.

ban¹⁴, Nagygörbő-Várhegyen¹⁵. Ugyanílyeneket találtak a csehszlovákiai Čenkov¹⁶ és Timače¹⁷ lelőhelyeken is.

Némileg továbbfejlett változataik keskeny szalagfüllel (vagy fülekkel) rendelkeznek (1. kép), s analógiáik alapján általános kora-bronzkori formának tekintendők¹⁸. Előfordulnak a Makói csoporthoz tartozó domonyi lelőhelyen¹⁹, megtalálhatóak a battonyai temetőben²⁰, Pitvaroson²¹, Tószeg alsó rétegeiben²², a Nagyrévi kultúra Ökörhalmi típusú temetőiben (Tószeg-Ökörhalom, Szanda)²³, a Harangalakú edények kultúrája kései szakaszához tartozó alsónémedi temetőben²⁴, Csepelen és Békásmegyeren²⁵, továbbá a cseh-morva Zsinórdíszes kerámia kultúrájának legfiatalabb lelőhelyein (Měnín-ben²⁶ és Tvarožná-ban²⁷). Hasonló tál ismeretes a chrlicich-i 2. sírból²⁸, mely az Aunjetitzi kultúra legkorábbi fellépését jelenti Brno környékén.

A leletanyagban nagy számban fordulnak elő az enyhén kihajló peremű, ívelt vagy csonkakúpos nyakú, behúzott vállvonalú, ívelt testű bögrék (korsók) perem- és oldaltörédei. Analógiáikat fellelhetjük a Makói csoport lelőhelyein (Hódmezővásárhely-Barci rét²⁹, Csongrád-Saroktanya³⁰, Kiskánya³¹, Hódmezővásárhely-Diószegi I. földje³², Domony — Roob J. kertje³³, Bag-Peresdűlő³⁴), a Harangalakú edények kultúrája néhány edényformájában (Pilismarót³⁵, Rosnice II—III. sír³⁶) és a cseh-morva Zsinórdíszes kerámia kultúrája fiatalabb szakaszának mēnín-i lelőhelyén³⁷. Ugyanakkor ezek a jellegek otthonosak az Óbéba-Pitvaros csoportban és a Nagyrévi kultúrában is³⁸. Az ugyanilyen típusú kis bögre szalagfülűes váltótörédeké-

¹⁴ ua. VI. t. 24; VIII. t. 8.

¹⁵ Nováki Gy., A nagygörbő-várhegyi kora-bronzkori erődtített telep. Arch. Ért. 92 (1965) 6. kép 1.

¹⁶ Novotný, B., Slavónska kultúra v Československu. Sl. A. III (1955) 9. ábra 6, 10.

¹⁷ ua. 10. ábra 4.

¹⁸ Gazdapusztai Gy., i. m. 244.

¹⁹ Kalicz, N., i. m. VIII. t. 6.

²⁰ Gazdapusztai Gy., i. m. 244. old. 16. jegyzet; ill. Acta Universitatis Szegedinensis de Attila József Nominatae, Acta Antiqua et Archaeologica Tomus XII.

²¹ Bóna, I., The Peoples of Southern Origin of the Early Bronze Age in Hungary. Alba Regia 4—5 (1965) I. t. 13.

²² Mozsolics, A. Die Ausgrabungen in Tószeg im Jahre 1948. Acta Arch. Hung. 2 (1952) XXII. t. 14; XXIV. t. 5.

²³ Bóna, I., The Cemeteries of Nagyrév Culture. Alba Regia 2—3 (1963) III. t. 7, 21; V. t. 1.

²⁴ Kalicz N., Korabronzkori hamvasztásos temetkezések Alsónémedi község határában. Arch. Ért. 84 (1957) 128.

²⁵ Schreiber, R., Neuere Forschungsergebnisse über die frühe Bronzezeit in der Umgebung von Budapest. MFMÉ 1966—67/2. 68.

²⁶ Ondráček, J., Nové nálezy se šňůrovou keramikou na židlochovicku. AR XII (1960) 173. kép 3.

²⁷ uő., Jihovýchodní prvky v moravské šňůrové keramice. AR XVII (1965) 203. t. 10.

²⁸ Staňa, Č., Časně únětické hroby a sídliště v Chrlicích u Brna. AR IX (1957) 87. kép.

²⁹ vő. 8. jegyzet.

³⁰ Gazdapusztai Gy., i. m. 5. kép 3.

³¹ Csalog J., A „vučedol-zóki” típusú kerámia lelőhelyei Tolna vármegyében. Arch. Ért. 1941. V. t. 5, 25.

³² Kalicz, N., Die Frühbronzezeit... II. t. 10—11.

³³ ua. IV. t. 5, 11, 19; VI. t. 13; VII. t. 1—4, 7—10.

³⁴ ua. IX. t. 1, 22.

³⁵ Patay P., A harangedény kultúra lelete Almásfüzitőn. Arch. Ért. 87 (1960) XXXII. t. 4.

³⁶ Vokolek, V., Pohřebiště zvoncovitých pohárů v Rosnicích. AR XVII (1965) 613—616.

³⁷ Ondráček, J., Nové nálezy... 173. kép 1.

³⁸ Mozsolics, A., i. m. XXIII. t. 10; XXV. t. 7.; Bóna, I., i. m. táblái; uő.: The Peoples... táblái.

nek legközvetlenebb megfelelőit Nagygörbő-Várhegyről³⁹, Hódmezővásárhely-Barci rétről⁴⁰, Nyírpazonyból⁴¹, Domonyból⁴² ismerjük.

A lekerekített hasvonalú, bikónikus (vagy nyomott gömbalakú) testű, behúzott vállvonalú, enyhén kihajló hengeres nyakú edényekre utaló töredékek leginkább a Hódmezővásárhely-Diószegi I. földjén talált mély tálakra⁴³ emlékeztetnek. A has-töredék azonban származhatott olyan edényből is, mint az Óbéba 7. sír mély tálja⁴⁴. A fenti leletekkel rokonítható két restaurálható edényünk (5, 9. kép) is.

A jánosszállási leletanyagban fellépő nagy edények (hombárok) töredékei is a Makói csoport jellegzetességeit viselik magukon. A nyak fényezett, a testet erősen durvították (12. kép), a vállvonalat mély ujjbenyomkodásokkal tagolt plasztikus borda díszíti. Pontos analógiáik többek közt a Foltești-II. horizonthoz tartozó Bogdănești lelőhelyről, Romániából is ismeretesek⁴⁵.

Az ujjbenyomkodással tagolt plasztikus bordák igen elterjedtek az egész Kárpát-medencei őskor folyamán, tehát önmagukban nincs kor- és kultúra-meghatározó értékük; ugyanakkor jól beillenek a Makói csoport képébe is. (Csupán néhány analógiát említsünk Hódmezővásárhely-Barci rétről⁴⁶, Csongrád-Saroktanyáról⁴⁷, Nagygörbő-Várhegyről⁴⁸, Domonyból⁴⁹.)

Durvított felületű töredékeket (néha seprőzve) ismerünk Csongrádról⁵⁰, Hódmezővásárhely-Barci rétről⁵¹, Nagygörbő-Várhegyről⁵², Domonyról⁵³, Bag-Peresdűlőből⁵⁴, Nyírpazonyból⁵⁵; de jelentkeznek Tószeg legsalsó rétegeiben is⁵⁶, megtalálhatók a Nagyrévi kultúra leletei közt Szőregen⁵⁷, Szandán⁵⁸, Szentés környékén⁵⁹, Rőszkén⁶⁰ stb. Hasonlóan díszített töredékeket ismerünk Csehszlovákiából (Čenkov⁶¹), Romániából (Bogdănești⁶²) is.

A 13. kép hombártöredékét körömbenyomkodással díszítették. Hasonló leleteket találunk Vučedolban⁶³, Nagygörbő-Várhegyen⁶⁴, Nyírpazonyban⁶⁵.

³⁹ Nováki Gy., i. m. 5. kép 6.

⁴⁰ vö. 8. jegyzet.

⁴¹ Kalicz N., A kora-bronzkori Nyírségi csoport telepe Nyírpazony határában. Arch. Ért. 94 (1967) 6. kép 9.

⁴² uő., Die Frühbronzezeit... VII. t. 8.

⁴³ ua. II. t. 7—8, 13.

⁴⁴ Bóna, I., i. m. IX. t. 5.

⁴⁵ Florescu, M., Contribuții la problema începuturilor epocii bronzului în Moldova. Arch. Mold. II—III. (1964) Fig. 2/14; Fig. 3/8.

⁴⁶ vö. 8. jegyzet.

⁴⁷ Gazdapusztai Gy., i. m. 6. kép 10—15.

⁴⁸ Nováki Gy., i. m. 4. kép 5; 6. kép 11.

⁴⁹ Kalicz, N., i. m. VI. t. 14.

⁵⁰ Gazdapusztai Gy., i. m. 5. kép 4, 7; 6. kép 10, 13, 15.

⁵¹ vö. 8. jegyzet.

⁵² Nováki Gy., i. m. 4. kép 8; 5. kép 11—13.

⁵³ Kalicz, N., i. m. IV. t. 28; VI. t. 26—27.

⁵⁴ ua. IX. t. 13, 26, 34, 36.

⁵⁵ Kalicz N., A kora-bronzkori Nyírségi csoport... 7. kép 1—2, 5—6; 8. kép 2, 4, 7—8; 9. kép 6—8.

⁵⁶ Mozsolics, A., i. m. XXIII. t. 13; XXIV. t. 12.

⁵⁷ Bóna, I., The Cemeteries... XI. t. 1.

⁵⁸ ua. IV. t. 9.

⁵⁹ ua. IX. t. 10.

⁶⁰ ua. XI. t. 9.

⁶¹ Novotný, B., i. m. 9. ábra 2.

⁶² Florescu, M., i. m. Fig. 2/12; 3/9; 9.

⁶³ Schmidt, R. R., Die Burg Vučedol. Zagreb, 1945. Taf. 33/4.

⁶⁴ Nováki Gy., i. m. 6. kép 9; 4. kép 7.

⁶⁵ Kalicz N., i. m. 7. kép 6.

A vízszintesen levágott peremű, hengeres nyakú urnaperem analógiái nagy számban fordulnak elő a közöletlen Hódmezővásárhely-Barci réti anyagban⁶⁶.

Sajátos helyzetet foglal el leletanyagunkban a 18. gödör 11. sz. függesztőedény-töredéke (11. kép). Anyagában, formájában, de még inkább díszítésében teljesen elűt a Tisza – Maros vidéki kora-bronzkor szokásos leleteitől, feltétlenül idegen elemként kell értékelnünk. Legközvetlenebb analógiáját a cseh-morva Zsinórdíszes kerámia kultúrájának egy Svépravic-on előkerült sírja szolgáltatta⁶⁷, amelyet V. Spurný a kultúra legfiatalabb fázisába sorolt.

Leletanyagunk értékelése szempontjából kulcsfontosságú szerepet tulajdoníthatunk a 18/a gödör 4. és 21. edényén (2., 5. kép) található hármás, párhuzamos, függőleges bordadísznek. Hasonló díszítés vidékünkön a Nagyrévi kultúrában (első-sorban a Kőtőresi csoportban⁶⁸) és az Óbéba-Pitvaros csoportban⁶⁹ jelentkezik. A bordák kivitelezése, az edények anyaga és arányai alapján e tárgyakat leginkább az Óbéba-Pitvaros csoporthoz sorolhatjuk.

A 8. képen látható edényhez hasonlót Tószeg-Ökörhalmon tártak fel 1956-ban⁷⁰. Ugyanakkor arányait és anyagát tekintve bizonyos fokig rokonítható az Óbéba-Pitvaros csoport néhány típusával, mint pl. Pitvaros 31. sír⁷¹, Óbéba 7. sír⁷², Röske⁷³.

A 18/a és 18. gödör restaurálható edényeire közvetlen analógiák nem állnak rendelkezésünkre. Bizonyos fokig rokoníthatók a Makói csoport anyagával⁷⁴, egyes elemeik fellelhetők a Nyírségi csoportban⁷⁵, s talán kapcsolatba hozhatók néhány, az Aunjetitzi kultúra legkorábbi szakaszából származó csehországi lelettel⁷⁶.

Fel kell azonban figyelni arra, hogy ezeknek az edényeknek az anyaga, kidolgozása, merőben eltér a Makói csoport kerámiájától, nem felel meg a tiszta nagyrévi tárgyaknak sem, ugyanakkor rokonítható az Óbéba-Pitvaros csoporthoz sorolt edények kidolgozásával. Az sem jelenthet ezen a ponton ellentmondást, hogy az említett edények típusai hiányoznak a csoport eddigi leletanyagából, mivel a csoport leletanyaga eddig csupán sírokból ismeretes, s így kerámiakincséről teljes képet még nem alkothatunk. (Ezek szerint ez a jánosszállási leletanyag az, ahol az Óbéba-Pitvaros csoport tárgyai először jelentkeznek telepen!)

A fenti elemzést összefoglalva: a Jánosszálláson feltárt kora-bronzkori telep kerámiájában döntő szerepet játszik a Makói csoport leletanyaga — ennek alapján ehhez a csoporthoz soroljuk magát a lelőhelyet is. Ennek a következtetésnek megfelelő a lelőhely és a feltárt objektumok jellege is. Bár viszonylag nagy területen folytak megfigyelések, mégsem került elő több, mint a fentebb ismertetett öt kora-bronzkori gödör. Kultúrréteget a leletmentésen nem tapasztaltak. Valamennyi gödör hulladékgödör volt, erre utalnak méreteik, alakjuk, a bennük lelt állatcsontok száma

⁶⁶ vö. 8. jegyzet.

⁶⁷ Spurný, V., Hrob se šňůrovou keramikou ze Svěpravic u. Prahy. AR VIII (1956) 192. kép. — Spurný szerint a töredék a schönfeldi típusba sorolható. — Érdekeség, hogy a sírban előkerült korsónak zóki analógiái vannak (Kalicz, N., Die Frühbronzezeit... III. t. 9), s ez a kettős datálás az egyidejűséget egészen bizonyossá teszi.

⁶⁸ Bóna, I., i. m. X—XIII. táblák.

⁶⁹ uő., The Peoples... II. t. — Sajnos a felvételeken alig látszanak a bordák.

⁷⁰ uő., The Cemeteries... III. t. 10.

⁷¹ uő., The Peoples... II. t. 13.

⁷² ua. IX. t. 4.

⁷³ ua. V. t. 14.

⁷⁴ Csalog J., i. m. V. t. 5, 30.

⁷⁵ Ld. a vízszintes büttyöket Kalicz N., i. m. megfelelő tábláin.

⁷⁶ Stana, C., i. m. 83, 86—87. képek.

és jellege⁷⁷, valamint az edénytöredékek. A 18/a gödörben talált vesszőlenyomatos paticsdarabok sem utalnak tartósabb építményre (házra). Ez a kép megfelel a Makói csoport egyéb lelőhelyeiről ismert képnek (Csongrád-Saroktanya⁷⁸, Hódmezővásárhely-Barci rét⁷⁹).

A lelőhely jelentőségét kerámiaanyaga adja meg. A Makói csoport túlsúlyban levő töredékei mellett ugyanis előfordulnak olyan formák is, amelyek a Harangalakú edények, ill. a Zsinórdíszes kerámia kultúrájának hatására utalnak (ezeknek a kultúrának a legfiatalabb szakaszára), előfordulnak az Óbéba-Pitvaros csoportból származó elemek, s felvetődik a Nagyrévi kultúra legkorábbi anyagával való kapcsolat lehetősége is.

A telep kerámiájának összképe tehát arra utal, hogy itt a Makói csoport egy kései telepével (fázisával?) kell számolnunk. Telepünk anyaga azt az időpontot rögzíti, amikor az újonnan érkező Óbéba-Pitvaros csoport népessége érintkezésbe került a Makói csoportból Nagyrévi kultúrává fejlődő helyi népességgel.

II. MAGYARCSANÁD-BÖKÉNY

A szakirodalomból már ismert lelőhelyről⁸⁰ 1971 májusában gepida bögrék kerültek a Szegedi Móra Ferenc Múzeumba. A B. Nagy Katalin által vezetett leletmentés során gepida sírok mellett kora-bronzkori hamvasztásos sír és számos szórványlelet került elő⁸¹.

A lelőhely a falu határában, közvetlenül a Maros jobb partján van. Évről évre jelentős partszakaszt mos alá a víz, így a lelőhely állandóan pusztul. A helybeliek elbeszélése szerint minden évben nagy partrészek szakadnak be a folyóba, és csontok, cserepek kerülnek elő. A meredek part metszetében jól kivehető elszíneződések jelzik a sírok és a hulladékgödörök helyét.

14

⁷⁷ A telepen előkerült állatsontanyag vizsgálatát Igricz Zsigmond végezte el. A 11., 15., 18/a és 26. gödrök közül *Bos taurus*-t csak a 15. g.-ben nem talált, *Ovicaprinae* mindenütt volt, *Sus scrofa domestica* nem volt a 15. és 26. g.-ben, *Capreolus capreolus* csak a 18/a g.-ben, *Unio*-kagyló héja csak a 26. g.-ben volt. Ezen adatok rendelkezésemre bocsátásáért ezúton is köszönetet mondok.

⁷⁸ *Gazdapusztai Gy.*, i. m.

⁷⁹ vö. 8. jegyzet.

⁸⁰ Banner J., Jelentés a Magyarcsanád-bökényi próbaásatásokról. Dolg. 1926. 72—113.

⁸¹ Ezúton mondok köszönetet az ásatónak, hogy a kora-bronzkori leletanyagot közlésre átengedte.

Az 1. sír leletanyaga:

1. Kívül világos (vöröses)barna, belül szürke, közepesen soványított, közepesen égetett, rossz megtartású, belül fényezett, kívül „durvított”, lapos fenekű, profilált aljú, fordított csonkakúpos testű urna (14. kép) töredékei (65 darab). Az egyik töredék alapján vállvonalát enyhe bekarcolás hangsúlyozta ki. Fá: 118 mm. Az urnában kalcinált embercsontok (elsősorban csöves csontok: felkarcsont, ujjpercek) voltak.
2. Világosbarna, közepesen soványított, közepesen égetett, porózus felületű, rossz megtartású, fordított csonkakúp alakú, talpgyűrűn álló, belül mészbetétrel zónásan díszített ún. zóki tál (15. kép). Pereme alatt kis bütyök díszíti. Restaurált, kb. egynegyedében kiegészített. M: 69 mm; Szá: 176 mm; Fá: 62 (36) mm.

15

3. Barnásszürke, sötét foltos, jól soványított, közepesen égetett, kívül-belül fényezett, ill. helyenként pasztózus felületű, kihajló peremű, ívelt nyakú, ívelt vállú, lekerekített hasvonalú, fordított csonkakúpos aljú kis fazék töredékei (23 darab). Közvetlenül a nyaka alatt a vállon félhold alakú rátett borda díszíti (16. kép).
4. Négyzetleges keresztmetszetű bronzú két töredéke (17. kép). Mindkét vége letört. Legkisebb átmérője: 2 mm; legnagyobb átmérője 4 mm. Hossz: 58, ill. 11 mm.

16

17

Az ásatás ideje alatt ez volt az egyetlen feltárt kora-bronzkori objektum.

A Maros vizállása lehetővé tette, hogy a part mellett végig csónakázva a temető (telep?) szintjéből a metszetből további leleteket lehessen gyűjteni.

A partmetszetből előkerült kora-bronzkori leletanyag:

1. Kívül barnásszürke, belül világosbarna, közepesen soványított, jól égetett, kívül fényezett és enyhe, megközelítőleg függőleges besímitásokkal díszített edényfaltöredék. A vállvonal kicsit besímitott, róla indul ki és a nyak közepén ér véget egy kis, vastag fülecske. Méret: 74×62 mm.
2. Világosszürke színű, világosbarna és fekete foltos, közepesen soványított, közepesen égetett, fényezett felületű, kihajló peremű, behúzott nyakú, éles vállvonalú, fordított csonkakúpos ívelt testű lapos aljú tál perem-, oldal- és fenéktöredékei. (7 darab) Fá: 55 mm.

3. Sötétszürke színű, világosbarna és fekete foltos, jól soványított, jól égetett, kívül-belül fényezett, ívelt nyakú, behúzott vállvonallú, lekerekített hasvonallú, ívelt aljú edény három darab töredéke.
4. Világosszürke, közepesen soványított, jól égetett, kívül-belül fényezett, kihajló peremű, ívelt csomkakúpos nyakú nagyobb fazék peremtöredéke. Mérete: 82×69 mm.
5. Barnásszürke, közepesen soványított, jól égetett, peremből kiinduló és vállvonallra támaszkodó szalagfűl töredéke. Mérete: 63×30 mm.
6. Szürke, közepesen soványított, közepesen égetett, kihajló peremű, behúzott nyakú, ívelt vállú, vékonyfalú kis bögre két töredéke. Méretek: 39×38 mm; 48×35 mm.
7. Szürke, közepesen soványított és égetett, kihajló peremű, ívelt nyakú, éles vállvonallú, ívelt testű, vékonyfalú bögre töredékei. Kicsi, keskeny szalagfűle a peremből indult és a vállvonallra támaszkodott. (Letört.) Méretek: 36×34 ; 41×29 ; 32×25 ; 25×23 mm.
8. Szürke, jól soványított, jól égetett, fényezett felületű, kihajló peremű, hengeres nyakú, élesen behúzott vállvonallú, ívelt testű, lekerekített hasvonallú bögre töredékei. Méretek: 42×32 ; 35×24 ; 58×34 mm.
9. Kívül vörös, belül vöröses szürke, sóderes soványítású, közepesen égetett, durva felületű, vékonyfalú, kihajló peremű, ívelt csomkakúpos nyakú, behúzott vállvonallú, ívelt vállú, lekerekített hasvonallú, fordított csomkakúpos aljú bögre négy töredéke. Keskeny szalagfűle volt, mely a vállvonall alatt támaszkodott az edény testére. Méretek: 36×32 ; 55×45 ; 69×45 ; 66×56 mm.
10. Sötétszürke, finoman soványított, jól égetett, kívül-belül fényezett, kihajló peremű, ívelt nyakú, alig észrevehetően hangsúlyozott vállvonallú nagy edény (tál) peremtöredéke (18. kép). Keskeny kis szalagfűle volt, mely közvetlenül a vállvonall felett indult s közvetlenül alatta ért véget. Mérete: 105×48 mm.
11. Világosbarna, jól soványított közepesen égetett, ívelt falú edény két töredéke. A párhuzamos vonalakkal álló keretben sraffozott mészbetétes háromszögekkel díszített töredékeket egymást közel merőlegesen metsző két sorban 11–12 mm átmérőjű kerek lyukak vágják át. A töredékek technikája, díszítése megegyezik az ún. zóki tálakéval (19. kép). Méretek: 59×44 ; 69×71 mm.
12. A fentiekben túl kb. 5 edényhez tartozó jellegtelen edénytöredékek (39 darab) kerültek még elő. Legtöbbjük seprőzött, vagy „durvított” felületű.

18

19

Közvetlenül a leletmentés után került a Múzeumba Vigh Imre makói gimnáziumi tanuló által gyűjtött néhány lelet.

20

Vigh Imre gyűjtése

1. Barnásszürke színű, vörösesbarna, ill. fekete foltos, belül fekete, közepesen iszapolt, közepesen égetett, kívül kissé porózus, belül fényezett, enyhén kihajló peremű, magas ívelt nyakú, besímitott vállvonallú, ívelt testű, ívelten fordított csomkakúpos aljú, lapos fenekű urna (20. kép). Vállvonala és hasvonala közt egyetlen vízszintes, középen függőleges irányban széles ujjbesímitással kissé árkolt bütyök díszíti. Pereme körben teljesen csorba. M: 182 mm; F: 78 mm.
2. Sötétszürke színű, barna foltos, közepesen soványított, jól égetett, durva kidolgozású, vékonyfalú, kívül-belül fényezés nyomait mutató, kihajló peremű, behúzott nyakú, kicsit

lekerekített vállvonalú, ívelten fordított csonkakúpos testű tál három peremtöredéke: Méretek: 88×67; 88×86; 92×80 mm.

3. További három edényhez tartozó jellegtelen cseréptöredékek.

Az 1. sír 1. sz. urnáját formája, díszítésmódja a Nagyrévi kultúrához köti. Az Ökörhalmi csoport számos urnája alul fordított csonkakúp alakú⁸². A durvított díszítésmódra jó példákat találunk Tószeg-Laposhalmon az 1948. évi ásatás „t” rétegében (— 430)⁸³, Tószeg-Ökörhalmon az 1956. évi ásatás anyagában⁸⁴, Szandán a 2. sír edényén⁸⁵, Tószeg-Ökörhalmon (?)⁸⁶, valamint Tószeg-Laposhalomról sírleletként⁸⁷. Az utóbbi urnának csak a legalja van durvítással díszítve, a hasvonal felé már seprőzött. (Ez a díszítésmód még a Kulcs-csoportban is szokásban marad, vö. a kulcsi temető 23. sírjának fazekával⁸⁸.)

Az 1. sír zóki táljához díszítésében hasonlót Nemesvámoson⁸⁹, valamint Domonyban⁹⁰ találunk. A tál pereme alatt elhelyezett bütök analógiáit Makó-Vöröskeresztről⁹¹ és Nemesvámosról⁹² ismerjük.

Érdekes következtetésre ad lehetőséget az urna és a tál együttes vizsgálata. Mindkettő azonos színű és kivitelű; készítésük technikája és anyaga olyan közeli, hogy fel kell tételeznünk: ugyanazon fazekas, ugyanazon alapanyagból készítette mindkettőt. Ebből az eredményből viszont az is következik, hogy

a) az urnát a tál analógiái alapján a Makói csoport népéhez kell kötnünk;

b) az urna analógiái alapján a tál a Makói csoport egészen kései időszakából való.

A kis, bordával díszített fazék formai és díszítésbeli megfelelőit megtaláljuk Hódmezővásárhely-Diószegi I. földjén,⁹³ és Makó-Vöröskereszten⁹⁴.

Bronztárgyat a Makói csoport lelőhelyeiről eddig még nem ismertünk⁹⁵; az 1. sírból előkerült bronztű azonban töredékes volta miatt további következtetések levonására alkalmatlan.

A szórványként előkerült 1. sz. edénytöredék analógiáját — sajátos fülképzésével — Domonyból ismerjük⁹⁶. Ugyanitt találunk a 2. sz. táltöredékhez is hasonló darabokat⁹⁷, de ugyanilyenek előfordultak Jánosszállás-Katona parton is (1. kép), megtalálhatóak Battonyán⁹⁸, Pitvaroson⁹⁹, Tószeg alsó rétegeiben¹⁰⁰, az Ökörhalmi

⁸² Bóna, I., The Cemeteries... I—VI. tábla.

⁸³ Mozsolics, A., i. m. XXIV. t. 5.

⁸⁴ Bóna, I., i. m. III. t. 9.

⁸⁵ ua. IV. t. 6.

⁸⁶ ua. VI. t. 17.

⁸⁷ ua. I. t. 10.

⁸⁸ Bóna, I., The Early Bronze Age Urn Cemetery at Kulcs and the Kulcs Group of the Nagyrév Culture. Alba Regia I (1960) II. t. 1.

⁸⁹ Kalicz, N., i. m. V. t. 1, 3.

⁹⁰ ua. VI. t. 6.

⁹¹ ua. II. t. 2.

⁹² ua. V. t. 1/b.

⁹³ ua. II. t. 8, 13.

⁹⁴ ua. II. t. 5.

⁹⁵ A csoport bronzművességére utaló eddigi egyetlen nyom a Domony—Roob J. kertjében lelt öntőminta volt, vö. Kalicz N., i. m. X. t. 1; uő., Magyarország legrégebb bronzkori öntőminta-lelete Domonyban. Aszód, 1968. Aszódi Múzeumi Füzetek, 4. (1968) 81—90.

⁹⁶ uő., Die Frühbronzezeit... VII. t. 13.

⁹⁷ ua. VI. t. 23; VIII. t. 2, 6.

⁹⁸ vö. 20. jegyzet

⁹⁹ vö. 21. jegyzet

¹⁰⁰ vö. 22. jegyzet

csoportban¹⁰¹, az alsónémedi¹⁰², a csepeli és a békásmegyeri¹⁰³ temetőkben, Méninben¹⁰⁴, Tvarožná-ban¹⁰⁵, Chrlicích-ben¹⁰⁶ stb.

A Vých Imrétől származó táltöredék analógiái (Jánosszállás-Katona part — 3. kép —; Hódmezővásárhely-Barci rét¹⁰⁷; Csongrád-Saroktanya¹⁰⁸; Bag-Peresdűlő¹⁰⁹, Domony¹¹⁰; stb.) alapján a legkorábbi bronzkori formák közé sorolható.

A 3., 6., 7. sz. szörvány bögrétöredékek általános kora-bronzkori formák, analógiáikat számos lelőhelyről ismerjük¹¹¹.

A 4. sz. edénytöredék (perem) megfelelői Makó-Vöröskeresztről¹¹², Kömlőről¹¹³ kerültek elő.

Az 5. sz. szalagfűl általános a csoportban, leginkább egy makói példányhoz hasonlítható¹¹⁴.

A 8—9. sz. bögrétöredékek valószínűleg olyan edények töredékei, mint amilyenek Hódmezővásárhely-Diószegi I. földjéről kerültek elő¹¹⁵, ill. amilyeneket Jánosszállásról is ismerünk (18/a gödör 16—18. sz. töredékek).

A 10. sz. szörvány edénytöredék (18. kép) pontos megfelelője Domonyban¹¹⁶ és Tiszavasvári-Paptelekháton¹¹⁷ került elő.

A 11. sz. szűrőedénytöredék (19. kép) díszítésmódja alapján egyértelműen a Zóki kultúrához köthető, hasonló motívumokat figyelhetünk meg más lelőhelyek anyagában is (Hosszúpályi¹¹⁸, Vysočany¹¹⁹, Jaroměřice¹²⁰, Nitriansky Hrádok¹²¹).

A 12. sz. szörványcserép durvított felületű töredékeinek analógiáit hasonló jánosszállási töredékek ismertetésekor már felsoroltuk¹²².

A Vých Imrétől származó urna alakjában, arányaiban megfelel a Hódmezővásárhely-Diószegi I. földjéről előkerült egyik kis edénynek¹²³, de annál durvább kidolgozású. (Technológiaiilag a nagyrévi edények kidolgozásához áll legközelebb.) Az oldalon elhelyezett bütyökhöz hasonlót Tápiószeléről¹²⁴ ismerünk. Ugyanilyen látható egy Tószegről, az 1948-as ásatás „s” szintjéből (–405 cm) előkerült edénytöredék¹²⁵ is, ami megerősíti viszonylag késői datálását¹²⁶.

Összegezve a fenti elemzést, azt tapasztalhatjuk, hogy bár valóban zárt lelet-együttest csak az 1. sír anyaga jelent, a többi, szörványként előkerült edénytöredék

¹⁰¹ vö. 23. jegyzet

¹⁰² vö. 24. jegyzet

¹⁰³ vö. 25. jegyzet

¹⁰⁴ vö. 26. jegyzet

¹⁰⁵ vö. 27. jegyzet

¹⁰⁶ vö. 28. jegyzet

¹⁰⁷ vö. 8. jegyzet

¹⁰⁸ vö. 12. jegyzet

¹⁰⁹ vö. 13. jegyzet

¹¹⁰ vö. 14. jegyzet

¹¹¹ vö. 30—38. jegyzetek anyagával.

¹¹² Kalicz, N., i. m. II. t. 1.

¹¹³ ua. III. t. 1.

¹²⁶ Sajátos módon edényünknek, ill. a rajta alkalmazott díszítésmódnak a Péceli kultúrában is találunk analógiáit (vö. Banner, J., Die Péceli Kultur. Bp. 1956. Arch. Hung. XXV. Abb. 15. 40—41. Hódmezővásárhely-Bodzáspart; Taf. VI. 20—21, 37, 40, 50. Keszthely-Apátdomb). Mivel a vele együtt előkerült táltöredékek egyértelműen a kora-bronzkorba utalják a leletet, az urnát is a Makói csoportba soroljuk, s egyúttal megjegyezzük, hogy analógiái alapján egy új problémát vet fel: a későrézkor—kora-bronzkor határán élő népcsoportok keveredésének, egymásba olvadásának kérdését. A kérdés megoldásához vezető utat azonban csak a Makó-Kis Gencs lelőhelyhez hasonlóak sorozatos feltárása jelentheti (vö. 143. jegyzet).

¹¹⁴ ua. II. t. 1.

¹¹⁵ ua. II. t. 10—11.

¹¹⁶ ua. VII. t. 13.

¹¹⁷ ua. XVIII. t. 3.

¹¹⁸ ua. XI. t. 3/b.

¹¹⁹ Novotný, B., i. m. 3/2.

¹²⁰ ua. 3/3.

¹²¹ ua. 12/2.

¹²² vö. 50—62. jegyzetek anyagával.

¹²³ Kalicz, N., i. m. II. t. 11.

¹²⁴ ua. IX. t. 19.

¹²⁵ Mozsolics, A., i. m. XXIII. t. 11.

ugyanabba a csoportba: a Zóki kultúra Makói csoportjába sorolható. A leletek egy része általános kora-bronzkori forma, más része e csoport legjellemzőbb elemei közé tartozik. A sír tárgyait analógiáik alapján pontosan a Makói csoport és a Nagyrévi kultúra időrendi határára (átmeneti fázisába) helyezhetjük.

A hamvasztásos rítus megfelel a csoportból eddig ismert egyik temetkezési formának¹²⁷.

*

A jánosszállási és a Magyarcsanád-bökényi leletegyüttesekben három régészeti csoport (a Zóki kultúra Makói csoportja, a Nagyrévi kultúra és az Óbéba-Pitvaros csoport) emlékanyagát ismerjük fel. E csoportok eddig ismert Szeged-környéki lelőhelyeit¹²⁸ az újabb gyűjtések és a Szegedi Móra Ferenc Múzeum anyaga alapján az alábbiakkal egészíthetjük ki:

III. GYULA-TÖRÖKZUG

1958. március elején Gara Ferenc gazdálkodó (Gyula, Mágocsi u. 4. sz. alatti lakos) a Törökzugban, Pócs telek felé a vasúti átjárótól 1 km-re kis bögrét szántott ki. Az edény a szegedi Móra Ferenc Múzeumba került.

Leírás: barnásszürke, jól soványított, közepesen égetett, szélesen kihajló peremű, ívelt nyakú, gömbölyded testű, fordított csónakakúpos aljú, egy fülű díszített bögre (21. kép).

Keskeny szalagfüle a nyak közepéről indul, és a vállvonalra támaszkodik. Díszítése: mészbetéttel kitöltött, párhuzamos vonalakból álló keretekben (melyek közt cikcakk vonalak húzódnak) sematizált „ember” és „állat” figurák. M: 107 mm; Szá: 72 mm; Fá: 34 mm (2. ábra).

Hasonló bögre a mokrini temető (Jugoszlávia) 282. sírjából került elő egy pitvarosi jellegű tál és kétfülű bögre kíséretében¹²⁹.

A díszítésmód számos eleme (a mészbetét alkalmazása, a szögletes keret, a sraf-fozott felületkitöltés, a cikcakk vonalak stb.) mindkét bögre esetében a Zóki kultúra díszítésmódjára utal¹³⁰, ugyanakkor az edények alakja nagyrévi analógiákkal¹³¹ vethető össze. A mészbetét felvitelének módja (vékony, egyenesvonalú bekarcolás

21

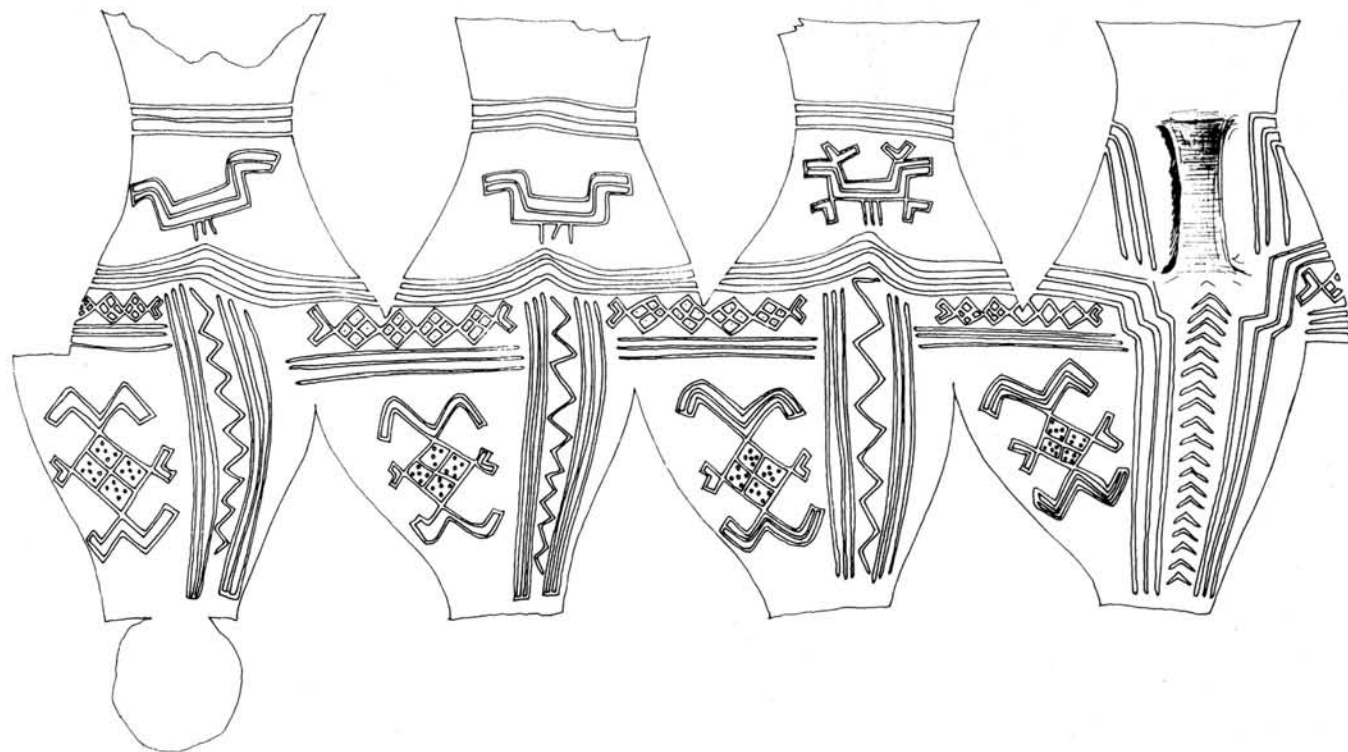
¹²⁷ Kalicz, N., i. m. 81—82.

¹²⁸ Bónai I., The Cemeteries...; uő., The Peoples...; Kalicz, N., i. m. 77—80.

¹²⁹ Girić, M., Mokrin. Nekropola ranog bronzanog doba. Dissertationes et monographie. T. XI. Washington-Kikinda-Beograd, 1971. 175—176. ill., LXXXIX. t.

¹³⁰ Schmidt, R. R., i. m. megfelelő táblái; Kalicz, N., i. m. megfelelő táblái; Bónai, I., The Cemeteries... 15. ill., VIII. t. 14.; Mozsolics A., A kisapostagi kora-bronzkori urnatemető. Bp. 1942. Arch. Hung. XXVI. IV. t. 102.

¹³¹ Bónai, I., i. m. I—VIII. t.; Banner, J.—Bónai, I.—Márton, L., Die Ausgrabungen von L. Márton in Töszeg. Acta Arch. Hung. X (1959) Abb. 1.

2. ábra. A Gyula-törökzugi bögre díszítésének kiterített rajza

— szemben a Zóki kultúra zsinédíszítésére emlékeztető módszerével) is a nagyrévi edények díszítésére emlékeztet.

Véleményünk szerint ez a típus morfológiai jegyeiben szerencsésen ötvözi a Nagyrévi kultúra és a Makói csoport (Zóki kultúra) stílusjegyeit, s ezzel a két régészeti együttes genetikai összefüggésére utal.¹³²

IV. TÁPÉ-MALAJDOK

A Malajdok-halmon 1943-ban Korek József vezetett ásatást, melynek során a Malajdok-B jelzésű Árpád-kori temetőt tárta fel. A temető 23. sírjából került elő egy, a Makói csoportba sorolható barna színű, közepesen soványított, jól égetett, peremén és a közepétájt rátett bordán sűrű rovátkolással díszített *edénytöredék* (22. kép — Ltsz. 53.100.1). Valószínű, hogy az Árpád-kori sírt hulladékgyűjtő fölé ásták, s az edénytöredék a gödörből származik.¹³³

Hasonlóan díszített peremtöredéket ismerünk Domonyból¹³⁴, és számos példát a Foltesti-II. horizont lelőhelyeiről (Bogdănești¹³⁵, Sultana¹³⁶, Boian¹³⁷, Gumelnița¹³⁸, Cuculata¹³⁹), sőt hasonló darabok már a Foltesti-I. szintben is előfordulnak (Erbiceni¹⁴⁰).

22

V. TOVÁBBI LELEHELYEK, LELETEK

1. Zóki kultúra Makói csoportja

Apátfalva-Bökény: 1924-ben került be a szegedi Móra Ferenc Múzeumba (továbbiakban MFM) egy edény oldaltöredéke. Ltsz.: I/1924-13. (A lelőhely feltehetőleg azonos a jelen tanulmányban már tárgyalt Magyarcsanak-Bökénnyel.)

Bácsalmás: 1934-ben Kalmár Ferenc földbélő csontvázas sír mellett sok bronzból való tárgyat (lándzsát, tűt, csákányt) talált. A leletekből egy fajszi típusú *balta* került a MFM-ba. Ltsz.: 53.67.1. 23. kép.

Battonya-Gödrösök: terepbejárása alkalmával szőrványcserepeket talált itt Fehér Gyula¹⁴¹.

¹³² A két népcsoport stílusjegyeinek keveredéséről vö. még *Bóna, I.*, i. m. 15.; ill. *Girić, M.* i. m. 204.: „The incrustated technique isn't unknown on the vessels of the Őkőrhalm type in Szőlőhalom and Újdombóvár, which are decorated in the classic Zók style.”

¹³³ *Trogmayer O.*, Tápé területének régészeti emlékei. = Tápé története és néprajza, Tápé. 1971. 36. — További leletek: SzMFM Ltsz.: 53.100.2—3.

¹³⁴ *Kalicz, N.*, i. m. IV. t. 20, 25; VIII. t. 13.

¹³⁵ *Florescu, M.*, i. m. 1/12.

¹³⁶ *Morintz, S.*—*Roman, P.*; Aspekte des Ausgangs des Äneolithikums und der Übergangsstufe zur Bronzezeit im Raum der Niederdonau. Dacia XII (1968) 46. ábra 2.

¹³⁷ ua. 47/2, 7.

¹³⁸ ua. 48/1.

¹³⁹ *Bichir, Gh.*, Beitrag zur Kenntniss der frühen Bronzezeit im südöstlichen Transsilvanien und in der Moldau (im Lichte der Grabungen von Cuculata und Mindrișca). Dacia VI (1962) Fig. 5, 8, 9, 17.

¹⁴⁰ *Dinu, M.*, Quelques considérations sur la période de transition du néolithique à l'âge du bronze sur le territoire de la Moldavie. Dacia XII (1968) 5/5.

¹⁴¹ *Fehér Gy.*, A mezőkovácsházi járás településtörténete az Árpád-korig. Szeged, 1967. Szakdolgozat a JÁTE BTK Ókortörténeti és Régészeti Tanszékén, Kézirat. 15.

Kiszombor-N: Husztik Dezső földjéről 1931-ben zóki cserepek kerültek az MFM-ba. Ltsz: 53.77.1, 5, 7, 11. — 24—25. kép.

Klárafalva határa: Horváth Éva terepbejárása során szórványcserepek kerültek elő.¹⁴²

Makó-Kis Gencs: Miták Ferenc terepbejárása során a Lonovics dűlőben egy kis dombon Péceli kultúrába sorolható cserepek mellett belül díszített zóki tál töredékét, s egyéb, a Makói csoportba sorolható cserepeket talált¹⁴³.

23

24

25

2. Nagyrévi kultúra

Ada-Komlósi: 1907-ben edénytöredékek kerültek a MFM-ba. Ltsz: 28/1907. — 26—28. kép.

Algyő: a Tisza-partról kis bögre töredéke került a MFM-ba. Ltsz: 8/1901. — 29. kép. Az 1970. évi árvíz idején homokbányászás közben újabb bögre került elő¹⁴⁴. — 30. kép.

26

27

28

Ásotthalom-Borgazdaság: pince építése közben csontvázas sírt dúltak szét¹⁴⁵. Az előkerült három bögrének pontos analógiáit nem ismerjük, hasonló darabok a Nagyrévi kultúrában, az Óbéba-Pitvaros csoportban és a Somogyvár-Gönyői csoportban fordulnak elő. 31—33. kép.

Baks-homokbánya: 1966 októberében végzett ásatásán Trogmayer Ottó a Vatyai kultúrához tartozó két rétegű telepet tárt itt fel. A lelőhely 92. sz. gödréből tiszta nagyrévi leletanyag került elő.¹⁴⁶ A leletek egy része (35—36. kép) számos analógia alapján a Nagyrévi kultúra Ökörhalmi

¹⁴² Horváth É., A Maros balpartja magyarországi szakaszának településtörténete. Szeged, 1971. Szakdolgozat a JATE BTK Ókortörténeti és Régészeti Tanszékén, Kézirat, 26—27.

¹⁴³ Miták Ferenc szóbeli közlése. — Makó környékéről további, e csoporthoz sorolható lelőhelyek is kerültek elő Horváth Ferenc és Szabó János terepbejárásából, anyaguk jelenleg áll feldolgozás alatt. — Szíves szóbeli közlésükért mindhármuknak itt is köszönetet mondok.

¹⁴⁴ Kukuk Józsefné (Szeged, Kigyó u. 2. sz. alatti lakos) tulajdona.

¹⁴⁵ Ezúton mondok köszönetet a helyszíni szemlét végző Trogmayer Ottónak, hogy az anyag közléséhez hozzájárult.

¹⁴⁶ Ezúton mondok köszönetet az ásatónak, hogy az anyag közlését átengedte. — vö. még Arch. Ért. 94 (1967) 217. — A leleteket ld. MFM 71.1.1.

csoportjához köthető, egyetlen edénytöredéket (34. kép) keltez a három finom bordából álló „bajuszdísz” a Kötörési csoportba.¹⁴⁷

29

30

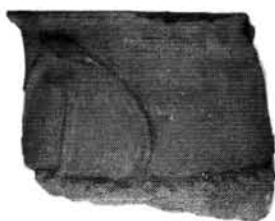
31

32

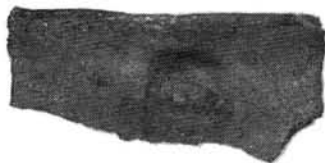
33

34

35

36

Domaszék: szórvány cseréptöredékek kerültek a MFM-ba. Ltsz: 53.1, 3, 6. — 37—38. kép.
Elek-Kispél: feltehetőleg temetőt jelölnek az itt előkerült edények.¹⁴⁸

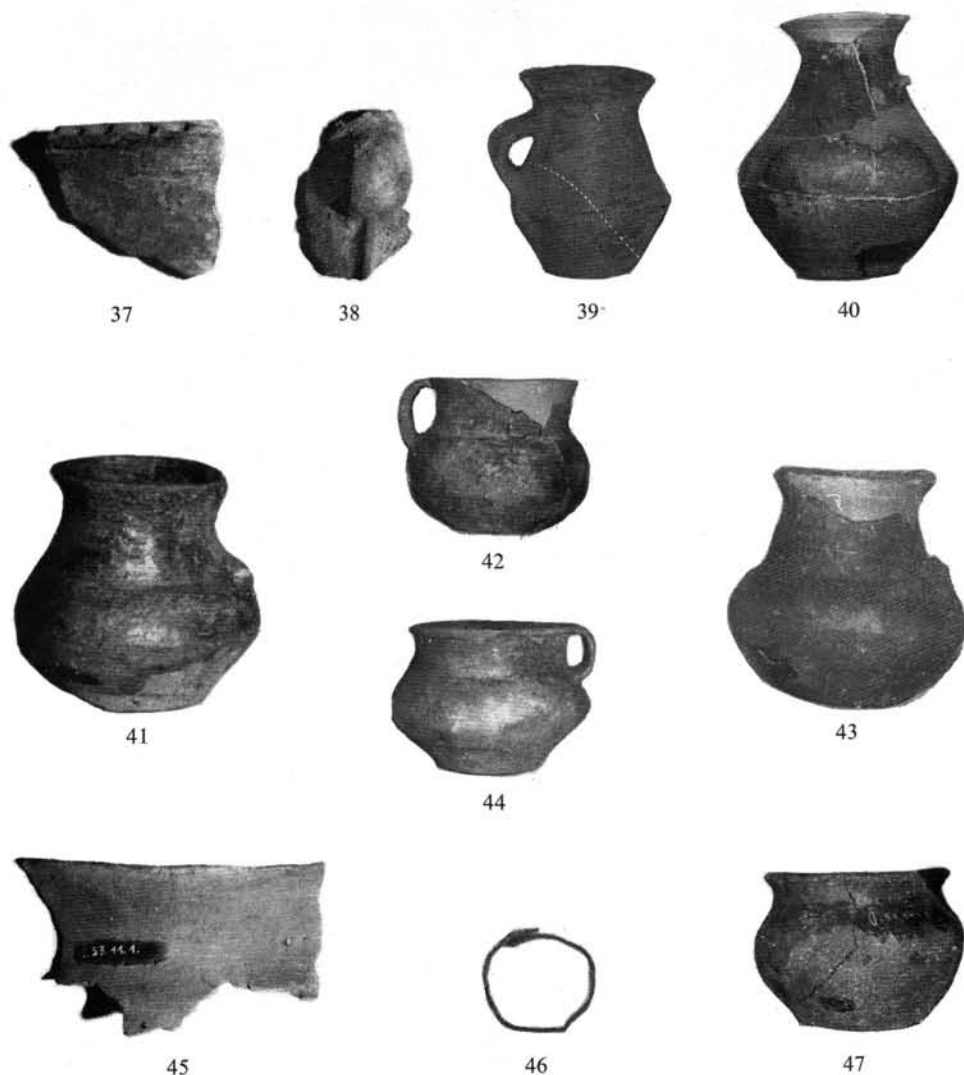
Hódmezővásárhely-Vajhát: 1889-ben töltéscsúszkor került elő egy kis bögre, melyet a MFM-ban helyeztek el. Ltsz: 12/1889. — 39. kép.

Ismeretlen lelőhely: egyfűlű korsót őriz a MFM. Ltsz. 53.184.17. — 40. kép.

¹⁴⁷ Bóna, I., i. m. IV. t. 5—6; V. t. 6/a; VII. t. 1; IX. t. 9—10; ill. XII. t. 2.

¹⁴⁸ Szénásky J., Néhány Békés megyei község régészeti topográfiája az őskorban és a szarmatákban. Szeged, 1970. Szakdolgozat a JATE BTK Ókortörténeti és Régészeti Tanszékén, Kézirat. 69.

Jánosszállás-Gróf Árpád földje: 1928-ban számos vatyai bögre mellett szórványként kerültek a MFM-ba az 53.11.2, 40—42. leltári számú bögrék és az 53.11.1. számú urnaperem-töredék¹⁴⁹. 41—45. kép.

Szatymaz: feltehetőleg egy sír anyagához tartoznak az MFM 53.144.1—4. leltári számú tárgyai (két edény, egy bronzkarika és két okkerrög). — 46—48. kép.

Szeged-Óthalom: 1903-ban került a MFM-ba egy seprőzött edénytöredék. Ltsz: 30/1903. 49. kép.

— 1917-ben Móra Ferenc gyűjtött további anyagot.

Szőreg-C: a temető területéről Móra Ferenc ásatásából került egy szórvány bögre a MFM-ba. Ltsz: 53.115.549. — 50. kép.

¹⁴⁹ Analógiákat vö. *Bóna, I.*, i. m. VII. t. 11; XI. t. 5; XII. t. 2/a, 5, 9; XIII. t. 2, 13.

48

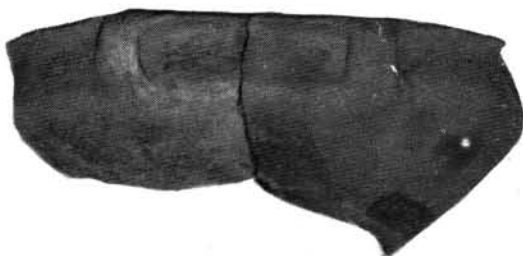
49

50

3. Óbéba-Pitvaros csoport

Röszke: 1928-ban három sírt tárt fel Móra Ferenc. Az anyag kevert, az edények a Péceli kultúrába, a Vatyai kultúra korai szakaszába, a Nagyrévi kultúrába és az Óbéba-Pitvaros csoportba sorolhatók. A kora-bronzkori leletek egy részét már közölte Bóna István¹⁵⁰, a közöletlen leleteket ld. MFM ltsz: 53.18.1—2,8 (vö. 51—53. kép) és 53.18.9 (pitvarosi tálak és fazék össze

51

nem rakható kis töredékei), valamint 53.18.11—12 (kagyló- és csigahéj, átfúrt állatfogak, fajanszgyöngyök — 54—60. kép). Egyelőre tisztázatlan, hogy maga a temető melyik kora-bronzkori csoporthoz sorolható.

52

53

54—60

Összegezve a fentebb ismertetett leletegyüttesek alapján felvethető problémákat, úgy véljük, hogy a Dél-Alföld kora-bronzkorát illetően számos kérdés lezárása várat még magára.

¹⁵⁰ ua. XI. t. 9; *uő.*, *The Peoples...* V. t. 14—15.

A korszak történetét tekintve az első kora-bronzkori népességnek a Kurgán-kultúra népét kell tartanunk¹⁵¹, időrendben ezt a Makói csoport követte.

Kérdéses már a csoport eredete is. Kalicz Nándor szerint¹⁵² ugyanazon összetevőkből jött létre, mint a kultúra másik két csoportja, csak az összetevők aránya más és más. Újabban Gazdapusztai Gyula¹⁵³ és Bándi Gábor¹⁵⁴ vetették fel a Foltesti-II. kultúrával való genetikai kapcsolat kérdését. (Számos tipológiai azonosságra jelen dolgozatban is igyekeztünk rámutatni.)

A Zóki kultúra csoportjainak egymáshoz való történeti, időrendi viszonya sem elég tisztázott, különbségük sincs határozottan kidolgozva. Ennek egyik fő oka az, hogy magát a Makói csoportot is alig ismerjük — eddigi lelőhelyeit jórészt csak szórvány cserepek jelzik. Rendszeres ásatásokra már csak azért is szükség lenne, mivel már felmerült a csoport leletanyaga belső kronológiai felosztásának szükségessége is. Ennek bizonyítására legyen elég csak két érvet hozni: a csoportba sorolható leletet ismerünk a Harangalakú edények kultúrájának lelőhelyéről¹⁵⁵; ugyanakkor végső szakaszában az Óbéba-Pitvaros csoporttal egyidejű (vö. Jánosszállás, Katonapart). A belső időrend felállítását természetesen csak nagymennyiségű leletanyag kvalitatív és kvantitatív elemzésével lehetne elvégezni¹⁵⁶.

Szorosan e csoport történetéhez kapcsolódó kérdés a Nagyrévi kultúra kialakulása. Számos jel mutat arra, hogy a Makói csoport népi alapjából a Harangalakú edények kultúrája hatására alakult ki. A kérdés az, vajon ez a folyamat csak a Duna-könyök vidékén zajlott le¹⁵⁷, vagy a Dél-Alföldön is számolnunk kell vele? (Ezzel kapcsolatban utalunk a jelen dolgozatban bemutatott korai leletanyagra.) Lényegében az sem eldöntött kérdés, hogy a Maros vidékén volt-e önálló telepük? Leleteiket — a szórványleleteken kívül — csaknem kizárólag temetőkből — sőt legtöbbször más kultúra temetőjéből ismerjük¹⁵⁸! Ezek az esetek a kultúra relatíve hosszú élet-tartamára utalnak: legkorábbi leletei az átmeneti időszakból jelentkeznek Jánosszálláson, Magyarcsanád-Bökényben stb.; valamivel későbbi fázist jelentenek az Óbéba-Pitvaros csoport temetőiben felt nagyrévi edények¹⁵⁹; s megtaláljuk az Óbéba-Pitvaros csoportból kifejlődött¹⁶⁰ Szőreg-Perjámos kultúra temetőiben is¹⁶¹.

¹⁵¹ *uő.*, Über die Entstehung der Frühbronzezeit in der Theiss-Maros Gegend. Acta Ant. et Arch. VIII (Szeged, 1965) 62; *Gazdapusztai, Gy.*, Beiträge zur Frage der Chronologie und Geschichte des Hügelgrabes bei Krstur. Rad Novi Sad 14 (1965) 43—48; *Kalicz, N.*, i. m. 56—61.

¹⁵² *ua.* 105—109.

¹⁵³ *Gazdapusztai, Gy.*, Chronologische Fragen in der Alföld-Gruppe der Kurgan-Kultur. MFMÉ 1966—67/2. 97.

¹⁵⁴ *Bándi, G.*, Die Beziehungen der südungarländischen frühen Bronzezeit zum Gebiet der Unteren Donau. MFMÉ 1966—67/2. 76.

¹⁵⁵ *Csetneki—Jelenik E.*, A Csepel-szigeti őskori temetők. Arch. Ért. 13 (1879) 55—56.

¹⁵⁶ A belső kronológia elkészítésének szükségességét már számos kutató felvetette, sőt többen kísérletet is tettek kidolgozására. Véleményünk szerint az eddigi kis leletanyag birtokában az első-sorban stílusjegyekre alapozott kísérletek nem meggyőzőek, vö. pl. *Dimitrijevic, S.*, Vučedolska nalazišta na području grada Vinkovaca. Archeološki Vestnik Ljubljana, Acta Archaeologica VII (1956) 408—421; *Korošec, P.*, Die Einteilung der Slawonischen Kultur, ihr Ursprung und relative Chronologie. Rad Novi Sad 1959. 5—20.; *Bándi, G.*, Remarks on the History of Research in the „Vučedol-Problem”. Alba Regia VIII—IX (1967) 23—33.

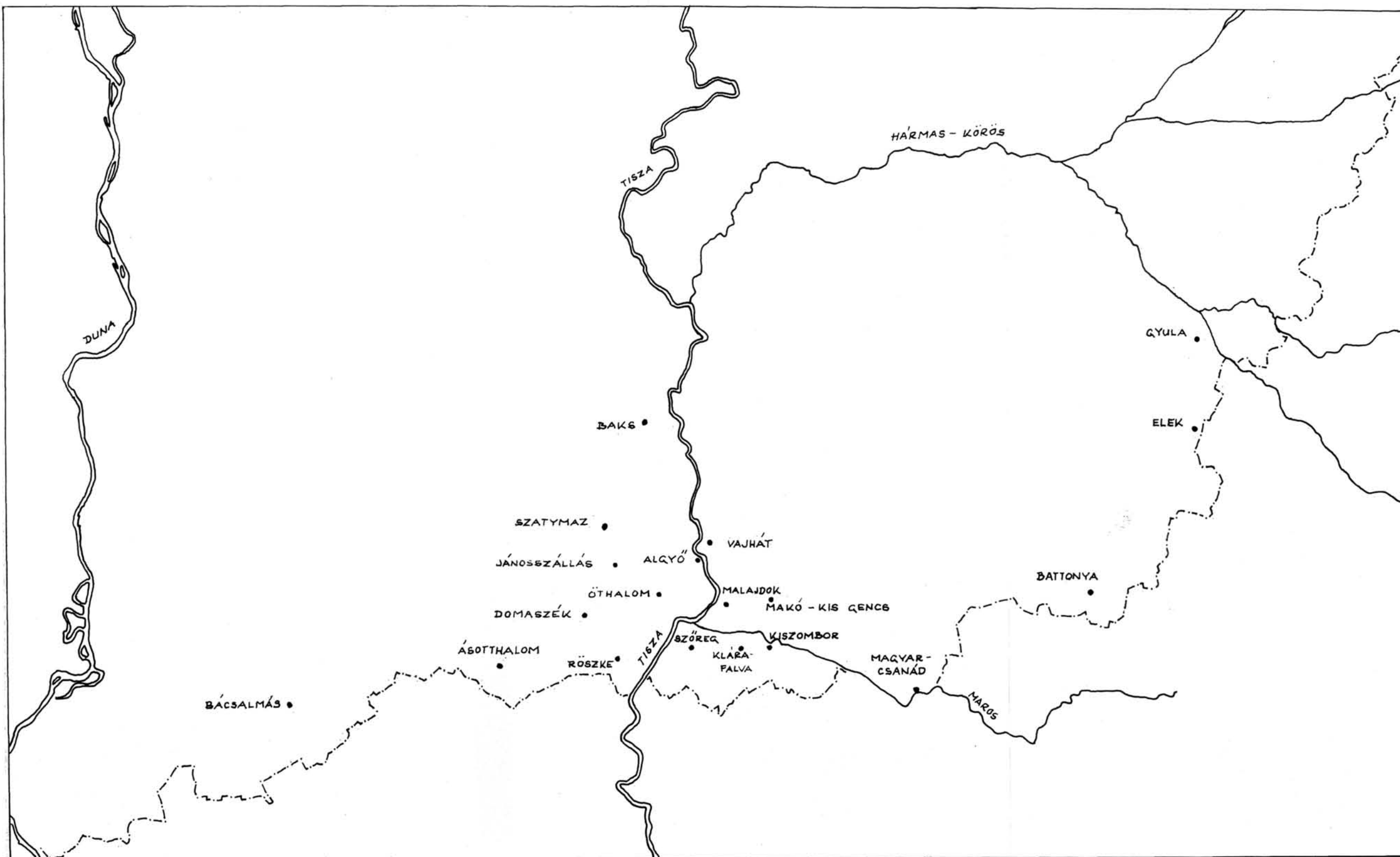
¹⁵⁷ *Schreiber, R.*, i. m. 63—70.

¹⁵⁸ *Bóna, I.*, The Cemeteries... 11—23; *uő.*, Über die Entstehung... 64—65.

¹⁵⁹ *uő.*, The Cemeteries...; *uő.*, The Peoples...

¹⁶⁰ *Girič, M.*, Mokrin, frühbronzezeitliches Gräberfeld. MFMÉ 1966—67/2. 57—62.; *Trogmayer O.*, i. m. 36.

¹⁶¹ *Foltiny I.*, A szőregi bronzkori temető. Dolg. 1941. 1—67., ill. I—XXIV. t.; *Bóna, I.*: The Cemeteries...

Lelőhelytérkép

Fontos kérdés az egyes csoportok, kultúrák elterjedési területeinek elhatárolása — egymás közti határaik megvonása is. Bár biztató kezdeményezésekkel számolhatunk ebben a témában is¹⁶², erre a kérdésre a megnyugtató választ egyértelműen a jövő kutatásának (többek közt a topográfiai terepbejárásoknak) kell megadni.¹⁶³

NEUERE ANGABEN ZUR FRÜHBRONZEZEIT DER SÜD-TIEFEBENE

von

Béla Kürti jr.

Aufgrund zweier geschlossenen Fundkomplexe der Tiefebene (Siedlungsspuren von Jánosszállás und das Urnengrab von Magyarcsanád-Bökény, erschlossen 1969—1971) hat Verfasser weitere Angaben zur topographischen, wirtschaftlichen, chronologischen und historischen Fragen der Frühbronzezeit unseres Gebiets bekommen. Daneben wurde es ermöglicht, bisher unpublizierte, bzw. nur zum Teil publizierte Funde an eine Kultur, bzw. chronologische Stufe zu binden.

Einige Gefäßformen von Jánosszállás haben genaue Analogien in der Glockenbecherkultur, bzw. in der Schnurkeramik, andere zeigen Beziehungen zur Óbéba—Pitvaros-Gruppe (und vielleicht zur Nagyrév-Kultur). Das Gesamtbild der behandelten Keramik weist darauf hin, dass wir hier einer späten Siedlung (Phase?) der Makó-Gruppe gegenüberstehen. Das Fundmaterial scheint den Zeitraum fixiert zu haben, in dem die Ankömmlinge der Óbéba—Pitvaros-Gruppe mit der örtlichen Grundbevölkerung, die sich aus der Makó-Gruppe in die Nagyrév-Kultur weiterentwickelt hatte, in Kontakt geraten sind.

Das Fundmaterial des Urnengrabes von Magyarcsanád-Bökény (1971) samt mit den oberflächlichen Fundbruchstücken desselben Fundorts hat Verfasser zu der Makó-Gruppe gerechnet, chronologisch kann es auf die Zeitgrenze (Übergangsphase?) der Makó-Gruppe und der Nagyrév-Kultur gesetzt werden.

Der kleine Becher vom Fundort Gyula—Törökzug vereint — nach Verfassers Meinung — die Stilelemente der Zók- und Nagyrév-Kultur in morphologischer Hinsicht auf glückliche Weise, wodurch man auf den genetischen Zusammenhang der beiden archäologischen Komplexe schliessen darf.

Der als die früheste bronzezeitliche Bevölkerung betrachtbaren Kurgan-Kultur ist auf unserem Gebiet die Makó-Gruppe der Zók-Kultur gefolgt. Bezüglich der Herkunft dieser Gruppe sind die Auffassungen abweichend (vgl. die von N. Kalicz, Gy. Gazdapusztai, G. Bándi). Verfasser hält die genetische Verbindung mit dem Foltesti-II. Horizont für am meisten wahrscheinlich.

Das geschichtliche, chronologische Verhältnis der Gruppen der Zók-Kultur zueinander ist heute noch nicht ausreichend geklärt. Den Nachlass der Makó-Gruppe kennen wir zum Beispiel lediglich durch Streufunde. Regelmässige Ausgrabungen wären auch nur deshalb ratsam, weil die innere chronologische Teilung der Gruppe erst durch diese vollgeführt werden wird.

Der Ausgang der Geschichte der Makó-Gruppe hängt aber allem Anschein nach mit der Entstehung der Nagyrév-Kultur eng zusammen. Zahlreiche Anzeichen weisen darauf hin, dass sie sich aus der Grundbevölkerung der Makó-Gruppe unter dem Einfluss der Glockenbecherkultur herausgebildet hat. Ihre Funde sind uns vorwiegend aus Gräberfeldern — sogar aus Gräbern anderer Kulturen! — bekannt. Dieser Umstand lässt übrigens auf die relativ lange Bestandsdauer der Kultur schliessen: ihre frühesten Funde aus der Übergangsperiode kommen in Jánosszállás, ferner in Magyarcsanád—Bökény vor, etwa spätere Phase vertreten die Nagyrév-Gefässe in den Gräberfeldern der Óbéba—Pitvaros-Gruppe, und eine noch spätere Periode stellen die Funde des Typs von Kötörös dar, die in den Gräberfeldern der aus der Óbéba—Pitvaros-Gruppe ausentwickelten Szőreg—Perjámos-Kultur vorgekommen sind.

¹⁶² vö. F. Petres É.—Bándi G., Ásatás Lovasberény-Mihályváron. Arch. Ért. 96 (1969) 170—175; Goldmann Antal Gy.—Szénászký J., Megjegyzések a vatyai kultúra dél-alföldi kapcsolataihoz. MFMÉ 1971/1.

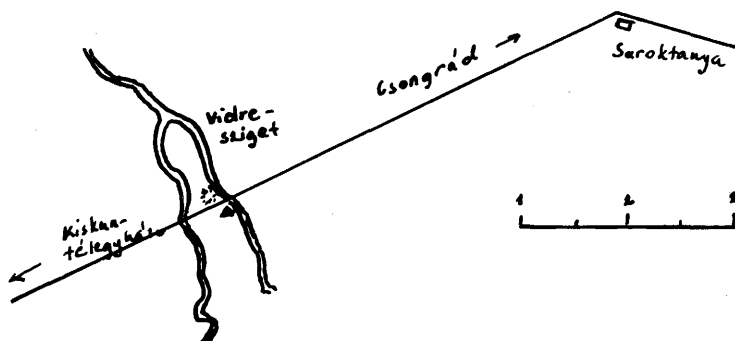
¹⁶³ A fotók közül 20-at Toppantó Istvánné, a Gyula-törökzugi edény díszítésének kiterített rajzát Márffy János, a lelőhelyterképet Pál László készítette. Segítségükért ezúton is köszönetet mondok. — Dolgozatom lezárása után jelent meg Schreiber R., A kora-bronzkor problémái Budapesten c. tanulmánya — Arch. Ért. 99 (1972) 151—164. Eredményeit már nem volt alkalmam bedolgozni a fenti munkába.

KÉSŐ LA TÈNE-KORI TELEPÜLÉS CSONGRÁD HATÁRÁBAN

GOLDMAN GYÖRGY

(Békéscsaba, Munkácsy Mihály Múzeum)

Csongrádtól a kiskunfélegyházi úton 8 km-re fekvő Vidre-szigeten 1971. augusztus és szeptember folyamán G. Szénászkzy Júlia vezetésével leletmentő ásatás folyt. Itt a Vidre-ér — a Tisza egykori fattyúága — kettészakadva szigetet alkot, melynek középső része a környező térszintből magasan kiemelkedik (1. ábra).

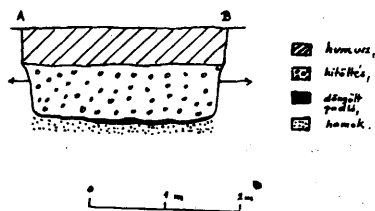

1. ábra. Vidre-sziget

A feltárás során öt ház, 43 gödör és egy kemence került elő. Noha csak néhány objektum által képviselt, de a bronzkori falu mellett a legjelentősebb a La Tène-kori emlékhely. Ennek ismertetésére szorítkozunk most. Ezt két ház, illetve azok feltárt része (a 2. sz. és az 5. sz. ház), egy gödör (22. sz.) és a kemence jelenti (2. ábra). Járószintet, sajnos, nem találtunk, mert ezt a talajművelés tönkretette.

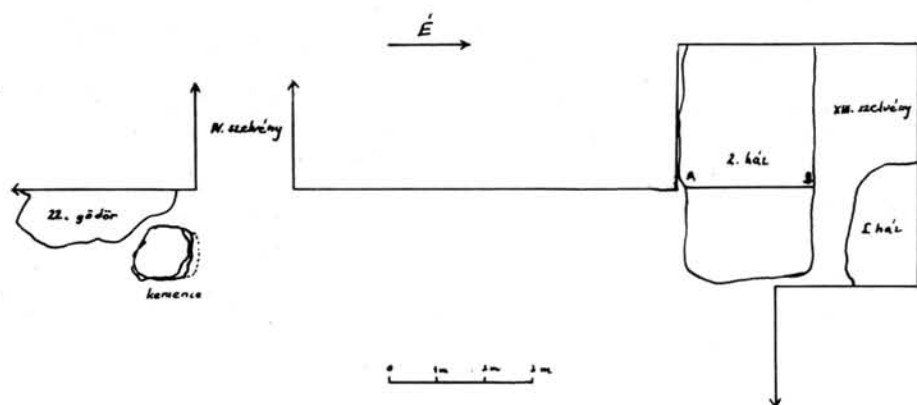
A 2. sz. ház

Az ásatási felület ÉNy-i sarkában, a jelenlegi felszín alatt 50 cm-re jelentkezett. Nem sikerült teljesen kibontanunk, egy része a Ny-i szelvényfal alatt maradt. Sarkain lekerekített, hosszúkás téglalap alakú, padlója döngölt, fekete. A sárolás alig 1—2 cm vastag, a ház közepe felé lejt és kissé megvastagodik (2/a ábra). Nem újítták meg. A ház hossz tengelye K—Ny-i irányítású. Méretei: $4,75 \times 2,62$ m. A DK-i saroktól 1,6 m-re

2/a ábra. A 2. sz. ház metszete

egy méteren keresztül 25 cm-rel kiszélesedik, majd eredeti szélességében folytatódik a Ny-i szelvényfalig (2/b ábra). Mélysége: 173 cm.¹ Földbemélyített ház volt, a föld feletti konstrukcióra semmiféle támpont nem áll rendelkezésünkre.

2/b ábra. A La Tène-kori objektumok

3. ábra

Leletanyaga:²

1. Barnásvörös, szürke foltos fazék. Pereme egyenesen levágott, kissé behúzott. Vállán rátett borda fut körbe, amin függőleges bevagdások vannak, ezt arányosan elhelyezett, ujjbenyomással kettéosztott négy bütyök tagolja. M. 16,5 cm, Pá. 15,4 cm, Fá. 12,7 cm. (3. ábra)
2. Fekete, törésvonalán barnásvörös, korongolt tál perem- és oldaltörédeke. A perem duzzadt, kihajló, nyaka hengeres, vállá éles törésvonalú, a test megmaradt része ívelt. 9,7×6,8 cm. (II. t. 6.)
3. Fekete, törésvonalán vörös, korongolt tál peremtörédeke. A perem duzzadt, háromszög átmetszetű. 5,8×2,7 cm. (I. t. 7.)
4. Fekete, grafitos, korongon készült edény peremtörédeke. (I. t. 6.) 5,6×3,6 cm.
5. Szürkessárga, nagyobb edény ívelt, megvastagított peremtörédeke. 8,3×4,6 cm. (I. t. 2.)
6. Sárga, szürke törésvonalú edény törédeke. Pereme kihajlik, nyakán borda fut végig, vállá élesen kiugró. Korongon készült. 10,9×6,4 cm. (II. t. 7.)
7. Szürke, korongolt edények megvastagított peremtörédekei. (3 db) 6,2×3 cm, 8,6×3,2 cm, 5,1×3,6 cm. (II. t. 2, 3, 5.)
8. Fekete, szürke foltos, durva megmunkálású edény törédeke. Pereme egyenesen levágott, nyaka kifelé ívelt. 9,2×6,6 cm. (I. t. 1.)
9. Az előzőhöz hasonló törődék. 6,2×3,7 cm. (I. t. 5.)
10. Barnásszürke edény perem- és faltörédeke. Korongolt. Pereme megvastagított, ovális átmetszetű. A faltörédeken borda fut végig, e fölött festett rácsminta látható. (2 db) 8,2×2,6 cm, 6,7×4,9 cm. (II. t. 1a és b)
11. Vörösbarna, durva, kézzel formált edény faltörédeke. Rajta kerek, lapos bütyök. Közvetlenül ennek két oldalán borda, ami ujjbenyomásokkal tagolt. 4,2×2,6 cm. (II. t. 4.)
10. Szürke, durva felületű agyaggolyó. Átm. 2,3 cm.

Az 5. sz. ház

Közvetlenül a 2. ház É-i oldala mellett találtuk, csak kis részét tártuk fel. DNy-i sarka lekerekített, padlója döngölt, fekete. A feltárt rész méretei: 2,84×1,42 m. Mélysége: 168 cm (3. ábra).

¹ A mélységi adatok az ásás területéről kb. 20 m-re levő háromszögelési ponttól értendők.

² Az egyes objektumok leletanyagának ismertetésekor csupán a legjellegzetesebb darabok leírására szorítkoztunk. A telepen mindkét objektumban találunk kevés állatcsontot is, ezek meghatározása még nem történt meg.

Leletanyaga:

1. Sárgásszürke, korongolt tál töredéke. A perem és a nyak megvastagodik. Pereme kihajlik, nyaka hengeres. $7,6 \times 4,4$ cm. (III. t. 1.)
2. Sötétszürke, vékonyfalú, korongon készült edény peremtöredéke. $8,2 \times 2,7$ cm. (III. t. 3.)
3. Szürke, korongon készült fazék peremtöredéke. Megvastagított, külső oldalán ovális átmetszetű $6,6 \times 3,2$ cm. (III. t. 4.)
4. Feketésszürke, belül vörössárga, igen durva kidolgozású fazék töredéke. Pereme egyenesen kihajlik, fala ívelt. $8,9 \times 7,6$ cm. (III. t. 5.)
5. Szürke, grafitos, fésűdíszes fazék alj- és oldaltöredéke. M. 8,6 cm (III. t. 6.)
6. Sárga, törésvonalán fekete, vékonyfalú edény peremtöredéke. $5,1 \times 2,3$ cm. (III. t. 7.)
7. Barnássárga, foltos, korongon készült tál töredéke. Pereme kihajlik, nyaka rövid, vállán enyhe törésvonal. $4,7 \times 3,1$ cm. (III. t. 8.)
8. Barnásszürke, foltos, igen durva kivitelű edény alj- és oldaltöredéke. Közvetlenül az alja fölött kerek átmetszetű fül alsó csomója látható. M. 5,6 cm, Fá. 5,3 cm. (III. t. 2.)
9. Barnásszürke, durva kivitelű edény oldaltöredéke. Rajta vízszintes állású, osztott bütyök, mellette mindkét oldalon ujjbenyomások. $8,9 \times 4,8$ cm. (III. t. 9.)
10. Barnássárga, fekete foltos edény alja és oldaltöredéke. Az alj megvastagított, fala enyhén csomakúpos. M. 5,9 cm, Fá. 9,8 cm.

A 22. sz. gödör

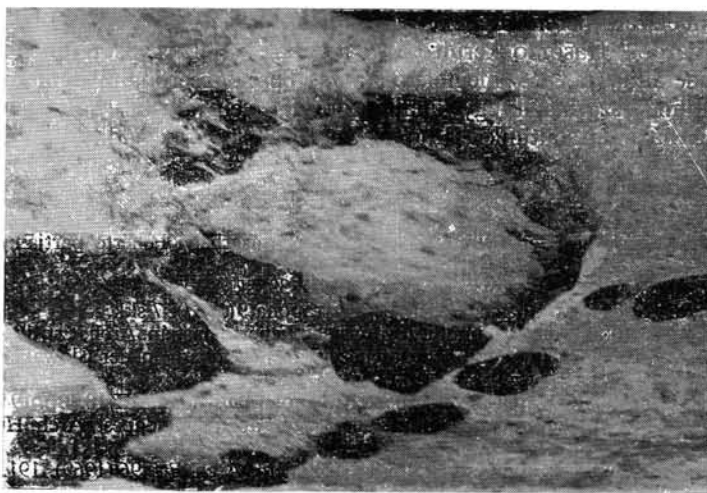
Az ásási terület Ny-i részén, a 2. és 5. háztól D-re került elő, a Ny-i szelvényfal metszette. Három bronzkori gödör fölött ásták. Méretei: $3,20 \times 1,29$ m, mélysége: 159 cm (2. ábra).

Leletanyaga:

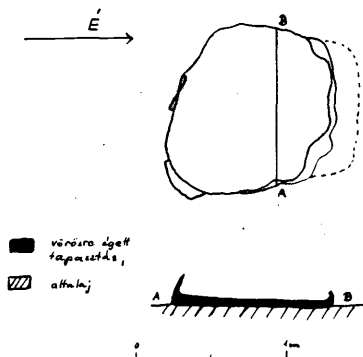
1. Fekete, fényezett, korongon készült tál töredékei. Pereme enyhén kihajlik, vállán lágyan ívelt törésvonal. A vállá alatt egy cm-rel nyersszínű zóna kezdődik. $9,6 \times 4,8$ cm, $5,5 \times 3,4$ cm. (I. t. 4.)
2. Barnásszürke, durva kidolgozású, vékonyfalú edény peremtöredéke. $7,7 \times 2,9$ cm.

Kemence

Közvetlenül a 22. gödör mellett, attól ÉK-re feküdt. Nagyjából négyszögletes, sarkain lekerekített. K-i és D-i oldalán enyhén befelé hajló falát is megtaláltuk, amely-

4. ábra. A kemence

5. ábra. A kemence alaprajza és metszete

nek jelenlegi magassága 20,6 cm. Alja DNy felé lejt, itt lehetett a nyílása. Mélysége: 138 cm. Méretei: $1,19 \times 1,26$ m. Alján 8, falán 2,5 cm vastagon égett át (4. és 5. ábra).

Benne kevés és igen töredékes kerámiát találtunk, említésre csupán egy méltó: szürkésfekete, korongolt edény faltöredéke. Rajta vízszintes besimitásokkal határolt sávban besimitott rácsminta van. $9,5 \times 8,4$ cm. (I. t. 3.)

Az Alföld La Tène-kori települési formáit illetően sajnos igen kevés adat áll rendelkezésünkre. Az eddigi egyetlen település a Hódmezővásárhely-fehértói, amit még 1943-ban tárt fel a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Intézete.³ A Vidre-szigeten hosszúkás négyszög

alakú, sarkain lekerekített, földbemélyített, sározott padlójú házakat sikerült feltárnunk. Az épületek szerkezetére nem tudunk utalni, a valószínűleg cölöpös rendszer a talajművelés megsemmisítette. Ennek ellenére feltételezzük, hogy rekonstrukcióját az acsai⁴ és Lébény-magasmarti⁵ házak mintájára képzelhetjük el. Nem zárhatjuk ki azt sem, hogy a Hódmezővásárhely-fehértói házakhoz hasonlóan egyáltalán nem volt cölöpkonstrukció, a földbemélyített kunyhókat nádból készült, nyeregrető alakú fedél borította.⁶

A telepen fémtárgy nem került elő, így korának meghatározását a nem túl nagy számú, de jellegzetes kerámia alapján végezhetjük el. A fésűs kerámia, amelyet több példány képvisel, csak durva időhatárok közé szorítható. Tudjuk, hogy a La Tène C periódus kezdetén jelenik meg, és a D időszak végéig megtalálható,⁷ ezért más típusok vizsgálatával kell leszűkítenünk a megtelepültség idejét, a házakban ugyanis nem újították meg az eredeti sározott padlót, így valószínűnek tűnhet, hogy a telep nem volt hosszú életű.

A nyers színű, sötétszürke és fekete, korongon készült tálak peremtöredékeinek többféle variációja került elő. A 2. sz. és 5. sz. házban találtunk egy-egy, külső oldalán ovális átmetszetű peremtöredéket. (I. t. 2, III. t. 4.) Ezekkel megegyezik egy békásmegyeri darab.⁸ Hasonló került elő Tabánban is.⁹ Megvastagított, kihajló peremű táltöredékünk (I. t. 6.) megfelelőit a Jászberény-cserőhalmi temetőből ismerjük.¹⁰ Ugyaninnen származik egy kihajló peremű, ívelt falú tál¹¹, amelyhez hasonló töredéket a 2. házban találtunk. (II. t. 7.) Ezt a típust egy borjádi tál¹², valamint egy

³ Banner J., Településtörténeti kutatások a hódmezővásárhelyi Fehértó partján. Dolg. 1943. 195 skk.

⁴ Patay P., Késő-vaskori ház Acsán. FA XI (1959). 39. skk.

⁵ Pusztai R., Késő-vaskori házak Lébényben. Arrabona 9 (1967). 7 skk.

⁶ Párducz M., Szkitakori telep a hódmezővásárhelyi Fehértó partján. Arch. Ért. 1944—1945. 73.

⁷ Benadik, B., Die Graphitkeramik in latènezeitlichen Gräbern in der Slowakei. SIA. 1961. 208.

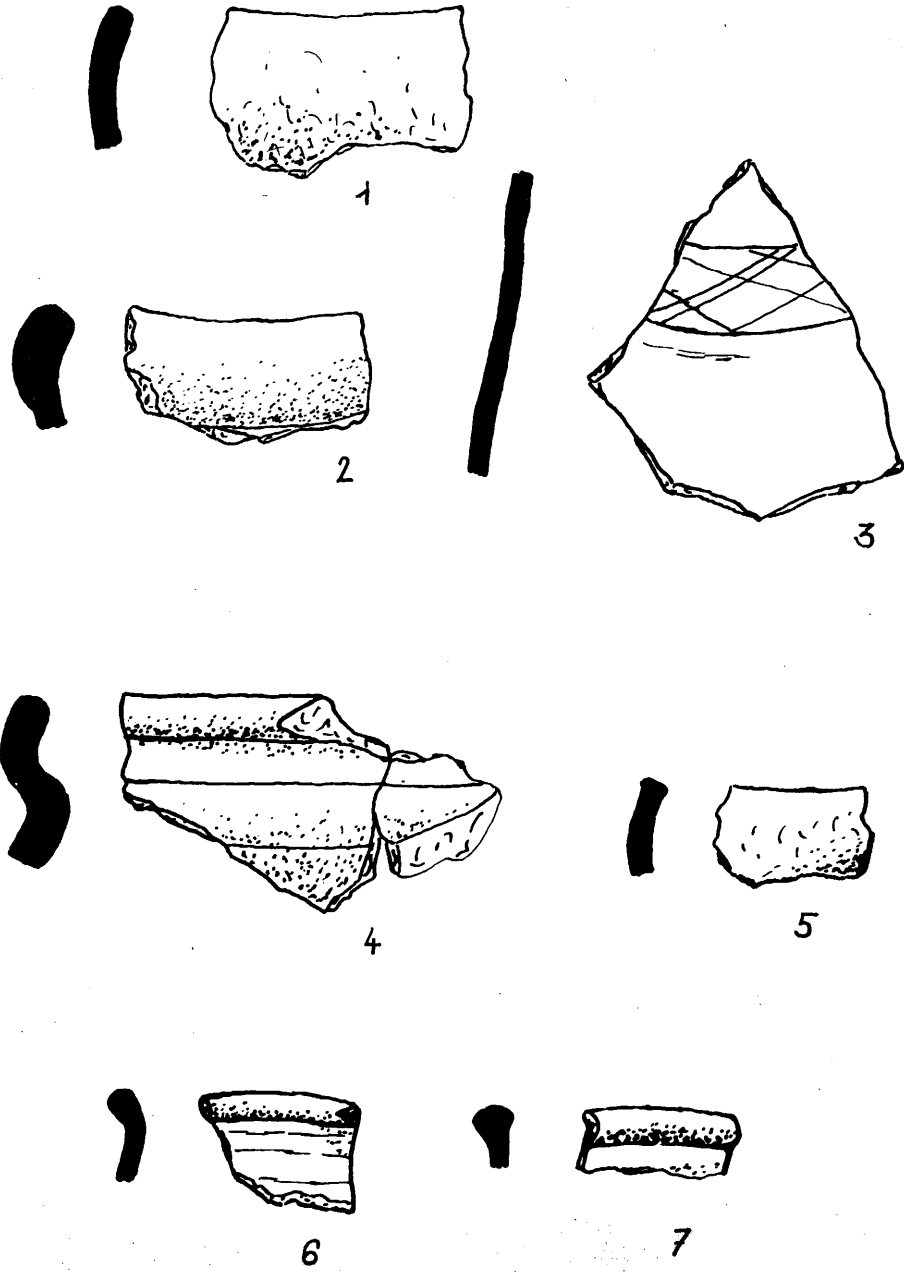
⁸ Hunyady I., Kelták a Kárpát-medencében. Táblakötet. Diss. Pann. II/18. Bp. 1942. CIV. t. 8.

⁹ B. Bónis, É., Die spätkeltische Siedlung Gellérthegey-Tabán in Budapest. Arch. Hung. XLVII. Bp. 1969. Abb. 18. 15.

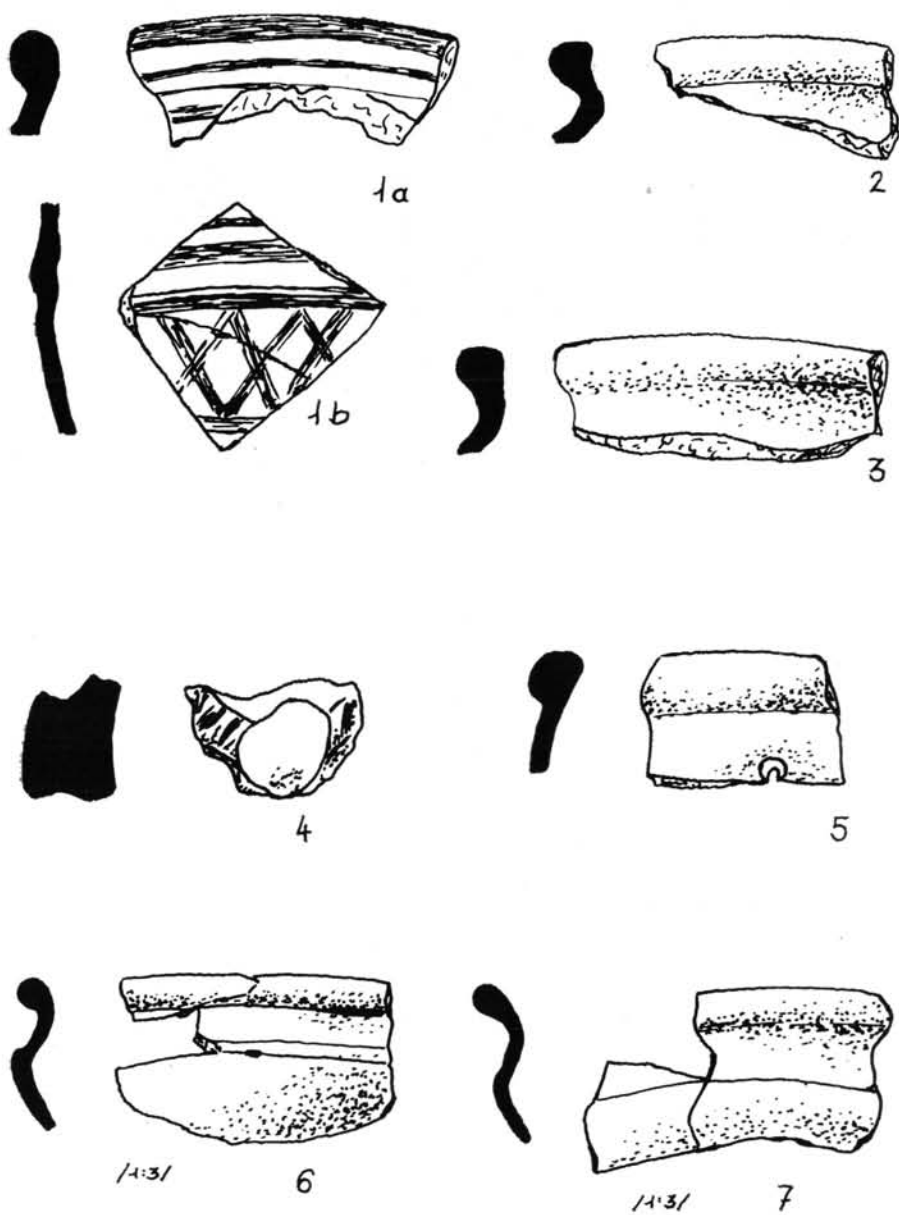
¹⁰ Kaposvári Gy., A Jászberény-cserőhalmi kelta temető. Arch. Ért. 96 (1969). 191. 10. kép 12.

¹¹ i. m. 195. 14. kép 5.

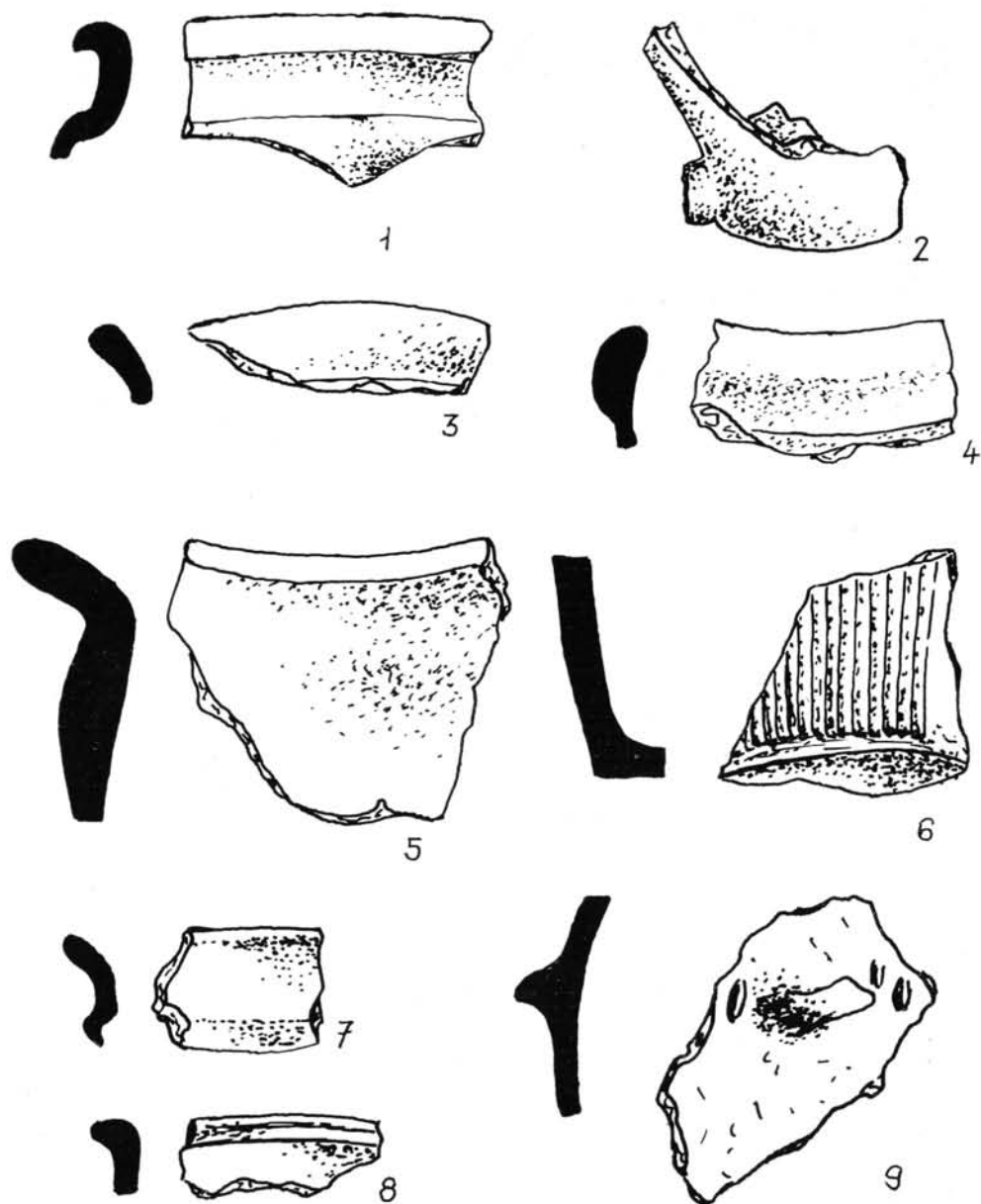
¹² Hunyady I., 1942. XC. t. 1.

I. tábla. 1—2, 5—7. 2. ház (1:3), 3. kemence (1:2), 4. 22. gödör (1:2)

II. tábla. 1—7. 2. ház (1—5, 1:2, 6—7. 1:3)

III. tábla. 1—9. 5. ház (1:2)

tabáni¹³ és egy gomolavai töredék¹⁴ is képviseli. Az 5. sz. házban előkerült egy töredék (III. t. 1.) hasonmását látjuk egy tabáni leletben.¹⁵ Egy vastag peremű, vállán éles törésvonalú tálat, amihez hasonlót a 2. sz. házban találunk (II. t. 6.), Hunyady I. mutat be Kósdról.¹⁶ Ez a forma Gomolaváról is ismert.¹⁷ Az 5. sz. házban talált, szélesen, egyenesen kihajló peremű tállal (III. t. 3.) megegyezik a Nováki Gy. által feltárt balatonföldvári késő kelta földvárban előkerült töredék.¹⁸ Ugyanitt egy egyenesen levágott, kihajló peremtöredék is napvilágra került,¹⁹ amihez hasonlót az 5. sz. házban találunk. (III. t. 8.) Több példánya ismeretes Tabánból.²⁰ Ugyancsak az 5. sz. házból került elő egy töredék, (III. t. 7.) melynek analógiáját Popovszálláson találjuk meg.²¹ A lelőhelyünkhöz legközelebb eső telepről, Hódmezővásárhely-Fehértóról többek között a 2. sz. ház egyik töredékével (I. t. 7.) tökéletesen megegyező darabot tudunk bemutatni.²² Az eddig felsorolt típusok nagyrészt már Hunyady I. is elemezte, azokat a La Tène C és a D periódusokra datálta.²³ Külön említést érdemel a 22. sz. gödörben talált egyik töredék (I. t. 4.), amelynek pereme és válla fekete, ez alatt egy cm-rel pedig nyers színű. Az edény díszítésének ilyen módját néhány békásmegyeri lelet reprezentálja,²⁴ azzal a különbséggel, hogy ezeknek felső háromnegyede vörös. Kis számban Tabánban is előkerültek hasonló töredékek.²⁵

A hálómintás barna festés is megjelenik telepünkön, (II. t. 1a és b) ezt Békásmegyeren²⁶ és a Rudas-fürdőnél²⁷ találjuk meg. A minta besimított formában igen gyakori a tabáni telepen.²⁸ Nálunk is előfordul (I. t. 3.) a kemence anyagában, ez egy nagyobb tárolóedény válltöredéke, melynek legpontosabb analógiái a Rudas-fürdőnél²⁹ és Balatonföldváron³⁰ vannak. Ez utóbbi sajátosságok csak a La Tène D korszakra jellemzőek.³¹

A 2. sz. házban két durva, vékonyfalú, gömbtestű kis fazék peremtöredékei is előkerültek. (I. t. 1, 5.) Hunyady I. szerint ezeket a La Tène D periódusba sorolhatjuk.³² Egy nagyméretű, kihajló peremű, durva falú edénytöredékünk (III. t. 5.) pontos megfelelőjét a tabáni leletek közt találjuk meg.³³

Az 5. sz. házból egy töredékes, durva falú füles bögre (III. t. 2.) valószínűleg

¹³ Sz. Póczy K., A Gellérthegy-tabáni eraviszkusz telep topográfiájához. Arch. Ért. 86 (1959). 64. 3. kép 7.

¹⁴ Brukner, B., Pottery Belonging to the Late Iron Age at Gomolava. RVM. 14 (1965). 244. Tab. 5/6.

¹⁵ Sz. Póczy K., 1959. 65. 4. kép 13.

¹⁶ Hunyady I., 1942. LXXVI. t. 2.

¹⁷ Brukner, B., 1965. 244. Tab. 5/3.

¹⁸ Nováki Gy., A balatonföldvári késő kelta földvár. Arch. Ért. 88 (1961). 87. 10. kép 1.

¹⁹ i. m. 87. 10. kép 14.

²⁰ B. Bónis, É., 1969. Abb. 15. 24., 101.

²¹ Vilotijevic, D., Laténski sloj naselja na lokalitetu Popov salas kod Novog Sada. RVM. 14 (1965). 264. Tab. 3/4.

²² Párducz M., 1944—1945. 64. XVII. t. 8.

²³ Hunyady I., Kelták a Kárpát-medencében. Szöveg kötet. Diss. Pann. II/18. Bp. 1944. 130—133. és XIV. t.

²⁴ Hunyady I., 1942. XCV. t. 7—9.

²⁵ B. Bónis, É., 1969. 169.

²⁶ Hunyady I., 1942. CIV. t. 10., CV. t. 15. és Nagy L., Békásmegyeri késő La Tène fazekas-kemence. Arch. Ért. 1942. 172. 4. kép 15., 171. 3. kép 10.

²⁷ Sz. Póczy K., 1959. XI. t. 2, 6.

²⁸ B. Bónis, É., 1969. Abb. 8. 3., 5. 19., 10. 13., 19. 5., 26. 28., 36. 22., 40. 21. skk.

²⁹ Sz. Póczy K., 1959. XI. t. 5.

³⁰ Nováki Gy., 1961. 87. 10. kép 10.

³¹ i. m. 86.

³² Hunyady I., 1944. 134 skk.

³³ B. Bónis, É., 1969. Abb. 14. 18.

egy tabáni, késő La Tène környezetben előkerült bögre formájával egyezik meg.³⁴ Ezt a típust Székely Z. a dákok anyagi műveltségének hosszú időn keresztül egyik legjellemzőbb darabjaként határozza meg.³⁵ Már az i. e. II. században megjelent, de virágkora az i. e. I. századra esett.³⁶ Késői La Tène kelta együttesekben több lelőhelyen is előfordul.³⁷

A telep keramia-leletei között csupán egy kiegészíthető edény volt. (3. ábra) A 2. sz. ház padlóján feküdt, kissé féloldalt billenve. Nem egyedülálló típus lelőhelyünkön, ilyen fazekak töredékei a 2. és az 5. sz. házban is előkerültek. (II. t. 4, III. t. 9.) Hasonló példányokat az Alföld aránylag közelebbi részéről is ismerünk, a Jászberény-cserőhalmi,³⁸ és Hódmezővásárhely-kishomoki³⁹ temetőkből, valamint igen nagy mennyiségben a Hódmezővásárhely-fehértói telepről.⁴⁰ Párducz M. elsősorban éppen ezek alapján datálja szkíta korinak a fehértói telepet.⁴¹ Ez az edénytípus Bottyán Á. szerint is szkíta kori, sőt a korszak egyik jellemző formája.⁴² Leleteink ennek ellentmondanak, hiszen biztosan La Tène D kerámiával azonos rétegben találtuk, míg Nagy T. is csak a La Tène B korig tételezi fel a szkíta kori népelemek továbbélését.⁴³ Ez felveti a virágcserep formájú fazekak kronológiai helyzetének felülvizsgálatát, valószínűnek tarthatjuk ugyanis, hogy hosszabb időn keresztül voltak használatban, amire tabáni előfordulásuk is utalhat.⁴⁴

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a Vidre-szigeti település legkorábban a La Tène D periódus elején keletkezett, élete az i. e. I. századra tehető. Az edénytípusok vizsgálata mellett a telepjelenségekből is, nevezetesen abból, hogy a házak padlóját egyetlen ízben sem újították fel, arra kell következtetnünk, hogy a telep élete igen rövid ideig tartott. A lakosok elköltözése békés úton mehetett végbe, hiszen semmiféle égésnyomot nem találtunk. A kelták idetelepülésének történeti háttere és a dákokkal való viszonyuk vizsgálata a további kutatás feladata lesz.

EINE SPÄTLATÈNEZEITLICHE SIEDLUNG IN DER STADTUMGEBUNG CSONGRÁD

von

György Goldman

Im Jahre 1970 wurde auf der sog. Vidre-Insel unter der Leitung von J. Szénászy eine Rettungsgrabung durchgeführt. Bei der Ausgrabung wurden 5 Häuser, 43 Gruben und ein Backofen freigelegt. In diesem Artikel beschäftigt sich der Autor mit dem latènezeitlichen Fundmaterial. Hierzu gehören 2 Häuser, die nur teilweise ausgegraben sind (Nr. 2 u. 5.), eine Grube (22), und ein Backofen. Über Schichten können wir nicht berichten, diese wurden leider durch die Erdarbeiten vernichtet.

Die Siedlung von besonderer Bedeutung ist auf diesem Gebiet die einzige latènezeitliche Ansiedlung, die hier, in der Südtiefebene erschlossen wurde.

Bei der Grabung wurden Metallgegenstände nicht gefunden. Die chronologischen Beziehungen der Siedlung wurden durch mehrseitige Analogien beleuchtet. Verwandte Funden sind von Gellért-hegy—Tabán, Békásmegyer usw. bekannt, also die Siedlung war in der Zeit der La Tène D Periode, dh. im I.Jh. v.u.Z. bewohnt.

³⁴ Hunyady I., 1942. CI. t. 3.

³⁵ Székely Z., A korai vaskor hatása a dákok anyagi műveltségére. Arch. Ért. 86 (1959). 61.

³⁶ Visy, Zs., Die Daker am Gebiet von Ungarn. MFMÉ. 1970/1. 19.

³⁷ i. m. 20.

³⁸ Kaposvári Gy., 1969. 198. és 10. kép 5.

³⁹ Gazdapusztai, Gy., Neuere Ausgrabungen in dem Friedhof aus der Skythenzeit von Hódmezővásárhely-Kishomok. MFMÉ. 1967. 44. I. t. 2.

⁴⁰ Párducz M. 1944—1945. 68.

⁴¹ i. m. 72.

⁴² Bottyán Á., Szkíták a Magyar Alföldön. Rég. Fü. 1 (1955). 23. skk.

⁴³ Nagy, T., Ein La Tène-zeitlicher Grabfund von skythischem Charakter aus Budapest-Rákospalota. AAA. IX (1958). 352.

⁴⁴ B. Bónis, É., 1969. Abb. 10. 4—5., 93. 17—19.

TERRA AVARORUM*

LÁSZLÓ GYULA

(Budapest, ELTE Régészeti Tanszék)

Bóna István kollégám részletes értékeléssel tekintette át az utolsó 25 év magyar népvándorlaskori régészetét az Acta Archaeologica 1971. kötete számára készült dolgozatában. Ez felment engem attól, hogy e munkát itt újra elvégezzem. Ehelyett inkább e kérdések középpontjában álló avar emlékek kutatásának néhány módszertani kérdését mutatom be. A Közép-Duna-medence régészei, akik itt együtt vannak, külön-külön értékes munkát végeznek e korszak kérdéseiben, de — úgy érezzük —, meg kellene találnunk e munkák tervszerű egyeztetését, hogy a munkatársi együttműködés még jobban elmélyedhessen. Szinte-szinte az lebeg a szemem előtt, hogy együttes tanácskozással egy „témajegyzéket” dolgozzunk ki, s ezt egymással egyetértve osszuk fel, — így a munkálatok akár az egyetemi szakdolgozatok témáig lehatolhatnak. Nos, ezek elé a tanácskozások elé kínálkoznak bizonyos módszertani megfontolások.

Előadásomban a VII—IX. század időrendi kérdéseit és a VII—IX. század népiethnikai kérdéseket tárgyalom. Az időrendi kérdéseket még két további részre bontom: előbb az évszázadokban mért időrendre térnék ki, majd a kisebb időszakokra, évtizedekre vonatkozó kutatásokra.

I. A VII—IX. SZÁZAD IDŐRENDI KÉRDÉSEI

1. Általános problémák

Előjáróban szeretném megjegyezni, hogy eddig általában bizonyos egyszerűsítésekkel éltünk, s ez akarva-akaratlan élettelen skémákhoz vezetett. Például a korai avar csoportról úgy véltük, hogy mivel leleteinek egy része korai időre keltezhető, általában is csak a korai időkre jellemző. Ezzel szemben kimutattam a griffes-indásokkal való együttélésüket, ami viszont — mai ismereteink szerint — annyit is jelent, hogy még jól benne éltek a VIII. században, és bizonyos, hogy nem az előző században készült viseletet hordottak. Egy-egy temetőn belül tehát nem olyan egyszerű az időrend. Nem határolható el mereven, hogyha például, préseltdíszú öveket is találunk: akkor ezek VII. századiak; a griffesek pedig — mondjuk — VIII. századiak. Ezek együtt, egyidőben is éltek hosszú időn keresztül, a préseltdíszú övek egyrésze tehát feltétlenül „griffes-kor”-i! Egyszóval: nincsenek általános érvényű „horizontok”.

* Bevezető előadás „Középeurópa a VII—IX. században” címmel 1971 augusztusában Szegeden tartott nemzetközi konferenciához.

A Közép-Duna-medence VII—IX. századi időrendjének tengelyében kétségkívül az avar leletek állanak, ezért vizsgáljuk kissé bővebben ezeket, főként abból a szempontból, hogy melyek időrendi határaik. Eddig úgy vélték, hogy az avar leletek 568 és 800 közötttről valók. Ez a beidegződött felfogás azonban nem tartható, s helyette a következő kérdések vetődnek fel:

a) Simonyi Dezső joggal vetette fel az V. századi bolgárok ittlétét; ennek következtében viszont a déloroszországi jellegű nomád-bizánci leletek (ún. préselt csoport) egy része korábbról lenne keltezhető, mint 568!

b) Mivel történeti forrásokból is tudjuk, hogy a nagyszentmiklósi kincs is amellett szól, hogy az avar politikai hatalom vége nem jelentette az avarság (ekkor már feltehetően magyarság) életének megszűnését, ezért e korszak felső határa sem lehet 800. Ehhez hozzá kell még tennünk, hogy amit a IX. századról tudunk, az főként Pannónia nyugati felére és a mai Nyugat-Szlovákiára vonatkozik, a Kárpát-medence többi területeiről csak itt-ott bukkan fel valamely jelentéktelen adat, de eddig hallgatólagosan rávetítettük a pannóniai viszonyokat az egész Kárpát-medencére, s ez bizony történetileg hamis képet adott!

c) Ám a korai avar leleteket (amelyeket bizánci pénzek kelteznek) sem szabad egységesnek elképzelnünk. Egyrészt történeti forrásból tudunk a VI. század végén beköltöző újabb népekről, másrészt tudjuk, hogy 630 táján a bolgár elem nagyrészt megsemmisül, harmadszor pedig: a 670-es évek táján megjelenik itt egy erős kaukázusi vezető-réteg, amelynek ővei hasonlítanak a korai avarokéira. [Lehetséges tehát, hogy a „korai” avarok és a griffes-indások együttélésében szereplő „koraiak” voltaképpen a Kaukázusból beköltözött új törzsek lennének, akik egyidőben jöttek ide a griffes-indásokkal, mint a vezető-törzs népe!] — Látható, hogy a kérdéseknek még felvetése is bonyolult, az egyszerűsítés, a sémává merevedés eltakarhatja előlünk a valóságos történeti folyamatokat.

d) Még bonyolítja ezt a képet, hogy 670 táján — a dunai bolgár állam megalakulásával és az előbb látott vezetőréteg megjelenésével egyidőben — jelennek meg a „griffes-indás” volgai törzsek és népesítik be sűrű rajokban a Kárpátok medencéjét. Ám a „griffes-indások” is legalább kétféle hagyomány, tehát kétféle nép ötvöződését mutatják. [Eredetmondánk és az obi-ugorok eredetmondája is két nép ötvöződéséről beszél!] — Az új honfoglalók vezető-rétege feltehetően kaukázusi bolgár volt [emlékezzünk Kovrat negyedik fiának Pannóniába telepedéséről].

e) Eszerint az általunk kutatott időben bonyolult egymásra-rétegződésekkel kell számolnunk, hozzávéve még azt is, hogy az egymást követő népek nagyjából ugyanarról a területről jöttek s így egy-egy törzsszövetség szétbomlása nyomán többször is szakíthattak magukkal egyazon népből való csoportokat!

f) A szláv etnikum régészeti hagyatékát illetően egyre inkább az a meggyőződésem bontakozik ki, hogy ezt a kérdést sem lehet csupán a halotthamvasztás szűk szemszögéből megítélni, mint ahogyan erről ennek az előadásnak folyamán még szót ejtünk.

A fent elmondottakból az derül ki, hogy az avar leleteken belüli időrend igen nehéz, sőt egyelőre megoldatlan kérdések elé állít minket, amihez a régi, főként tipológiai módszerekkel még közelíteni sem tudunk. Kevés segítséget várhatunk Keletről, mert ott a minket érdeklő népek még nagyobb egymásra-rétegződésben éltek, szétválasztásuk, pontos időrendjük még nehezebb, mint nálunk. Ennek ellenére figyelemmel kell lennünk az újabb emlékanyagra és az újabb magyarázatokra. Komoly segítséget várhatunk ellenben nyugati szomszédaink kutatásaitól, mert az innen oda átsapó népi hullámok időben jól tagoltan, elkülönülten figyelhetők meg.

g) Az egyik kristályosodási pont a 630-as évek történeti eseménye kapcsán alakult ki. Egyrészt a Bajorországba, majd megmaradt töredékeikben Itáliába települt bolgárok hagyatékának kutatásában, másrészt a 630-as Samo-féle szláv-avar államalakulat régészeti kérdéseinek tisztázásában, harmadrészt az ugyanekkor Keleten és Délen bekövetkezett változások nyomankövetésében, továbbá a longobárd területekről ideköltözött emléktárgyának megkeresésében. Különösen érdekesnek ígérkezik a Samo-féle állam régészetének kutatása, hiszen forrásunk expressis verbis megmondja, hogy vezetői szláv anyától, avar apától valók, feltehető tehát, hogy éppen egyenjogúságuk jeleként a szabad avar emberek méltóság-jelvényeit, -öveit viselték! Itt felmerülhetnének a morvaországi és ausztriai griffes-indás leletek, de ezt a gondolatot időrendi okokból el kell vetnünk. Sajnos Samo országának kiterjedése is tisztázásra vár még.

h) A leglényegesebb lenne az avar határoknak az Enns-ig való kiterjedése dátumának tisztázása, mert az Enns és a Wiener Wald közötti avar terület 800 után valóban elveszett s így az azelőtti időre biztos időrendi alapot adhatnának az ottani leletek, legalábbis a nyugati avarság körére. Ma, főként Deér József és Andreas Lippert kutatásai nyomán a VIII. század eleje és vége közé tehetjük az itt előkerült „griffes-indás” leleteket és szórványait még a IX. században is megfigyelhetjük.

i) Amennyiben helyes az a tétel, hogy az „inter Sabariam et Carnuntum” a Wiener Wald és Győr-Pannonhalma közére, tehát a Duna-limes védelmére értendő, akkor ez további kiindulópontot ad az időrend tisztázására. Nevezetesen a Sabaria-Pannonhalma és a Carnuntum-Wiener Wald közötti leletek zöme — ellentétben a nyugatibb, korábbi ausztriai leletekkel — 805 után való lenne. Ezzel egyidőben — feltevésem szerint — a Csallóköztől északra megszűnnék az avar-magyar élet, s szlávok telepednének ide, akik Árpád népének honfoglalásáig élnének ezen a területen. Ennek némileg ellentmondana, hogy e területen úgyszólván egyetlen szláv helynév sincsen! [A Sabaria-kérdésről a III. salzburgi szláv kongresszuson tartottam előadást és dolgozatomban is a kongresszus Actáiban lát napvilágot, magyarul pedig a Soproni szemlében jelenik majd meg.]

j) A vésett-indás, poncolt hátterű stílusnak keltezői lehetnek a mai morva területen talált nagy díszgombok és a nagyszentmiklósi kincs egyik készlete. Mivel pedig Nagyszentmiklós II. asztali készletének néhány darabja a X–XI. század fordulójáról való, ez alapul szolgálhatna a IX. század vége–X. századi avar-magyar leletek időrendjéhez, s ebbe a körbe tartoznék szláv részről a blatniczai lelet is.

k) A griffes-indás stílus természetes időrendi határai — szerintem — a 670-es évek utáni bizánci pénzforgalom hiánya és a IX. század legvégén meginduló dirhem és nyugati pénzforgalom. E kétszáz éven belül a fenti történeti-régészeti vizsgálatok adhatnak szilárdabb alapot az időrendnek, de ismét hangsúlyozom: nem „horizontokat”, hanem reális történelmi folyamatokat kell megfigyelnünk. Hogy ezeken belül is milyen megfigyelnivalók várhatók, arról számolok be a következő fejezetben.

2. Az időrend finomításának kérdései

Azok a kezdeményezések, amelyeket évtizedek óta a temető-térképek elemzésében tettem, ma már átmentek a régészeti köztudatba s egy-egy temető közlésekor már szinte kötelező a temető-térképek megszólaltatása. Én itt most csupán az időrend kérdéseit ragadnám ki az elemző munkából [hadd jegyezzem meg zárójelben, hogy voltaképpen nem a térképet elemezzük, hanem a temetkezés egykori rendjéből kikövetkeztethető akkori életet].

a) Köztudottá vált, hogy egy-egy temető benépesítése nem akként történt, mint most a nagyvárosi temetőknél, hanem a közösség, a „*falu*” nemzetségei egy területen, de „*hadak*”, „*szegek*”, „*végek*”, „*nagycsaládok*” szerint külön-külön zárt csoportokban temetkeztek. 2—3 nemzedéken keresztül e csoportok határai elérték egymást és ezért látszik egy-egy ilyen térkép egységnek, de egyúttal ez teszi érthetővé a csoportok közt itt-ott kimaradó üres foltokat is. Ez az egész kérdés az időrend szempontjából annyit jelent, hogy pl. a temető egész területén vannak — mondjuk — 670-ben eltemetettek, de a sírcsoportok mindegyikében: szinte minden évben pl. 675—680—685—690-ben is temettek folyamatosan. Ez bizony — valljuk be — nagyon megnehezíti a temetőtérképek időrendi értékelését. Sokkal egyszerűbb volt, amikor úgy képzeltük, hogy pl. Északon kezdődött a temetkezés, ez lett volna tehát a legkorábbi rész, s Dél felé mind későbbiek lettek volna a sírok [ennek az avult szemléletnek emléke néha még a mai napig is kísért!].

b) De nemcsak az egyes temetőkön belül adódnak ilyen nehézségek, hanem abból is, hogy mind régészeti, mind pedig embertani megfigyelések arra a feltevésre vezetnek, hogy egy-egy avarkori falu temetőjét nem használták tovább, mint két-három nemzedéknyi ideig. Általában semmi nyom nem mutat arra, hogy egy-egy ilyen falu lakossága elpusztult volna. Ebből okszerűen adódik a kérdés: hová temetkezett a falu ezt megelőzően és hova utána? Ha pl. egy falut „A”-val jelölünk s az avar-későavar kort 250—300 évnél vesszük, tehát kerekén tíz nemzedéknyi időre, akkor az „A” falu közösségének legalább három temetője kellett, hogy legyen, de a későavar-magyar foglalkozó faluinak legalább két temetője volt! Meg kell majd találnunk — s nem kétséges, hogy idővel lesznek ilyen megfigyelések — egy-egy falu temetőinek belső vándorlását (lehetséges, hogy a falu is elköltözött!) alapításától megszűntéig. Csak ekkor kaphatunk reális képet arról, miként alakult a gazdasági-társadalmi élet, mi történt új népesség csatlakozása esetén, mennyiben változtak a kézművesség formái és sorolhatnók a kérdéseket a végtelenségig.

A felvetett kérdésekből a jövőben kétfajta időrendi finomítás lehetősége adódik majd: a) A temetők belső tagolása nemzedéki rétegekre bonthatná a temető egységét, b) A „faluk” vándorlásának s új és újabb temetőinek megállapítása pedig 60—90 éves szakaszokban (két-három nemzedék) tenné lehetővé egy közösség változásainak megfigyelését.

Ezek a gondolatok felvetik az egymáshoz közel levő avarkori temetők népességének összetartozását. Az első magyar törvényekből (Szt. László I:10) tudjuk, hogy a faluk nem költözhetek túl nagy távolságra templomaiktól. Úgy látszik tehát, hogy elsősorban a legelő- és szántóterületek kimerülése volt az elköltözés oka. A továbbiakban tehát kutatásunknak jobban kell ügyeljen az egykor összetartozó avar temetők láncolatának felderítésére, a telephez való viszonyára s ezen belül a költözések időrendjének megállapítására. Igen-igen sokat várunk e kapcsolatok kutatásában Lengyel Imre nagyszerű embertani módszereitől. De a temetők e kapcsolatának kérdéseit véleményem szerint feltétlenül meg kellene vizsgálni „*inter Sabariam et Carnuntum*” és a szomszédos nyugatszlovákiai területeken.

II. NÉPI-ETNIKAI KÉRDÉSEK

1. Tudjuk, hogy az avarok elején még az államalapítókban is különböző származású törzsekkel számolhatunk (a „*var*”-ok, a „*xyon*”-ok, „*kutrigurok*”, „*zabenderek*”, „*tarniachok*”, „*kotzagerek*” s ide sorolnók az őslakosságot, a lango-bárd és gepida népséget, a szarmata, hun, bolgár — esetleg már magyar-ugor —

töredékeket és a peremeken megjelenő szlávokat. Ezzel szemben a kései avar beköltözők többségének nyelve — szerintem — magyar volt. de e nép ismét legalább három összetevőre bontható; a griffesekre: akik Belső-Ázsia felől jöttek, az indásokra: akik a Volga vidékről vándoroltak ide és a kaukázusiakra. A régészeti anyag párhuzamai is ezt a tarka képet mutatják. A párhuzamok egyrészt Ukrajna vegyes hun-bolgár rétege felé, másrészt a Volga mentére, harmadrészt Irán felé, negyedsorban Belső-Ázsia felé vezetnek. De ezt a térben kiterjedt kapcsolat-rendszer időben egészen a szkíta korig mélyítik bizonyos művészeti jelenségek (állatküzdelmi jelenet stb.). A későbbi időben a keverék-avarságot körbefogó szlávság letelepedése, különösen a Dunántúlon részben változást jelentett a népi térképen s ugyancsak így kell értékelnünk a bajor telepések kérdését is.

Az avarok képe tehát igen-igen bonyolult és csak egy dolog segíthetne valamilyen egyszerűbb régészeti osztályozáshoz, ha ugyanis nem nemzeti társadalmakkal lenne dolgunk, hanem a divat és a kereskedelem áru uralkodnának, ez ugyanis lehetővé tenné „horizontok” kidolgozását. De a helyzet nem ez, mert a temetési rendből erős nemzeti társadalmakra következtethetünk. Anélkül, hogy teljességre törekednék, bemutatok néhány lehetőséget, amellyel e sokrétű kérdésekben bizonyos tájékozódást, rendet kereshetünk.

1. A tűsző és az öv kérdése

Ugyanaz a veret mást jelenthet félarasznai, arasznai szélességű tűszőn viselve, mint keskenyszíjú övön. E kétféle viselet kétféle hagyományt jelent. Ma a tűsző Közép-Európában főként a hegyi népeknél él, de régebben a magyarságnál is otthonos volt, sőt Györffy István szerint éppen a magyarságtól terjedt el használata. Ebben a kérdésben még nem látunk tisztán, de ásatási tapasztalatból tudjuk (pl. Csallány Gábornak s jómagamnak ásatásai, s ide számítom a medencében található kettős, hármas csatokat is): a 3—4 cm széles öveken kívül voltak 10—12 cm széles övek is. Az egész steppei területen ma a keskeny öv járja, de nem mindig volt így, például a szibériai aranylemezek párjai vagy az ordosi bronzok gyakran csak 10—12 cm széles övre illenek rá. Ezutáni ásatásainkon a veretsorra merőlegesen vett finom metszetekkel kellene megfigyelni, szíjat hordott-e az eltemetett, vagy tűszőt. Ilyen megfigyeléseket „betanított sírbontók”-tól nem várhatunk, ide képzett régész kell!! A szíj vagy tűsző megállapítása azért lehet fontos, mert azonos veretek esetében is másfajta származás hagyományát képviselheti!

2. A temetők földrajzi helyzetének, talajának kérdése

A csupán a tárgyakra figyelő régészetünk eddig nem nagyon törődött ezzel a lényeges kérdéssel. Más hitvilági képzetek irányíthatják a temetkezést, ha például a temetőt vízpartra, vagy éppenséggel szigetre telepítik, mintha — mondjuk — domboldalra. Megint más hagyomány keresendő a törvényszerűen agyagos talajba temetkezők, mint a homokos talajt keresők között. Nagyon is feltehető, hogy e szokások az egykori őshazában beidegzett dolgokra mutatnak. Magam ezekre a kérdésekre elsősorban a Kiskőrös-vágóhídi-temető szigeten levő helyzete kapcsán ébredtem rá, valamint nemrégiben amikor a Zsély-i (Zselovce) temetőnek és a szebényi (Dél-Baranya) temetőnek hajszálra azonos domboldali fekvésére figyeltem fel. Még valami, amiről alig tudunk valamit, pedig lényegesnek látszik: a patakparti temető a településsel

átellenben van-e a túlsó parton, vagy a településsel egyazon oldalon fekszik (Rozner Gyulának a Mezőföldön tett megfigyelései szerint a víz másik partjára temetkeztek). Nem is kell talán említenem, hogy a temető ilyen, vagy amolyan helyzetéből a veretek formájánál százszor értékeőbb másvilág-képzetekre, illetőleg azok különbségeire következtethetünk. — Ha már a földrajznál tartunk, hadd említsem meg a földrajzi környezet és a rajta folytatható gazdasági tevékenység kapcsolatát. Egyáltalán nem közömbös tehát, hogy egy-egy népesség milyen területen telepszik meg.

3. A tájolás, sírmélység stb. kérdései

Ezek eddig is jó szolgálatot tettek régészeinknek sírcsoportok, népek stb. elkülönítésében. Ma sem tudjuk pontosan, hogy a tájolás mit jelent (talán a keletnyugati tájolás kézenfekvő magyarázatán kívül). Jelenti-e a másvilág helyét s ha igen akkor arccal, lábbal fordul-e feléje a halott vagy csupán az eltemetés időpontja kötött s ekkor a sír éppen a nap állása felé néz? Ám egy bizonyos, hogy a sír és a tetem tájolása semmiképpen sem „divat” kérdése. Így tehát csak azok vélhetik, hogy a koraiakései avarkor között „divatváltás” történt, akik nem számolnak azzal, hogy a koraiak Ny—K-i irányban, a későiek erre csaknem 90°-kal elfordultán temettek! Ez csak hagyománybeli, következésképpen származásbeli különbséget jelenthet! Emlékeztetni szeretnék ezzel kapcsolatban, hogy a dzsungáriai kapun túl az égtájak éppen fordított jelentőségűek, mint azon innen. Arra is felhívom a figyelmet, hogy az égtájak általában pusztá, sík, tenger melléki területeken jutnak nagyobb jelentőséghez, míg az erdős területeken a tájékozódás elsősorban a folyók mentén történik, és a másvilág elképzelésekben is a folyó, a víz játszik szerepet, nem az égtáj [l. fentebb felvetett kérdéseinket a temető és a víz kapcsolatáról: talán ebben is halvány utalást találhatunk az őshazákra?]. — De ezeket a kérdéseket minden régész jól ismeri, éppen csak említsem őket, mert a népi-etnikai kérdésekben — úgy látszik —, az eddiginél nagyobb figyelmet kell szentelnünk nekik.

4. Az ún. „állatcsont mellékletek”

Ez sem csupán az állattartásról ad becses ismereteket, bármennyire fontos is az egyes állatfajták származási helye és természetüknek a velük való foglalkozást megszabó volta. Arról van szó, hogy pl. a nagycsaládi étkezéskor a családtagok fontosságok szerint részesülnek az állat egyes részeiben. Megfigyelendő tehát, hogy vajon a temetéskor is érvényesült-e ez a rend vagy a halott külön lakomában részesült? De az is lényeges e kérdésben, ami nincsen: miért van egyes sírokban (nemcsak a „gazdagokban”) étel s miért nincsen más sírokban útravaló?

Ide tartoznék az ún. tojásos temetkezés kérdése is. Jó ideig azt hittük — vagy legalábbis én azt hittem —, hogy csak fiatal nők sírjában található s valamilyen termékenységi áldozattal magyarázható. Két — nálam készült — szakdolgozat adagyűjtése meggyőzött, hogy mindkét nemnél és minden életkorban meglévő temetési szokás, de általában a szegényebbjénél. A feltámadás jelképe lenne, mint annyi népnél az újkorban, vagy netán mégis a termékenységhez kapcsolódik, vagy éppen séggel egyszerű eledel lenne? Feltehetően a mindenkori őslakossággal volt kapcsolatban, mert a baromfitartás letelepedést jelent, feltéve, ha nem vízimadarak vagy más tojók tojásáról van szó. Itt is felvetendő, hogy miért csak kevésnek jár ez a temetés egyes nagy lélekszámú temetőkben, és hogy a temetőképen belül van-e valami törvényszerűség e sírok elhelyezésében.

5. A koporsós temetkezések

Külön kérdés, különösen ha tudjuk, hogy végül is a sír a halott háza. Ekként a gerendavázás, koporsós temetkezéssel az élőkről is sok mindent elárulnak. A faépítkezés általában az erdősebb területekre jellemző, tehát itt is eredmények várhatók, a származás kérdésének felvetése kapcsán is. Úgy látszik a Kárpát-medencében számolnunk kell a fennmaradó szarmata népességgel is, mert a vaskapcsos koporsók náluk jelennek meg először s élnek az egész avar koron át, de nem mindegyik avar-kori „faluban” volt meg ez a hagyomány. Ebből is törzsi, nemzeti, népi hagyományokra következtethetünk az anyaggyűjtés előrehaladtával.

6. A koponya-varázslatok

Az ásató régészek jól tudják, hogy elég gyakori jelenség, hogy érintetlen csontvázakat találunk koponya nélkül, de az sem ritka, hogy néha egy-egy csontváz mellett több koponyát találunk, úgy is adódhatik, hogy a koponya a medencén kerül elő, de arra is van példa, hogy pl. az alsó állkapcsot a sír bolygatott földjében megtaláljuk. Magam, régebben, hajlandó voltam e jelenségekben csak keleti hagyományt látni, de legújabban — ismervén a még pogány lengyeleknél a férjet halálba követő feleségnek: az asszony lefejezésének szokását — megfontolandónak tartom, hogy nem lehetne-e a szláv etnikum kimutatásához ezt a jelenséget is felhasználni?

7. A helynevek

A helynevek az utóbbi 1000—1500 esztendőnek éppen olyan fontos történeti emlékei, akárcsak a temetők, a telepek, földvárak. Éppen ezért fontosnak tartanám, hogy egy-egy régészeti lelet, ásás közlésekor a hely nevét nemcsak hivatalos nyelven, hanem a népnyelvben, vagy az oklevelekben meglevő formában is közölnék. Úgy, ahogyan mi annakidején Roska Márton ősrégészeti repertóriumában tettük, ahol a magyar nevek mellett a román és szász helyneveket — vagy ahol szláv volt, azt is! — közöltük. Különösen a Kárpát-medencében van ennek fontossága, ahol sokszor régi és új leletek azért nem kerülnek egymás mellé, mert más nevek alatt közlik őket.

8. A telep és a temető kapcsolata

Erről mi — a magyar régészek — alig tudunk valamit mondani, mert csak néhány hely az, amire hivatkozhatnánk (pl. Felgyő), de az is későbbi, a dunaújvárosi falu és temető közlése pedig még nem jelent meg. Talán a szomszédos országokban dolgozó kollégák tudnák a telep-temető kapcsolatokat éppen olyan árnyatlan kifejteni, mint ahogyan időrendi s más kérdések vázlatát az előbbieken a temetők alapján megkíséreltem.

*

Szigorúan a régészeti anyagból következő kérdéseket törekedtem felvetni. Így a természettudományi kutatások, a történeti forráskutatás stb. a peremekre kerültek, jóllehet igényünk, hogy mindezeket a legnagyobb mértékben hasznosítsuk munkánk

közben. Ámbár megfigyelhető az előadottak alapján is, hogy mennyire kitágult a régészeti anyag s már nemcsak kézzelfogható leletek, településhelyek, formák, technikák, hanem távolramutató kapcsolatok is éppen olyan reális anyagai a kutatásnak, mint egy-egy veret, szíjvég, vagy netán cserépedény.

TERRA AVARORUM

von

Gyula László

Der Aufsatz, als Vortrag wurde im August 1971 in Szeged anlässlich des internationalen Symposiums „Zur Geschichte Mitteleuropas vom 7. bis 9. Jahrhundert“ in französischer Sprache vorgetragen. Der ganze französische Text wird im Band 1971—72 der *Acta Archaeologica* (Bp.) veröffentlicht, deshalb sehen wir hier von der Mitteilung eines fremdsprachigen Auszugs ab.

CHARAKTERISIERUNG DES ANTHROPOLOGISCHEN MATERIALS DES AWARISCHEN GRÄBERFELDES VON KUNSZÁLLÁS

PÁL LIPTÁK—IMRE VARGA

(Szeged, Anthropologisches Institut der József-Attila-Universität)

BEFUNDSUMSTÄNDE UNTERSUCHUNGSMETHODE

Kunzállás-Fülöpjakab befindet sich im Komitat Bács-Kiskun, in der Nähe von Kiskunfélegyháza. Neben der LPG „Alkotmány” wurde eine Sandgrube erschlossen. Am Anfang der Arbeiten stiess man auf die Spuren einer sarmatischen Siedlung. Die Arbeit wurde durch die Archäologin Elvira H. Tóth von dem Katona-József-Museum Kecskemét geführt.

Später wurden 24 spätawarische Gräber zum Vorschein gebracht. Im Laufe der Ausgrabungen sind ein ausserordentlich reiches archäologisches Fundgut und ein anthropologisches Material von gutem Erhaltungszustand hervorgekommen. Die erste Phase der Ausgrabung wurde im Juni 1967 beendet. In der zweiten Phase, in den Monaten Juni—Juli 1970 wurden noch weitere 25 awarische Gräber freigelegt (H. Tóth 1968; 1971).

Statt einer detaillierten Beschreibung der Gräber möchten wir auf einige vorkommende Erscheinungen aufmerksam machen. Nach dem Ausgrabungsprotokoll war die Hälfte der Gräber zerstört. In mehreren Fällen konnten die Spuren von Pfählen und Sargen beobachtet werden. Die Gräber waren im allgemeinen rechteckig, der Tiefe, Breite und Länge nach waren sie ziemlich mannigfaltig. Die Orientierung ist in allen Fällen SO—NW.

Das anthropologische Material ist unter Mitwirkung von Gyula Farkas in die Sammlung des Anthropologischen Instituts der József-Attila-Universität geraten, wo es auch gegenwärtig zu finden ist.

Es gab einige Probleme bei der Inventaraufnahme des Materials. Die Grabnummern des in das Anthropologische Institut der Universität Szeged geratenen Knochenmaterials waren mit denen des Ausgrabungsprotokolls nicht immer identisch.

Die wichtigeren Abweichungen sind die folgenden:

a) unter der Nummer 20 befanden sich zwei Gräber, in einem deren das Skelett eines Mannes reifen Alters (Mat.) war, im anderen aber das Skelett einer jugendlichen Person (Juv.). Im Ausgrabungsprotokoll wird aber dagegen nur ein Grab unter der Nummer 20 erwähnt;

b) die Knochenmaterialien von zwei Gräbern (Nummern 23. und 27.) sind in das Institut nicht geraten;

c) es gibt ein Grab (Nummer 43.), das in dem Ausgrabungsprotokoll nicht angegeben wurde.

Das Untersuchungsmaterial wurde in zwei Gruppen geteilt: die eine von ihnen wurde ausführlichen metrischen und taxonomischen Untersuchungen unterzogen, der anderen, aus fragmentarischen Funden bestehenden Teil des Materials konnte aber nur kurz beschrieben werden, auf dessen Mitteilung wir an dieser Stelle verzichten. Bei den Messungen haben wir die gewöhnliche anthropologische Technik verfolgt (Martin-Saller, 1957). Auf Grund der Längsknochen haben wir die Statur mit

zwei Methoden ausgerechnet (Breitinger, 1937 und Bach, 1965; weiterhin Wolanski 1953). Die Schädelkapazität wurde sowohl durch Messung wie auch Berechnung nach der Methode von Welcker bestimmt (Martin, 1928).

Die folgenden morphologischen Merkmale wurden beobachtet: Schädelumriss in Norma verticalis (nach Sergi); Ausprägung der Glabella (Nach Broca); Grad der Protuberantia occipitalis externa (Nach Broca); die Tiefe der Fossa canina (nach Lipták); Spina nasalis anterior haben wir nach Lipták bestimmt (Martin—Saller, 1957; Lipták, 1969).

Die Altersbestimmung wurde mit morphologischer Methode durchführt (Farkas, 1972). Die Absonderung der Geschlechter haben wir im Falle von vollständigen Skeletten auf Grund der Skelette, im Falle von mangelhaften Skeletten auf Grund des Schädels vorgenommen.

Bei der biometrischen Auswertung des Materials wurden der Stichprobenumfang, die annehmbaren Werte oder die arithmetischen Mittel (M), die Variationsgrößen (V) und die Standardabweichung (s) ausgerechnet.

GESCHLECHT UND LEBENSALTER

50 Skelettfunde des awarischen Gräberfeldes von Kunszállás wurden bearbeitet. Das vollständige Untersuchungsmaterial wird in einer Verteilung den Geschlechtern und Altersgruppen nach an der Tabelle 1. demonstriert. In dem paläoanthropologischen Material der 50 Gräber gibt es 19 (38%) fragmentarisch, für ausführliche Untersuchung ungeeignet, während die übriggebliebenen 31 Individuen (62%) für detailliertere metrische und morpho-taxonomische Analyse geeignet sind. Es kann

TABELLE 1: Die Verteilung des Untersuchungsmaterials nach den Todesaltern und Geschlechtern

<i>Materialzustand</i>		<i>Inf. I.</i>	<i>Inf. II.</i>	<i>Juv.</i>	<i>Ad.</i>	<i>Mat.</i>	<i>Sen.</i>	<i>Alter unbestimmt</i>	<i>Insgesamt</i>
Fragmentarisch (nicht messbar)	Männer ..	—	—	—	2	—	—	—	2(4%)
	Frauen ...	—	—	—	2	—	—	1	3(6%)
	Geschlecht unbestimmt	8	5	1	—	—	—	—	14(28%)
	Zusammen:	8	5	1	4	—	—	1	19(38%)
In gutem Erhaltungszustand (messbar)	Männer ..	—	—	—	3	6	—	—	9(18%)
	Frauen ...	—	—	4	8	3	3	—	18(36%)
	Geschlecht unbestimmt	—	4	—	—	—	—	—	4(8%)
	Zusammen:	—	4	4	11	9	3	—	31(62%)
	Insgesamt:	8 (16%)	9 (18%)	5 (10%)	15 (30%)	9 (18%)	3 (6%)	1 (2%)	50

also festgestellt werden, dass das Knochenmaterial im ganzen genommen von gutem Erhaltungszustand ist.

Unter den archäologischen Beigaben des Grabes 38. gibt es einen Spindelknopf. Wir haben es trotzdem auf Grund des Schädels wie des Skeletts eindeutig als männlich bestimmt.

Bei jugendlichen (Juv.) und Kindern (Inf. I; Inf. II) wurde die Geschlechtsbestimmung vernachlässigt.

Für Messung waren 9 männliche Skelette geeignet, (18 Prozente des Materials), während sich 16 Frauenskelette in gutem Erhaltungszustand befanden, die 32 Prozente des freigelegten Gräberfeldes ausmachten. Ausserdem konnten wir noch bei zwei jugendlichen Individuen und 4 Kinderskeletten zahlreiche Masse aufnehmen.

Die Bestimmung der biologischen Lebensalter durch chemische Methode wurde schon früher von I. Varga vollführt und in demselben Band publiziert.

AUSWERTUNG DER SCHÄDELMASSE, DER INDICES, DER MORPHOLOGISCHEN MERKMALE UND DER STATUR

Tabelle 2. gibt die Verteilung der wichtigeren Parameter bei den Frauen an (die Ausrechnung der Parameter bei Männern schien nämlich wegen des kleineren Stichprobenumfanges als unzweckmässig). Nach Kategorien zeigt Tabelle 3. die Gruppierungen der Merkmale, der berechneten Schädelkapazität, des Gesichtsprofilwinkels und der Statur.

Die arithmetischen Mittel der Masse haben wir nach den Hug'schen absoluten Kategorien eingereiht (Hug, 1940). Der Hirnschädel und der Gesichtsschädel, weiterhin die Statur wurden bei Männern und Frauen einzeln ausgewertet.

TABELLE 2. Die Parameter der wichtigeren Masse und Indices. Frauen

<i>Nummern (Martin)</i>	<i>Masse und Indices</i>	<i>N</i>	<i>V</i>	<i>M</i>	<i>S</i>
1.	Grösste Hirnschädellänge	15	168—185	177,47	3,29
8.	Grösste Hirnschädelbreite	17	132—157	142,53	5,81
9.	Kleinste Stirnbreite	16	85—101	93,13	5,02
17.	Basion—Bregma—Schädelhöhe ...	9	121—134	126,00	3,59
38a.	Berechnete Schädelkapazität	9	1163—1471	1318,99	103,09
45.	Jochbogenbreite	9	126—140	131,12	4,23
47.	Gesichtshöhe	8	108—124	119,37	5,90
48.	Obergesichtshöhe	14	66—79	73,14	4,05
72.	Ganzprofilwinkel	12	78—91	86,25	4,12
8:1	Längen—Breiten-Index	14	77—85	80,07	2,83
17:1	Längen—Höhen-Index	9	62—75	69,22	3,75
17:8	Breiten—Höhen-Index	9	77—91	86,88	4,36
9:8	Transversaler Frontoparietalindex .	16	58—70	65,25	3,55
47:45	Ganzgesichtsindex	5	83—98	90,50	5,51
48:45	Obergesichtsindex	9	52—61	56,00	3,41
52:51	Obritalindex	16	78—100	92,00	6,03
54:55	Nasalindex	12	40—55	48,38	3,99
63:62	Gaumenindex	7	80—102	90,44	8,45

TABELLE 3. Gruppierung der Indices, der berechneten Schädelkapazität, des Ganzprofilwinkels und der Statur nach Kategorien. — *Männer und Frauen.*

	<i>Merkmale</i>	<i>Man- ner</i>	<i>Frauen</i>	<i>Zusammen</i>
Schädel- index 8:1	Dolichokran..... 70,0—74,9	—	—	—
	Mesokran..... 75,0—79,9	3	5	8 (30,8%)
	Brachykran..... 80,0—84,9	6	12	18 (69,2%)
	Hyperbrachykran..... 85,0—89,0	—	—	—
	Insgesamt	9	17	26
Längen- Höhen- Index 17:1	Chamaekran..... x—69,9	2	4	6 (33,3%)
	Orthokran..... 70,0—74,9	5	7	12 (66,6%)
	Hypsikran..... 75,0—x	—	—	—
	Insgesamt	7	11	18
Breiten- Höhen- Index 17:8	Tapeinokran..... x—91,9	7	11	18 (100,0%)
	Metriokran..... 92,0—97,9	—	—	—
	Akrokran..... 98,0—x	—	—	—
	Insgesamt	7	11	18
Transver- saler.— Frontopa- rietalindex 9:8	Stenometop..... x—65,9	7	11	18 (69,2%)
	Metriometop..... 66,0—68,9	1	4	5 (19,2%)
	Eurymetop..... 69,0—x	—	3	3 (11,8%)
	Insgesamt	8	18	26
Ganzge- sichtsindex 47:45	Hypereuryprosop..... x—79,9	1	—	1 (7,6%)
	Euryprosop..... 80,0—84,9	—	1	1 (7,6%)
	Mesoprosop..... 85,0—89,9	1	3	4 (30,7%)
	Leptoprosop..... 90,0—94,9	3	2	5 (38,4%)
	Hyperleptoprosop..... 95,0—x	—	2	2 (15,3%)
	Insgesamt	5	8	13
Oberge- sichtsindex 48:45	Euryen..... 45,0—49,9	1	—	1 (5,8%)
	Mesen..... 50,0—54,9	1	4	5 (29,4%)
	Lepten..... 55,0—59,9	3	6	9 (52,9%)
	Hyperlepten..... 60,0—x	—	2	2 (11,7%)
	Insgesamt	5	12	17

TABELLE 3. (Fortsetzung)

	<i>Merkmale</i>	<i>Man- ner</i>	<i>Frauen</i>	<i>Zusammen</i>
Orbital- index 52:51	Chamaekonch x—75,9	1	—	1 (4,1%)
	Mesokonch 76,0—84,9	4	7	11 (45,8%)
	Hypikonch 85,0—x	1	11	12 (50,0%)
	Insgesamt	6	18	24
Nasalindex 54:55	Leptorrhin x—46,9	1	4	5 (26,3%)
	Messorrhin 47,0—50,9	1	8	9 (47,3%)
	Chamaerrhin 51,0—57,9	3	2	5 (26,3%)
	Insgesamt	5	14	19
Gaumen- index 63:62	Mesostaphylin 80,0—84,9	—	3	3 (20,0%)
	Brachystaphylin 85,0—x	5	7	12 (80,0%)
	Insgesamt	5	10	15
Berechnete Schädel- kapazität 38a	Männer Frauen Oligenkephal x—1300 x—1150	1	1	2 (10,59%)
	Euenkephal 1301—1450 1151—1300	5	5	10 (54,6%)
	Aristenkephal 1451—x 1301—x	1	6	7 (36,8%)
	Insgesamt	7	12	19
Gesicht- profil- winkel 72	Prognath 70°—79°	—	1	1 (4,7%)
	Mesognath 80°—84°	4	3	1 (33,3%)
	Orthognath 85°—92°	3	10	13 (61,9%)
	Insgesamt	7	14	21
Statur	Männer Frauen Niedrig 150—159,9 140—148,9	—	2	2 (7,4%)
	Untermittelgross 160—165,9 149—152,9	3	7	10 (37,0%)
	Mittelgross 164—166,9 153—155,9	3	6	9 (33,3%)
	Übermittelgross 167—169,9 156—158,9	3	1	4 (14,9%)
	Hoch 170—179,9 159—167,9	1	1	2 (7,4%)
	Insgesamt	10	17	27

Der Schädel bei *Männern* ist den absoluten Massen nach mittellang, mittelbreit und niedrig. Die Stirn ist schmal. In *Norma verticalis* dominieren die ovoide und pentagonoide Formen. Die Glabella ist 1—3. Stufe nach der Verteilung von Broca. Es können alle Stufen der *Protuberantia occipitalis externa* zwischen 0—3 befunden werden. Auf Grund der Merkmale ist der Schädel meso-brachykran, orthokran, tapeinokran und stenometop. In einem Fall ist er metriometop, in zwei Fällen chamaekran.

Der Gesichtsschädel ist — der Hug-schen Verteilung entsprechend — breit und hoch. Die morphologischen Merkmale des Gesichts sind die folgenden. *Fossa canina* ist zum überwiegenden Teil ausgefüllt; in einigen Fällen flach oder mässig tief. Während *Spina nasalis anterior* nur die erste Stufe nach Broca zeigt, kommen alle drei Fälle der alveolaren Prognathie vor.

Auf Grund der Merkmale ist das Gesicht meso- bis leptoprosop. In einem Fall ist es hypereuryprosop. Das Obergesicht ist euryen, mesen oder lepten, die Augenhöhle ist chamekonch, mesokonch oder hypsikonch, es kommen alle Kategorien der Nase vor, der Gaumen ist brachystaphylin. Auf Grund des Gesichtsprofilwinkels ist der Schädel bei Männern mesognath oder orthognath. Auf Grund der berechneten Schädelkapazität sind die Männer oligen-, euen- oder aristenkephal.

Die Statur verändert sich von untermittelgross bis hoch.

Der Hirnschädel bei *Frauen* ist kurz, mittelbreit und niedrig, die Stirn ist schmal. In *Norma verticalis* kommen — wie bei den Männern — nur die ovoide und pentagonoide Formen vor. Die Glabella ist 1—3. Stufe. Von den Stufen der *Protuberantia occipitalis externa* können aber — im Gegenteil zu den Männern — nur die 0—2. Stufen beobachtet werden. Auf Grund der Indices ist der Schädel meso-brachykran, chamae-orthokran, tapeinokran. Es kommen alle drei Kategorien von dem transversalen-frontoparietalen Index vor, mit dem Überwiegen der Stenometopie.

Der Gesichtsschädel ist den absoluten Kategorien infolge mittelbreit oder mittelhoch. Von den morphologischen Merkmalen ist *Fossa canina* ausgefüllt, flach oder mittelmässig. *Spina nasalis anterior* zeigt die 1—3. Stufen nach Broca. Es kommen drei Fälle der alveolaren Prognathie vor. Auf Grund der Indices kommen alle Kategorien des Gesichts vor. Das Obergesicht ist mesen, lepten oder hyperlepten. Die Augenhöhle ist meso- oder hypsikonch. Auch die Nase ist sehr variabel. Der Gaumen ist meso- oder brachystaphylin. Der Gesichtsprofilwinkel bei den Frauen ist prognath, mesognath oder orthognath. Auf Grund der berechneten Schädelkapazität sind die Schädel der Frauen zum überwiegenden Teil euen- oder aristenkephal.

Die Statur verändert sich zwischen der untermittelgrossen und der mittelgrossen Kategorie.

Tabelle 4. enthält die individuellen Masse der Männer, Tabelle 5. die der Frauen, Tabelle 6. die von Jugendlichen, weiterhin die berechnete Körperhöhe (nach Breitinger-Bach und Wolanski) und die taxonomische Bestimmungen. Die Angaben der letzteren wurden an Tabelle 6. nicht angegeben.

Bei dem im Grab 17. gefundenen Mann beobachteten wir Zahnehäufung. Der obere linke Eckzahn springt stark hervor.

Auf der knöchernen Nase des männlichen Schädels aus dem Grab 20. kann man Bruchspuren bemerken. Auf dem Schädel des Skelettfundes aus dem Grab 1. konnten Worm'sche Knochen auf der Lambdagegend beobachtet werden. In mehreren Fällen war der Gaumen ausserordentlich tief. Auf den Frauenschädeln der Gräber 14. und 30. sieht man *Torus palatinus*. Im Falle des Kindes aus dem Grab 11. gibt es einen typischen Fall des schaufelförmigen Schneidezahnes.

TABELLE 4. Individuelle Masse, Indices und wichtigere morphologische Merkmale. — Männer

Nummern (Martin)	Masse und Indices	5924 1. Ad.	5934 9. Mat.-Sen.	5942 16. Ad.-Mat.	5942 17. Mat.	5945 20. Mat.-Sen.	7067 28. Ad.	7071 32. Mat.	7076 37. Mat.-Sen.	7077 38. Mat.
1.	1. Grösste Hirnschädellänge	180	185	178	175	180	183	185	188	182
1c.	Hirnschädellänge vom Metopion	176	179	169	170	176	176	173	182	169
5.	Schädelbasislänge	100	—	101	—	102	100	102	—	100
8.	Grösste Hirnschädelbreite	151	140	145	147	150	151	150	147	143
9.	Kleinste Stirnbreite	100	92	88	88	97	92	95	—	94
17.	Basion—Bregma—Schädelhöhe	127	—	129	124	131	130	131	—	126
20.	Porion—Bregma—Schädelhöhe	114	114	116	111	114	113	118	114	110
32/1a.	Strin—Neigungswinkel	56°	—	47°	48°	50°	48°	54°	—	44°
38.	Gemessene Schädelkapazität	1510	—	1487	—	1530	1510	1540	—	—
38a.	Berechnete Schädelkapazität	1453	—	1326	1338	1449	1449	1423	—	1282
40.	Gesichtslänge	104	—	105	—	107	106	98	—	102
45.	Jochbogenbreite	141	—	137	—	138	140	145	—	—
46.	Mittelgesichtsbreite	116	—	96	—	102	108	106	—	—
47.	Gesichtshöhe	108	—	123	125	126	126	131	—	131
48.	Obergesichtshöhe	65	—	72	—	78	79	81	—	80
51.	Orbitalbreite	38	—	42	42	43	41	44	—	41
52.	Orbitalhöhe	28	—	35	—	33	37	34	—	35
54.	Nasenbreite	27	—	26	—	30	26	30	—	—
55.	Nasenhöhe	50	—	54	—	55	59	56	—	55
62.	Gaumenlänge	50	—	47	—	48	48	50	—	—
63.	Gaumenbreite	45	—	42	42	41	43	48	—	45
65.	Kondylenbreite des Unterkiefers	120	129	124	126	133	130	133	128	122
66.	Winkelbreite des Unterkiefers	114	110	—	105	115	108	105	111	97
69.	Kinnhöhe	32	37	31	32	35	32	37	37	36
70.	Asthöhe	72	71	67	75	73	74	70	68	70
71.	Astbreite	38	38	35	35	38	38	36	38	35
72.	Ganzprofilwinkel	86°	—	84°	90°	84°	84°	87°	—	81°
8:1	Längen—Breiten—Index	83,89	76,76	81,46	84,48	83,33	82,51	81,08	76,19	78,57
17:1	Längen—Höhen—Index	70,56	—	71,91	70,69	72,22	69,05	70,27	—	68,68
17:8	Breiten—Höhen—Index	84,11	—	88,97	84,35	87,33	86,09	87,33	—	88,11
9:8	Transversaler Frontoparietal-index	67,55	64,79	60,69	59,86	64,67	60,93	63,33	—	65,73
47:45	Ganzgesichtsindex	75,89	—	89,78	—	91,30	90,00	90,34	—	—
48:45	Obergesichtsindex	46,09	—	52,55	—	56,52	56,42	55,86	—	—
52:51	Orbitalindex	73,68	—	83,33	—	76,74	90,24	77,24	—	85,37
54:55	Nasalindex	54,00	—	48,15	—	54,55	44,07	53,57	—	—
63:62	Gaumenindex	90,00	—	89,36	—	85,42	89,58	96,00	—	—
Hirnschädelumriss in norma verticalis		pent.	ov.	ov.	ov.	ov.	ov.	ov.	pent.	ov.
Ausprägung des Glabella		3	2	3	2	1	1	3	3	2
Protuberantia occipitalis externa		2	1	1	1	5	0	4	1	1
Fossa canina		2	—	1	—	1	1	1	—	2
Spina nasalis anterior		1	—	—	—	—	—	1	—	—
Grad der alveolaren Prognathie		2	—	1	2	1	1	3	—	2
Statur		163,8	171,4	165,0	164,7	165,6	168,9	167,0	—	160,3
Taxon		cr-B	—	e-mo	e-mo	ca-s	ca-s	ca-s	—	—

TABELLE 5. Individuelle Masse, Indices und wichtigere morphologische Merkmale.— Frauen

Nummern (Martin)	Masse und Indices	5927 3. Ad.	5928 4. Juv.-Ad.	5929 5. Ad.	5932 7. Sen.	5933 8. Mat.-Sen.	5935 10. Sen.	5939 14. Ad.	7068 29. Ad.-Mat.	7069 30. Sen.	7070 31. Ad.-Mat.	7074 35. Ad.	7075 36. Juv.-Ad.	7084 45. Ad.	7086 47. Mat.	7088 49. Ad.	7089 50. Mat.
1.	Grösste Hirnschädellänge	179	177	173	179	177	177	180	180	185	—	178	170	180	176	168	181
1c.	Hirnschädellänge vom Metopion	175	167	171	173	173	173	171	170	175	—	166	165	170	175	165	175
5.	Schädelbasislänge	—	101	—	—	93	94	92	98	98	—	—	—	95	98	—	91
8.	Grösste Hirnschädelbreite	140	137	142	144	137	149	149	139	157	132	141	141	145	144	137	145
9.	Kleinste Stirnrbreite	98	92	100	101	92	91	98	90	91	85	98	90	87	95	86	96
17.	Basion—Bregma—Schädelhöhe	—	125	—	—	124	134	125	125	121	—	—	—	128	126	—	126
20.	Porion—Bregma—Schädelhöhe	116	107	108	109	106	111	108	111	115	106	101	111	113	114	113	110
32/1a.	Stirn—Neugungswinkel	48°	51°	45°	—	45°	48°	45°	46°	51°	—	47°	—	53°	48°	55°	48°
38.	Gemessene Schädelkapazität	—	1245	—	1385	—	1510	—	1270	1520	—	—	—	1460	1440	1420	—
38a.	Berechnete Schädelkapazität	—	1163	—	—	1205	1471	1344	1248	1444	—	—	—	1326	1344	—	1352
40.	Gesichtslänge	—	105	—	—	—	86	100	101	107	—	—	—	98	96	—	92
45.	Jochbogenbreite	—	130	130	130	—	131	134	126	140	130	—	—	135	130	128	—
46.	Mittelgesichtsbreite	—	101	90	102	—	96	107	103	104	98	—	95	102	102	98	—
47.	Ganzgesichtshöhe	—	116	123	—	—	—	124	124	120	—	119	116	115	124	108	—
48.	Obergesichtshöhe	—	72	76	79	—	68	77	77	77	69	72	71	70	77	66	71
51.	Orbitalbreite	38	38	42	38	40	40	38	38	41	37	38	40	41	40	40	40
52.	Orbitalhöhe	35	30	38	38	38	36	32	35	32	32	35	31	34	35	34	33
54.	Nasenbreite	—	25	25	25	—	26	25	28	31	27	21	25	24	26	24	—
55.	Nasenhöhe	—	52	51	56	—	53	55	51	56	53	52	52	50	53	50	49
62.	Gaumenlänge	42	50	46	42	—	44	46	—	53	—	41	—	45	45	41	—
63.	Gaumenbreite	42	41	37	—	—	—	41	42	43	36	42	41	41	40	41	—
65.	Kondylenbreite des Unterkiefers	—	118	117	127	—	124	126	102	130	—	127	116	120	121	111	—
66.	Winkelbreite des Unterkiefers	—	97	—	95	106	91	102	85	104	—	102	100	102	105	98	100
69.	Kinnhöhe	35	32	34	36	30	29	34	35	32	26	31	34	33	34	30	34
70.	Asthöhe	—	69	62	60	62	64	67	60	63	63	60	58	67	67	60	65
71.	Astbreite	30	34	35	36	33	31	31	38	35	31	29	32	32	35	30	33
72.	Ganzprofilwinkel	90°	80°	84°	—	89°	78°	90°	91°	—	90°	90°	—	85°	86°	86°	86°
8:1	Längen—Breiten—Index	79,80	77,40	82,08	80,45	77,40	84,18	82,78	78,33	84,86	—	79,21	82,94	80,56	81,82	81,55	80,11
17:1	Längen—Höhen—Index	—	70,06	—	—	70,06	74,58	69,44	68,33	62,16	—	—	—	71,11	71,02	—	69,61
17:8	Breiten—Höhen—Index	—	91,24	—	—	90,51	89,93	83,89	87,23	77,07	—	—	—	88,28	87,50	—	86,90
9:8	Transvers. Frontoparietal-index	68,53	67,15	70,42	70,14	67,15	61,07	65,77	64,29	57,96	64,39	69,50	63,83	60,00	65,97	62,77	66,21
47:45	Ganzgesichtsindex	—	89,23	94,62	—	—	—	92,54	98,31	85,71	—	—	—	85,19	95,38	82,81	—
48:45	Obergesichtsindex	—	55,38	58,46	60,77	—	53,44	57,46	61,11	55,00	53,08	—	—	51,85	59,23	51,56	—
52:51	Orbitalindex	92,11	78,95	90,48	100,00	95,00	90,00	84,21	92,11	78,05	86,49	92,11	77,50	82,13	87,50	85,00	82,50
54:55	Nasalindex	—	48,08	49,02	44,64	—	49,06	45,45	54,90	55,36	50,94	40,38	48,08	48,00	48,15	48,00	—
63:62	Gaumenindex	100,00	82,00	80,43	—	—	—	89,13	—	81,13	—	102,44	—	91,11	88,89	100,00	—
Hirnschädelumriss in norma verticalis		ov.	ov.	pent.	ov.	ov.	pent.	—	pent.	pent.	—	ov.	pent.	pent.	ov.	ov.	pent.
Ausprägung des Glabella		2	3	2	1	1	1	2	3	1	2	1	1	2	1	1	2
Protuberantia occipitalis externa		1	1	1	2	1	1	1	1	1	—	2	0	1	1	0	0
Fossa canina		2	2	2	2	—	3	1	2	1	—	1	1	3	1	1	—
Spina nasalis anterior		—	2	1	2	—	—	1	—	—	—	3	—	2	3	3	—
Grad der alveolaren Prognathie		1	3	2	1	—	1	2	2	2	2	1	2	2	1	1	1
Statur		151,2	156,9	152,1	—	154,8	151,8	154,8	153,6	161,3	150,7	153,9	154,5	148,6	148,3	155,4	151,3
Taxon		—	e-mo(u)	e-mo	e-mo	—	—	ca-s	b-x	sa	—	e-mo	—	b-sa	e-mo	t-p	—

TABELLE 6. Individuelle Masse und Indices. — *Jugendliche und Kinder*

<i>Nummern (Martin)</i>	<i>5936 11. Inf. II.</i>	<i>5937 12. Inf. II.</i>	<i>5940 15. Inf. II.</i>	<i>5943 18. Inf. II.</i>	<i>5947 21. Juv.</i>	<i>7080 41. Juv.</i>
1.	172	166	161	178	169	169
1c.	167	164	160	175	162	166
5.	—	84	84	—	91	95
8.	138	140	133	134	138	143
9.	—	91	91	85	85	90
17.	—	117	117	—	120	90
40.	—	83	81	—	94	102
45.	—	116	—	—	126	—
46.	94	86	90	96	99	95
47.	—	100	—	110	—	—
48.	68	61	—	69	70	72
51.	38	36	37	37	37	37
52.	36	34	35	35	33	31
54.	25	21	24	24	25	25
55.	48	45	43	49	50	55
62.	40	35	34	34	44	—
63.	41	—	—	—	42	40
65.	—	107	—	111	—	119
66.	—	85	88	91	96	99
69.	29	25	22	27	29	30
70.	55	56	53	57	62	56
71.	33	29	28	31	34	33
<hr/>						
8:1	80,23	84,34	83,85	75,28	81,66	84,62
17:1	—	71,08	72,05	—	71,01	71,01
17:8	—	84,29	85,93	—	86,96	84,62
9:8	—	65,00	67,41	63,43	61,59	62,94
47:45	—	86,21	—	—	—	—
48:45	—	52,59	—	—	55,56	—
52:51	94,74	94,44	94,59	94,59	89,19	83,78
54:55	52,08	46,67	55,81	48,98	50,00	45,45
63:62	102,50	—	—	—	95,45	—

Tabelle 7. gibt die individuellen Masse der Längsknochen und die berechnete Körperhöhe an, für Männer und Frauen im einzelnen. Bei 10 Männern und 17 Frauen konnten wir die Körperhöhe berechnen. Aus der Tabelle leuchtet es hervor, dass wir mit der Methode von Wolanski niedrigere Werte erhielten, als mit der von Breitinger-Wolanski. Letztere Methode gibt reale Ergebnisse hauptsächlich bei den west-europäischen Populationen.

TAXONOMISCHE ANALYSE

Die intraseriale taxonomische Analyse des Knochenmaterials des nur teilweise freigelegten Gräberfeldes haben wir nach der Methode von einem der Verfasser durchgeführt (Lipták, 1959, 1965 und 1969).

Es waren 16 adulte Individuen für diese Untersuchung geeignet: 6 Männer und 10 Frauen. In der Tabelle 8. wurden unsere Ergebnisse hinsichtlich der Proportion der Rassenbestandteile ergeben. Auf ziemlich ungewöhnliche Weise gab es in dieser

TABELLE 7. Individuelle Masse der Längsknochen und die berechnete Körperhöhe. — Männer
— Frauen.

Inv. Num- mern	Grab- num- mern	Humerus				Radius		Femur		Tibia		Berechnete Körper- höhe	
		Grösste Länge		Caput-Ca- pit.-Länge		Parallel- Länge		Grösste Länge		Mediale Länge		Nach Breitin- ger- -Bach	Nach Wolans- ki
		rechte	linke	rechte	linke	rechte	linke	rechte	linke	rechte	linke		
Männer													
5924	1.	325	307	316	300	248	242	438	439	375	351	167,2	163,8
5925	2.	342	331	338	328	252	249	471	465	—	366	171,5	167,9
5931	6.	316	315	309	309	233	—	429	433	337	339	165,6	161,7
5934	9.	356	—	351	—	261	264	473	—	382	379	175,0	171,4
5941	16.	—	328	—	324	—	—	451	454	347	352	168,8	165,0
5942	17.	323	319	319	319	242	241	—	437	342	340	167,3	164,7
5945	20.	327	318	320	316	240	242	466	462	354	356	268,2	165,6
7067	28.	341	—	334	—	250	251	473	477	370	370	172,2	168,9
7071	32.	330	329	324	330	250	—	461	462	361	365	170,4	167,0
7077	38.	—	303	—	299	—	—	—	428	—	—	162,8	160,3
Frauen													
5927	3.	—	—	—	—	—	212	393	394	—	—	158,1	151,2
5928	4.	302	300	298	298	230	231	217	217	353	350	160,9	156,9
5929	5a.	288	282	283	279	218	215	399	398	320	322	157,5	152,1
5932	7.	266	261	262	259	195	—	364	—	296	—	155,5	—
5933	8.	—	301	—	—	—	—	—	—	—	—	167,2	154,8
5935	10.	292	—	289	—	—	—	398	405	—	—	160,2	151,8
5939	14.	315	317	308	311	233	236	427	430	353	352	167,2	154,8
7068	29.	292	—	287	—	—	—	411	415	340	342	159,3	153,6
7069	30.	323	320	320	319	238	270	447	452	360	—	164,3	161,3
7070	31.	280	281	276	278	216	213	—	—	—	—	158,2	150,7
7074	35.	312	306	306	—	—	—	407	407	—	335	160,7	153,9
7075	36.	290	292	286	288	—	218	403	410	316	317	158,1	154,5
7079	40.	—	—	—	—	—	—	396	402	—	—	159,1	150,5
7084	45.	279	282	274	277	196	204	—	390	298	299	155,1	148,6
7086	47.	275	—	271	—	206	—	380	383	—	293	154,8	148,3
7088	49.	304	—	298	—	232	—	—	—	325	—	160,0	155,4
7089	50.	295	292	289	289	219	—	394	397	311	312	157,9	151,3

kleinen Serie nur einen Mann von vollkommen europäischem Charakter, der cromagnonide-B (osteuropide) Züge aufwies (Tafel I.). Viel grösser ist der Anteil von Mongoliden (7 Individuen). Unter diesen, den anderen awarischen Serien entgegen, ist die *zentral-asiatische* mongolide (ca) mit mehreren oder weniger siniden (s) Zügen (Tafeln II. und III.) eine der bedeutenden Komponenten. Auch die *Baikal*-Rasse ist noch von Bedeutung, in einem Fall konnte auch die *Sajan*-mongolide mit niedrigem Gesicht festgestellt werden (Tafel IV.). Zur *europo-mongoliden* Gruppe gehörten 8 Individuen. Aus der harmonischen Vermischung der Züge von beiden Grossrassen konnte man auf eine dauerhaftere Hybridisation folgern. Nur in einem Fall (Grab 49.) konnte die europo-mongolide turanide (t) Rasse diagnostiziert werden, in einem anderen Fall (Grab 4.) konnte man an eine gleichmässige zu den europo-

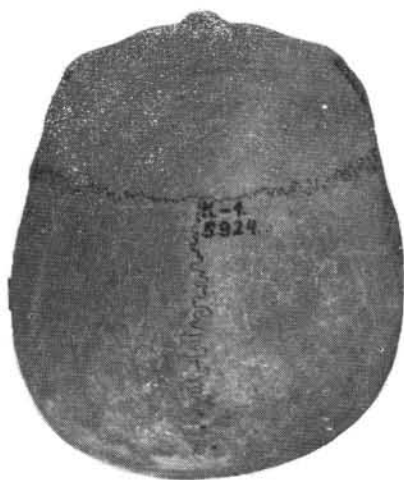
TABELLE 8. Ergebnisse der taxonomischen Bestimmung

<i>Taxon</i>		<i>Männer</i>	<i>Frauen</i>	<i>Zusammen</i>
Mongolide	Innerasiatische-Sinide (ca-s)	3	1	4
	Bajkal-Rasse (b)	—	2	2
	Sajanide (sa)	—	1	1
	<i>Insgesamt:</i>	3	4	7
Europo-mongolide		2	6	8
Europide Cromagnoide-B (crB)		1	—	1
<i>Insgesamt:</i>		6	10	16

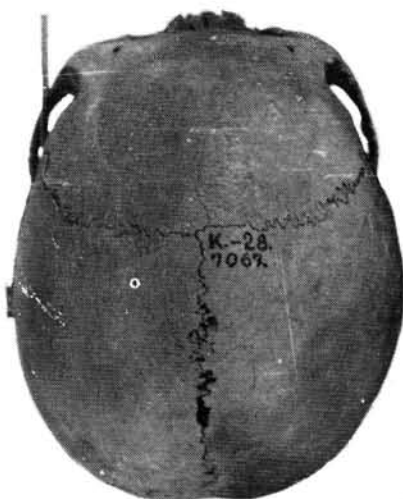
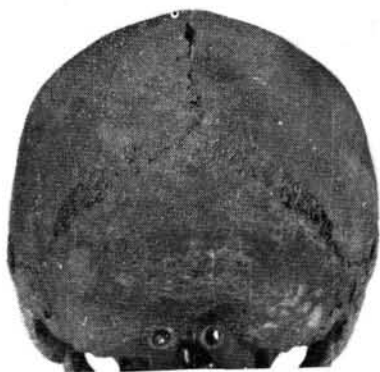
mongoliden Rassen gehörende uralische (u) Rasse denken. In den anderen Fällen handelt es um Mixo — variationen, bei denen weder ausgesprochen europide noch ausgesprochen mongolide Komponenten nicht festgestellt werden konnten.

LITERATUR

- Bach, H., 1965: Zur Berechnung der Körperhöhe aus den langen Gliedmassenknochen weiblicher Skelette. *Anthrop. Anz.* 29. 12—21.
- Breitinger, E., 1937: Zur Berechnung der Körperhöhe aus den langen Gliedmassenknochen. *Anthrop. Anz.* 14. 249—274.
- Farkas Gy., 1972: *Antropológiai praktikum I. Paleoantropológiai metodikák.* [Unter Mitwirkung von Imre Lengyel and Antónia Marcsik] (Skript für die Universität.)
- Hug, E., 1940: Die Schädel der frühmittelalterlichen Gräber aus dem soluturnischen Aaregebiet in ihrer Stellung zur Reihengräbervölkerung Mitteleuropas. *Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie.* 38. 402—405.
- Lipták, P., 1959: The „Avar period” Mongoloids in Hungary. *Acta Arch. Hung.* 10. 251—279.
- Lipták, P., 1965: On the taxonomic method in paleoanthropology (Historical anthropology). *Acta Biol. Szeged.* 11. 1—2. 169—183.
- Lipták P., 1969: *Embertan és emberszármazástan.* Tankönyvkiadó. Budapest.
- Martin, R., 1928: *Lehrbuch der Anthropologie.* Jena.
- Martin, R.—Saller, K., 1957: *Lehrbuch der Anthropologie.* Stuttgart. Bd. 1.
- H. Tóth, E., 1968: Archäologische Forschungen im Jahre 1967. (Völkerwanderungszeit) Kunszállás-Fülöpkab. *Arch. Ért.* 95. 134.
- H. Tóth, E., 1971: Archäologische Forschungen im Jahre 1970. (Völkerwanderungszeit) Kunszállás-Fülöpkab. *Arch. Ért.* 98. 275.
- Varga I., Die biologische Altersbestimmung der anthropologischen Funde des awarenzeitlichen Gräberfeldes von Kunszállás Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1972.
- Wolanski, N. (1953), *Graficzna metoda obliczania wzrostu na podstawie kości długich.* *Przegląd Antrop.* 19. 403—404.

Tafel I. Nr. 5924.1. Grab 1., Mann cr-B

Tafel II. Nr. 7067.1. Grab 28., Mann ca-s

Tafel III. Nr. 7071.1. Grab 32., Mann ca-s

Tafel IV. Nr. 7084.1. Grab 45., Frau b-sa

A HONFOGLALÁSKORI LOVASTEMETKEZÉSEK*

BÁLINT CSANÁD

(Móra Ferenc Múzeum, Szeged)

25 évvel László Gyulának a honfoglaló magyarok lovastemetkezéseiről írt munkái¹ után kezdtem hozzá a témának lehetőség szerint teljes adatgyűjtésre támaszkodó összefoglalásához. A rendelkezésemre álló adatokból kibontakozó kép új támpontot adhat a honfoglaláskor vizsgálatához.

A több mint száz évre visszatekintő honfoglaláskori régészetben csak nemrégiben indultak meg az egyes népcsoportok meghatározására irányuló kísérletek. Évtizedek munkái után is érződik, mennyire bizonytalanok a főleg divat, műhelyek szerint változó tárgyak, díszítésformák talajára épített elméletek. A történészeknek ez nem hangzik meglepően, hiszen ismeretes, hogy a katonai demokrácián túlhaladt, az államalakulás érlelődő folyamatában élő honfoglalóknál a törzsi-nemzetségi keretek régen felbomlóban voltak. Ezért a régészeti anyagban nem kereshetünk egyes népcsoportokat határozottan megkülönböztető tárgytípusokat. Ha ez másként lenne, — miként a történészek keresték az egyes törzsek letelepedését — mi is régen ismerénénk a nagy tájegységeket elválasztó jegyeket: a törzsek, nemzetségek jellemző régészeti anyagát. A társadalmi szemponton túl a kereskedelemre is kell gondolni, mert a honfoglaló magyarok által használt tárgyak egy része nem magyar területeken, messze Kelet-Európában is elterjedt (palmettás övveretek skandináv földön, körtealakú kengyelek Litvániában stb.), más részük pedig a honfoglalást követő évtizedekben a Kárpát-medencében alakult ki. Pusztán régészeti hagyatékát nézve egy-egy eredetű népnek tartanánk a honfoglalókat, míg a történeti, nyelvészeti megfigyelésekből éppen azt tudjuk, hogy közöttük többféle származású népcsoportok voltak. Ez az ellentét mutatja, hogy az elsősorban tárgyakra támaszkodó szemléletmód, a pusztán művészeti vizsgálódás mennyire megtévesztő lehet az őstörténet kutatásában. László Gy. már régen felhívta a figyelmet a temetkezési szokások hagyományörző voltára. Nem kétséges, a halottak körül végzett eljárások kutatásunk számára megbízhatóbbak és a magyarság kialakulását jelző századokban messzebbre

* E cikk első változatát 1969 májusában adtam le az Acta Arch. Hung. szerkesztőségének. Dienes István és Györffy György lektorálására, Castiglione László szerkesztői javaslatára a Tört. Szlé-hez küldtem be. Bartha Antal főszerkesztő elfogadta közlésre, de a folyóirat egyéb kötelezettségei miatt erre nem kerülhetett sor. Cikkem 1971 tavaszán ismét az Acta Arch. Hung. Szerkesztőbizottságának nyújtottam át. Átdolgozott írásomat Dienes István magyar nyelvű folyóirathoz tanácsolta. — Az anyaggyűjtés befejezése óta eltelt majdnem három év alatt további adatokat ismertem meg. Így korábbi nézeteimet egyes kérdésekben természetesen módosítanom kellett. — Köszönetet mondok a jelen cikk lektorálását végző Dienes Istvánnak, valamint László Gyula professzornak, aki munkám magvához, az 1968-ban elkészült doktori értekezésem megírásához nyújtott támogatást. Megköszönöm Czeglédy Károly professzor minden történeti szempontra kiterjedő véleményezését és segítségét. — (E tanulmányt 1972 januárjában zártam le.)

¹ László Gy., A koroncói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge. Arch. Hung. XXVII. 1943. 46—57, (továbbiakban: László, 1943). Uő. A honfoglaló magyar nép élete. Budapest, 1944. 450—68. (továbbiakban: László, 1944.)

vezetnek, mint a ruházat *ránkmaradt* fémtartozékai. Ezért támaszkodom jelen munkámban az egyik leglényegesebb halottas szokás tanulmányozására.

1.1. A magyarok lovastemetkezéseinél 5 csoport különböztethető meg:² I.: „lószerszámos”³, II.: „lábhoz tett lóbőrös”, III.: „kitömött lóbőrös”, IV.: „összehajtott lóbőrös”, V.: „kiterített lóbőrös” temetkezések. A főbb tárgyítípusoknak az egyes csoportokra (=szokásformákra) jellemző megoszlását statisztikai összesítésben mutatom be (I. t.). Többet mond azonban az alábbi számvetés. A gyakran hasz-

I. TÁBLÁZAT. A főbb tárgyítípusok megoszlása a lovastemetkezési csoportokban. — *La répartition des principaux objets dans les groupes des tombes à ensevelissement de cheval.*

	I. csoport (104 sír)	II. csoport (114 sír)	III. csoport (32 sír)	IV. csoport (19 sír)	V. csoport (8 sír)
Hajkarika	27,7%	33,6%	37,5%	42,1%	50%
Fülbevaló	5,9%	7,9%	3,1%	5,2%	—
Gyöngy	5,9%	—	15,6%	10,5%	—
Nyakpercec	1,9%	—	—	—	—
Csüngős dísz	2,9%	—	—	—	—
Rombuszalakú dísz	2,9%	2,6%	6,2%	5,2%	—
Karpercec	12,8%	15%	25%	21%	25%
Gyűrű	3,7%	7,9%	12,5%	15,7%	—
Ruhadísz	28,7%	31,8%	50%	21%	25%
Tarsolylemez	—	3,5%	9,3%	5,2%	—
Csiholó	16,8%	24,7%	18,7%	21%	12,5%
Vaskés	29,7%	29,2%	31,2%	31,5%	25%
Edény és veder	4,9—2,9%	3,5—0,86%	3,1—0%	—	12,5—0%
Allatcsont	2,9%	8,6%	—	5,2%	—
Kétélű kard	3,7%	4,4%	6,2%	—	12,5%
Balta, fokos	7,9%	2,6%	6,2%	5,2%	25%
Csontos íj	13,8%	23,9%	9,3%	36,8%	—
Nyílcsúcs	54,4%	59,2%	56,2%	63%	37,5%
Veretes tegez	29,7%	38,9%	43,7%	42,1%	25%
Csizmaveret	1%	3,5%	9,3%	5,2%	—

nált százalékos elemzés ui. a kutatás intenzitásának, az előfordulási arálynak közvetlen függvénye. Ezért az értékeléshez tőlük függetlenebb szempontokat választottam. Csak a — mai tudásunk szerint — vezető-, ill. középréteg jellemzőjeként számontartott szabványokat és veretes öveket vetem össze százalékos adatokkal, egyébként a feltárt sírok számától függetlenebb *arányszámokat* használlok. Így kiderül, *átlag* hány nyílcsúcs volt az egyes csoportok sírjaiban (a rangjelző szerep miatt a nagy különbségek irányadók lehetnek: II. táblázat). Ebből kitűnik még a csikó- és rudas zablák előfordulási aránya (az utóbbi használata a rangosabbakra jellemző⁴), végül összehasonlításra kerül a lovukkal eltemetett férfiak és a nők, gyermekek lovas-

² Részletes leírásukat, a szétválasztás indoklását; felsorolásuk, térképmelléklet ld. *Bálint Cs.* A honfoglalás kori lovastemetkezések néhány kérdése. MFMÉ 1969/1. 107—9, (továbbiakban: *Bálint*, 1969.), *Uő.* Погребение с конем венгров в X—XI. вв. и восточные связи этого обряда. Москва, 1972. (sajtó alatt) — A II—III. cs. elnevezése László Gyulától származik. A II. cs. jelölésére a „táltosló temetkezés” kifejezést javasoltam: A ló a pogány magyar hitvilágban. MFMÉ 1970/1. 42. (továbbiakban: *Bálint*, 1970.)

³ Több adat birtokában a névadó szokásforma mellett valószínűleg majd kisebb változatok is elkülöníthetők: a kantáros temetkezések (csak zabla volt a sírban) és nyerges temetkezések (csak kengyelek és néha hevedercsatot találtak).

⁴ *Dienes I.*, A karancslapujtói honfoglalás kori öv és mordvinföldi mása. Arch. Ért. 1964. 30—7, (továbbiakban: *Dienes*, 1964.) *Szőke B.*: A honfoglaló- és kora-Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Rég. Tan. I. 1962. 57, *László*, 1944. 132—4, *Dienes I.*, A honfoglaló magyarok lószerszámaának néhány tanulsága. Arch. Ért. 1966. 220—1. (továbbiakban: *Dienes*, 1966.)

temetkezéseinek száma (utóbbiak sírjába feltétlenül rangjelzőként került a háta). Az eredmény a következő:

II. TÁBLÁZAT. A lovastemetkezési csoportok jellemzői. — *Les caractéristiques des groupes des tombes à ensevelissement de cheval.*

	I. cs.	II. cs.	III. cs.	IV. cs.	V. cs.
szablya	3,9%	5,3%	18,7%	15,7%	37,5%
veretes öv	4,9%	13,2%	37,5%	26,3%	12,5%
nyílcsúcs átlag	3,3	4	5	5	6,6
zablák aránya	10,7	4	2,5	2,5	0,75
férfi-női sírok aránya	4,25	4,9	3,5	3	0

Első látásra szembetűnik, hogy az I. cs. — a lóáldozat elmaradásával összhangban (ill. számunkra azt igazolva) — valamennyi többi lovastemetkezésnél alacsonyabb rangot képvisel. Ugyanekkor — alább igazolásra kerül — a lószerszámok sírok a közrendűekéhez (ló és lószerszám nélkül eltemetettek) viszonyítva mellékletekben majdnem mindig gazdagabbak.⁵ Az X. sz. első feléből kis számban mutathatók ki, míg legtöbbjük a század második feléből, igen gyakran az ezredforduló tájáról való.⁶ Időben és térben egyaránt széles elterjedésük, a temetőkön belül a lovassírokhoz viszonyítható helyzetük azt mutatja, hogy e halottak búcsúztatásakor nem elsősorban egyes családok (esetleg nemzetségek, népcsoportok) szokásai, hanem anyagi okok miatt nem vágta lovat.

Az I—II. cs. között megközelítőleg egyezés áll fenn a nyílcsúcs-átlagban, a szablyák, a férfi-női lovassírok előfordulásában. Emellett azonban a veretes öv, a rudas zabla és számos ruhadísz gyakorisága az utóbbit rangosabbnak mutatja. Hasonló jelenség tapasztalható a III—IV—V. cs. között is, ahol ugyanezen szempontok alapján az utóbbi kettő látszik kevésbé gazdagnak. A IV—V. csoporttal kapcsolatban már feltettem a lehetőséget, hogy ezek a III. cs. változataként, esetleg annak a II. cs.-tal való keveredéseként értékelhetjük⁷. Megerősíti ezt csekély előfordulásuk, átmeneti időrendi helyzetük (többnyire a század közepéről, második feléből ismeretesek sírjaik) és hogy elterjedésük megközelítőleg azonos képet mutat a III. cs.-tal.

A II. cs. szokásformája a honfoglalástól a kereszténységig terjedő időszakot minden korszakban egyenletesen kitölti.⁸ A III. cs. sírjai jórészt a honfoglalók első két nemzedékéhez tartoznak; a X. sz. utolsó harmadára eltűnik e rítus.⁹

⁵ Ez a „gazdagság” természetesen régészetileg, és a lovastemetkezési csoportok tömegére, általánosítva érvényes, hiszen mindegyikben vannak mellékletben viszonylag „szegény” sírok is.

⁶ Pl. László, 1943. 7—13, MNM 12/1936.6. lelt. sz., MNM 4/1930. 1—11, Folia Arch. 1939. 189—95, Dolg. 1943. 183—92, Arch. Ért. 1904. 411—21, uo. 1907. 274, 1891. 97—114, 1912. 320—2, 1905. 36, Arch. Rozg. 1954. 625—6, Stud. zv. AU SAV 1964. 197—218 stb.

⁷ Bálint, 1969, 1903.

⁸ Pl. Arch. Ért. 1900. 398—402, 1903. 405, 1920—2. 43—55, Dolg. 1933—4. 221—41, MNM Adattár 5. K. I, Dolg. 1926. 123—34, Rég. Füz. XV. 61, Arch. Ért. 1899. 353, Folia Arch. 1941. 214—22, Arch. Ért. 1960. 177—86, Dienes I., Honfoglaló magyarok. Orosháza története, szerk. Nagy Gy. Orosháza, 1965. I. 142—7, (továbbiakban: Dienes, 1965.) MFMÉ 1968. 66—7, MFMÉ 1960—2. 9—37, Folia Arch. 1941, MNM Adattár 207. H. III, Dolg. 1936. 205—16, Rég. Füz. VI. 1957. 81, Arch. Ért. 1899. 41—6, Déri Múz. Évk. 1933. 46—7, Materiale și cerc. arch. II. 1956. 89—143, Arch. Hung. XXI. 104—6, Szegedi Múzeum 53.7.1—112, 53.8.1—7, 63.8.41—6, 53.31.281—5. lelt. sz., Arch. Ért. 1957. 58—65 stb.

⁹ MNM 6/1948. 1—21, Alba Regia 6—7, 1965—66. 56—7, Arch. Hung. XXI. 71, Arch. Ért. 1931. 78—112, Arch. Ért. 1870. 201—6, 1895. 75—6, 1903. 268—72, 1914. 303—44, MTÉ 1859. 14—24, Jászkunság XIII. 1967. 168—9, Arch. Slovaca III. 1968. 51—2 stb. — Egy avarkori lovastemetkezési forma eltűnését Kovrig I. és Korek J. is népi keveredéssel magyaráz: Le cimetière de l'époque avare de Csóka. Acta Arch. Hung. 12. 1960. 289.

Jelentős az egyes csoportok „lélekszáma” közti arány. A II. cs. sírjainak száma kétszer nagyobb, mint a III—IV—V. csoporté összesen és nagyjából egyezik az I. cs-ével.

A fentiek alapján arra a következtetésre jutottam, hogy — László Gy. gondolatával összhangban — a honfoglaláskori lovastemetkezések között két alapformát (II. és III. cs.) különböztethetünk meg. A kétféle halottas szokás mögött eltérő hitvilág, másvilágról alkotott kép áll,¹⁰ így joggal hozhatunk velük kapcsolatba meghatározott, különböző eredetű népcsoportokat. Számaránya, valamint az ország valamennyi területén és az egész honfoglaláskorban való előfordulása miatt a „lábhoz tett lóboros” temetkezést a honfoglalók tömegeire jellemzőnek tartom. (A felvetett társadalmi szempontokon túl ugyanezen alapon elsősorban a magyar köznéphez sorolom a lószerszámos temetkezések nagy részét.) Megerősíti ezt még egy halottas szokás is. Dienes I. megfigyelte, hogy az idegen, szoros rendben temetkező népcsoportok rövidnek képzeltek a másvilágra vezető utat.¹¹ Ezért lényeges, hogy az I—II. cs. sírjaiba — nyilván a lélek előtt álló hosszú vándorlásra gondolva — gyakran helyeztek a hozzátartozók élelmet.

Az elmondottakból az is adódik, hogy a tömegektől eltérő módon temetkező III. cs. (és — leszármazottai? — a IV—V. cs.) szokásformája egy eltérő származású, gyors beolvadása miatt valószínűleg kis lélekszámú, csatlakozott népcsoport emléket őrzi. Társadalmi helyzetük szempontjából igen lényeges a mellékelt táblázatból leolvasható azon tanulság, hogy a III—IV—V. cs. egésze mellékletekben, rangjelző eszközökben gazdagabbnak, előkelőbbnek tűnik, mint a II. cs.

Mielőtt e halottas szokások eredetét vizsgálnánk, nézzük meg, mi lehetett a ló értéke a IX—XI. sz.-ban.

1.2. Laza becsléssel képet nyerhetünk a honfoglalók loállományáról. A IX. sz.-i magyarok lélekszámára egyetlen támpont a húszezer lovas katonáról szóló feljegyzés (Ibn Ruszta). Ehhez számítsuk hozzá a tartaléklovakat,¹² melyek sokaságáról Bölcs Leó emlékezett meg. A hadsereg mellett gondolnunk kell az arisztokrácia méneseire, e vonatkozásban az Ajtony lótartásáról szóló adat¹³ a legértékesebb. Az eurázsiai sztyeppéken az előkelőknél még a legutóbbi időkben sem volt ritka az olyan, akinek több ezer lóva volt.¹⁴ Mennyi volt a honfoglalók köznépének? A gazdaságokban a kifejt tej felhasználása miatt a kancák száma volt igen lényeges. Bár az újkori hazai adatok szerint már csak a betegek és gyerekek itták,¹⁵ a nomád népek-

¹⁰ László Gy., Ősvallásunk nyomai egy szamosháti kocsistörténetben. Kolozsvár, 1945. 6—7, ld. 1. j.

¹¹ Dienes, I., Un cimetière des Hongrois conquérants à Bashalom. Acta Arch. Hung. 7. 1956. 258.

¹² Bizáncban pl. 3000 emberre 6000 lovat számítottak (Minorsky, V., Hudud al-Ālam. [The Regions of the World] London, 1937. 157.), a mongolok 3—4 vezetéklóvat vittek (Jagchid, S.—Bawden, C. R., Some Notes on the Horse-Policy of the YÜAN Dynastie. Central Asiatic Journal, X. 1965. 250.), a X. sz.-i kitaj hadseregben mindenkinek 2—3 lóva volt (Wittfogel, K. A.—Feng Chia-sheng, History of Chinese Society. Liao. Transactions of the American Phil. Soc. 36. 1946. 559.), s a 2 db volt általános az ujjgoroknál is (uo. 1. j.).

¹³ Szentpétery I., Scriptorum Rerum Hungaricarum. II. Budapest, 1938. 489.

¹⁴ Georgi, M., Description de toutes les nations de l'Empire de Russie. St. Pétersbourg, II. 1776. 54, Pallas, P. S., Voyages en différentes provinces de l'Empire de Russie et dans l'Asie septentrionale. Paris, 1788. 360, 521; 1793. 541, Rytschkow, N., Tagebuch des russischen Reichs in den Jahren 1769, 1770 und 1771. Riga, 1774. 168, 349, 351, Validi Togan, Z., Ibn Fadlan's Reisebericht. Leipzig, 1939. 33, Marco Polo, I. 61, ld. Vajda E.: Budapest, 1963. 134. Бичурин, Н. Я. Собрание сведений... III. Москва—Ленинград, 1950. 190.

¹⁵ Andrásfalvy B., A lótej erjesztése és fogyasztása Bogysízlón. Népr. Közl. III. 1958. 229, Nagy Czirok L., A lótenyésztés múltja és jelene a Kiskunságon. Népr. Közl. X. 1965. 139, 186.

nél a táplálkozásnak mindig lényeges eleme a tej. Ha egy ember napi folyadékszüksége 1 liter, s ehhez hozzászámítjuk a lótejből készített egyéb termékeket, egy 5–6 tagú családnak 5–7 fejhető kancára volt szüksége, hogy közben a csikók se szenvedjenek kárt. A Székelyföldön a legutóbbi időkig 15–20 lóból állt egy család ménese, melyből 4–7 db volt „csitkós kanca”.¹⁶ A belső-ázsiai példák szerint egy családnak a legválságosabb időkben is 8–10 lóva volt,¹⁷ így a honfoglalóknál a legkisebb félnomád közösségre is bízást számíthatunk 15 lovat. Összegyűlt adataink egyszerű beszorzását további két szempont nem teszi lehetővé. Egyrészt nem tudjuk, milyen volt a honfoglalás korában a félnomád és a földműves tömegek aránya, a szolgáltatásokra kötelezettek száma, s mely rétegeknek volt létszükséglet a lótartás. Másrészt azzal is számolnunk kell, hogy nem az egész Kárpát-medence volt alkalmas a nomád nagyállattartásra: az Alföld, Kisalföld, Mezőföld folyómenti vidékeit leszámítva a legeltetésre alkalmas tájak kb. 100 ezer km²-t tesznek ki.¹⁸ Tekintetbe véve a kora-középkori telepeken talált állatcsontok százalékos megoszlását,¹⁹ az elmondottak alapján úgy látom, a honfoglalás kori Magyarországon a lóállomány 3–500 000 lehetett.²⁰

Ez az állomány kereskedelmi szempontból is jelentős értéket képviselt: jól ismert az orosz krónika feljegyzése a magyarok ló kiviteléről.²¹ A ló ára a szarvasmarháénak mindig többszöröse volt,²² a ló jelentette a gazdaság alapját. Ezért kezdte a Gellért legenda Ajtony vagyonának felsorolását nem a szántóval, nem az udvarházzal, hanem az állatokkal, s azok közt is elsőnek a lovakkal. Ugyanott a Gellértnek vitt ajándékot elbeszélve elsőnek említik a lovakat.²³ Az egész középkoron át a végrendeletekben először a lovakról emlékeznek meg.²⁴ Magas értéke miatt lóval adóztak a volgai bolgárok, s nálunk a székelyek.²⁵ A ló iránti kereslet a gazdasági és néha a politikai élet irányvonalát is befolyásolta. Kínában Wu császár azért támadta meg a hiung-nu-kat, hogy lovat szerezzen tőlük. Az i. e. II. sz.-ban politikai és katonai akciók sora irányult arra, hogy Kínába vihessenek a jóhírű ferganai lovakból.²⁶ A Mennyei Birodalom később a türköktől rendszeresen vásárolt hátasokat, melyek

¹⁶ Földes L., Rideg ló tartás a székelyeknél. Népr. Közl. III. 1958. 34.

¹⁷ Az apa halálakor Temüdzsin családjának csak 9 lóva maradt, ld. MTT II. 77§ (Ligeti L., A Mongolok Titkos története. Budapest, 1962. 21.), Bartha A., A IX–X. századi magyar társadalom. Budapest, 1968. 149–50, (továbbiakban: Bartha, 1968.). Jó tájékoztató a kalym nagysága is, ld. Vámbéry A., A török faj. Budapest, 1885. 279, 445.

¹⁸ Soó R., A magyar flóra és vegetáció rendszertani-növényföldrajzi kézikönyve. I. Budapest, 1964. 93–5, 2–3. kép. — 1 lónak évi 15–20 q szálas takarmányra van szüksége, melyet kaszálás nélkül 1 kat. hold ad (vö. Gazdasági alapismeretek. Budapest, 1938.).

¹⁹ Bálint Cs., A kutya a pogány magyar hitvilágban. MFMÉ 1971/1. 309–10.

²⁰ Kéréssemre Matolcsi János ellenőrizte számításaimat. A lótenyésztésre alkalmas terület nagyságát ő is 100 000 km²-re becsüli. A közelmúlt lóállományát és legelőterületét alapul véve innen 6,6 millió q széna nyerhető. Ennyivel el lehet tartani 300 000 lovat. Felhívta még a figyelmem Kralovszky Alán hasonló irányú kutatásaira és az alábbi problémákra: a) nem tudni, hogy az áradásos területek mennyiben befolyásolták a fűtermést. b) a legelők szeptemberben és októberben már májusi fűtermésüknek csak felét, majd 30–40%-át adják. c) nem ismerjük a szénakészítés mértékét és az állatállomány pontos összetételét. — Matolcsi J. értékes segítségét újból megköszönöm. — D. Sinornak 1971-ben tartott szegedi diszdoktori székfoglalójából tudom, hogy ő is foglalkozik ilyen természetű vizsgálatokkal.

²¹ Hodinka A., Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Budapest, 1916. 51.

²² Hóman B., Magyar pénztörténet. Budapest, 1916. 522–3.

²³ Váczy P., A korai magyar történet néhány kérdéséről. Száz. 1958. 311–2.

²⁴ Belényessy M., A ló becse a középkorban. Ethn. 1957. 337, 339, 341.

²⁵ Györffy Gy., Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Budapest, 1959. 66–7. (továbbiakban: Györffy 1959.)

²⁶ Yetts, W. P., The Horse: A Factor in Early Chinese History. ESA, IX. 1934. 231–6. Century. Acta Orient. Hung. XXI. 1968. 136–9, 144–5, 72. j.

ára a hadjáratok idején ugrásszerűen megnőtt.²⁷ A követjárások, házassági szerződések stb. alkalmával a türkök sokszor tízezerszámmra küldtek hátasokat a kínaiaknak.²⁸ Az oroszok a besenyők majd a kunok lovai iránt érdeklődtek.²⁹ Ögödej egyik győztes hadjárata után nyugati lovakat követelt magának.³⁰ Érthető hát, első királyaink miért siettek törvényeikben a lókereskedelmet a maguk kezébe megszerezni, ill. megtartani.³¹ Szó sem lehet annak feltételezéséről, hogy ezek az intézkedések az alacsony állományt lettek volna hivatottak védelmezni.³² A pécsváradi monostor interpolált összeírásából kiderül, hogy falvai lakóinak mintegy fele tartott lovat.³³ XI. sz.-i uralkodóink gazdaságpolitikai lépéseikben ezt a komoly jövedelemforrást kívánták biztosítani.

1.3. Közvetett úton képet alkothatunk magunknak, mekkora volt a ló és lószerszám értéke a IX—XI. sz.-ban. (Igaz, adataink jórészt száz évvel későbből származnak.) Kálmán király 1100-ban kiadott egyik törvényében egy — nyilvánvalóan jó minőségű — „hadi ló” árát 15 pensában állapította meg.³⁴ Ez az összeg 15 bizánci aranypénznek felel meg, ami 66 g tiszta arany értékével azonos.³⁵ A XIII. sz.-ban közönséges lovak értéke 20, 38, 57 g aranyénak felelt meg.³⁶ Menjünk tovább. Könyves Kálmán minden falut egy nehéz lovas katona állítására kötelezett. Ennek költségei 264 g aranyértékre rúgtak.³⁷ Fele, kétharmada volt a páncél ára,³⁸ így a fennmaradó rész jutott a lóra, lószerszámmra és a fegyverzetre. Mint láttuk, ezidőben a jó lovak értéke 60 g aranyé körül mozgott, ezért a harcos egyéb felszerelésére kb. 50—70 g arannyal egyező értékű cseretárgy juthatott.³⁹ Egy tanyai kovácsmester a csongrádi

²⁷ Звер, Ю. А., Тамги лошадей из вассальных штатов. ТИИАЭ, Алма-ата. 1960. 8, 95. *Ecsedy H.*, Trade-and-War Relations between the Turks and China in the Second Half of the 6th Century, *Acta Orient. Hung.* XXI. 1968. 136—9, 144—5, 72. j.

²⁸ *Mau-tsai, L.*, Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken. Wiesbaden, 1958. I. 7, 74, II. 384, 395—6, 452—6.

²⁹ *DAI 2 § (Konstantinosz Porphyrogennetosz, A birodalom kormányzásáról. Ford. Moravcsik Gy. Budapest, 1950.)*, Poveszty vremennih let az 1095. évnél, ld. *Bartha A.*, Kijev és Itil. Tört. Szle. VII. 1964. 233.

³⁰ *MTT* 274 §.

³¹ László II. 16, 18, III. B. 13, Kálmán I. 76. törvényei. — A magyar lovakat egy XII. századi bizánci szerző is dicséri, ld. *Gyóni M.*, Magyarország és a magyarság a bizánci források tükrében. Budapest, 1938. 45.

³² *Pleidell A.*, A nyugatra irányuló magyar külkereskedelem a középkorban. Budapest, 1925. 5.

³³ *Pauler Gy.*, A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. Budapest, 1893. 63—4.

³⁴ Kálmán I. 36. — Utólag láttam meg, hogy hasonló loárak voltak Bizáncban is, ld. *Ostrogorsky, G.*, Löhne und Preise in Byzanz. *Byz. Zeitsch.* XXXV. 1932. 380, *Ewert-Kappesowa, H.*, Une grande propriété foncière de VIIIe s. à Byzance. *Byz.Slavica* XXIV. 1963. 35—6, 24. j.

³⁵ A könnyebbség kedvéért a továbbiakban az egykori pénznekem és súlymértékek helyett mindig azok grammban kifejezett aranyértékére hivatkozom. Az átszámításra ld. *Balogh A.*, A magyar pénz története az Árpádok idején. Budapest, 1912, *Hóman i. m.* 156—87.

³⁶ *Hóman i. m.* 522.

³⁷ Kálmán I. 40.

³⁸ Uo., és *Balogh i. m.* 30.

³⁹ Az előkelők ruházatát díszítő ezüst veretek súlya alapján még egy összevetést tehetünk a X. századi értékviszonyokra. A Szeged-bojárhalmai asszony sírjából előkerült díszek össz súlya majdnem eléri a fél kilót. A kora-középkori 1:10 arany-ezüst arányból következően, az ötvöztést leszámítva kiderül, hogy a halottal eltemetett ruhának csak fém tartozékai 35—40 g aranyértékűek voltak. Pontosan ezt a számot kapjuk, ha az Augsburgnál elfogott Lél és Sur vezérek felszereléséről leszedett 3 márka nemesfémeket számítjuk át arany súlyra (ld. *Chron. Eberspergense, A.* 955., in: *MGH SS XX.* 12, idézi *de Vajay, Sz.*, Über die Wirtschaftsverhältnisse der landnehmenden Ungarnstämme. *Ungarnjahrbuch*, 1970. 16. 18. j.). A ló és lószerszám, a ruhadíszek igen magas értékét mutatja, hogy 100 év múlva is egy tinó csak 4,4 g aranyértéket képviselt, 1 q gabona 0,2 g, egy pár csizma 1,2 g, egy szolgacsálád évi jövedelme — gabonában mérve — 1,6 g aranyértékkel ért fel, ld. *Hóman i. m.* 526, *Balogh i. m.* 30—1.

Ötömös környékén⁴⁰ kérdésemre elmondotta, hogy jó gyakorlattal és a forma kialakítását megkönnyítő verőminta nélkül a neki lerajzolt honfoglaláskori kengyelhez hasonlót kb. 4 óra alatt tud kikovácsolni, míg egy csikózablát 1—2 óra alatt készíthet el. Ha díszítetlen (pl. nem taúsírozott) darabokra gondolunk, a lószerszám vas tartozékai előállítására mintegy 10 munkaórát számíthatunk. Régi szegedi szíjgyártótól tudom, hogy hagyományos technológiával a legegyszerűbb kantáratban is 25 órányi munkája van.⁴¹ A honfoglalókéhoz hasonló szerkezetű tiszafüredi nyergeken legalább egy napot dolgoztak a mesterek.⁴² Így a teljes lószerszám elkészítése összesen legalább 45 munkaórát igényelt. A szablya vagy kard kikovácsolása, felszerelése 10—15 órába telt.⁴³ Ha tehát a Kálmán-kori lovas katona páncélja kb. 150 g, hátasa 60 g aranyat ért, akkor csak a lószerszám értéke lehetett 30 g aranyénak megfelelő!⁴⁴

1.4. A ló és lószerszám között a források alapján kimutatott értékkülönbséget a régészeti anyag is megerősíti. Lázár Zs. matematikus barátom segítségével 1478 db mellékletes IX—XI. sz.-i sír adatait elemeztem.⁴⁵ Többek között egy „gazdagsági mutatót” dolgoztam ki, mely mértani *átlagban* fejezi ki, hogy egyes tárgytípusok az összes vizsgált sírban hány más tárggyal együtt fordulnak elő. A kapott számok abszolút értékben természetesen nem használhatók, és ismert okokból csak a nem korhadó mellékleteket jelzik, de a fennmaradt különböző tárgyak relatív értékét, esetleg rangjelző szerepét jól érzékeltetik. (III. t.). Módszerünket igazolja, hogy

1. a táblázat legalján éppen az a 3 tárgy áll, mely Kralovánszky A. megállapítása szerint a halottakat minden életkorban kísérő — tehát régészetileg leggyakoribb — melléklet: hajkarika, gyűrű, Charon-pénz.⁴⁶;

2. legmagasabb „gazdagsági mutatójú” a tarsolylemez, veretes lószerszám, szablya, veretes öv és a csontos íj — régészetünk *valamennyit* a vezető-, ill. középréteg jellemzőinek határozta meg⁴⁷;

3. érzékenyen szemlélteti a rudas- és csikózabla⁴⁸ használata között megfigyelt társadalmi különbséget.⁴⁹ Az ábrázolt függvényen nemcsak a tárgyak gyakorisága és „gazdagsági mutatója”, hanem a táblázaton elfoglalt helyük is tükrözi, hogy az illető tárgy a társadalom mely rétegeibe tartozó síroknál fordul elő a leggyakrabban. Az elsősorban a vezető- és középréteg sírjait jellemző tárgyak, valamint a főként köznépi sírokra vonatkozók a II. táblán két, jól elkülönülő gócban vannak. Nem

⁴⁰ Molnár Mihály, 55 éves.

⁴¹ Börcsök Lajos, 63 éves.

⁴² László 1943. 106.

⁴³ Fettich N. és Engelsz J. szóbeli közlése.

⁴⁴ Ezt a magas értéket, s méginkább a mesterember munkájának a nomád társadalomban járó megbecsülést jól érzékelteti az egyik kínai évkönyv adata: a VI. sz.-i türkök a *lószerszám-lopást* a lázadással, a gyilkossággal és a házasság elcsábításával egyformán súlyos bűnnek vették — mind-egyikért *halál* járt. Ugyanakkor mivel minden családnak volt ménese, tehát lovat nem volt ilyen nehéz beszerezni, a lótolvaj a lopott állatok tízszeresével már megválthatta magát, ld. *Mau-tsai* i. m. I. 9. — Kéziratom lezárása után jelent meg egy igen hasznos cikk a keleti ár- és munkabér-viszonyokról: Федоров, М. Н., О покупательной способности дирхема и динара в Средней Азии и сопредельных с нею странах в IX—XII. вв. Сов. Арх. 1972. 2. 73—80.

⁴⁵ Vö. Bálint 1969. 111. A Moszkvában megjelent cikkemben jelzett kézirat közlését Kralovánszky A. tanácsára halasztottam el.

⁴⁶ Kralovánszky A., Embertani adatok és módszerek újabb alkalmazási lehetőségei a régészetben. Anthropol. Köz. III. 1959. 17—30.

⁴⁷ I. 4. j.

⁴⁸ „Gazdagsági mutatójuk” magasabb a lószerszámos temetkezéseknél, mert számításuknál figyelembe vettük a lovastemetkezéseket is, melyeknél pedig ritkán szokott elmaradni a kantár eltemetése.

⁴⁹ *Dien* 1966. 221.

lehet véletlen, hogy a köznépi csoport élén éppen az egyszerű származású katonának fegyvere áll: a kétélű kard és a harci balta.⁵⁰ (A nyíl azért került számításaink alapján a vezető- és középréteghez, mert rangjelző szerepénél fogva nemcsak a katonák, vadászok kapták halotti útravalóul.) A táblázatról leolvasható, hogy a lószerszámos temetkezés határozottan a köznépi csoportba tartozik, a lovastemetkezés pedig a közép- és vezetőréteg leggyakoribb jellemzője.

Most forduljunk ismét a forrásokhoz, melyek elemzése érzékeltette, milyen anyagi terhekkel járt a lovas élet, miért 10–15 ember vagy éppen egy falu kellett a X–XI. századi Magyarországon egy harcos kiállításához.⁵¹ A XI. századra létrejött miles réteg nem „lovagi módon” katonáskodott. Ezek lovas életéről sok adat szól. A Váradi Regestrum egy régi kifejezésre valló világosan kimondja: „equestri scilicet militum regis”. A legkorábbi törvényekből kimutathatólag a *szabad ember* mindig *lóval együtt* szerepel.⁵² Ezt mutatja a lovastemetkezések statisztikai vizsgálata is, ugyanekkor pedig talán nem tévedés az ezredfordulóra rohamosan megszaporodó lószerszámos temetkezések a történeti kutatásokból jól ismert „szegény szabadok” lesüllyedési folyamatával összekapcsolni.⁵³

2.1. E dolgozatban nem lehet feladatunk annak vizsgálata, honnan ered Euráziában a ló eltemetésének szokása. Témám miatt itt nem foglalkozom az előázisai,⁵⁴ skandináv,⁵⁵ balti,⁵⁶ germán⁵⁷ lókultusszal és azok megnyilvánulásaival, hanem csak az eurázsiai ligetes és erdős sztyeppéken élt népek ide kapcsolható eljárásaival.⁵⁸ A szkíta lovastemetkezések magyar őstörténeti szempontú értékelése már megtörtént,⁵⁹ így ismertetésük alól felmentve érzem magam. Az itt bennünket érdeklő részleges lovastemetkezéseket több mint fél évezredre visszamenőleg előzmény nélkül, a IV–V. sz.-tól kezdve ismerjük Dél-Oroszországból és a Kazah-hátságról. Először a honfoglalóknál túlnyomó többséget kitevő „lábhoz tett lóbőrös” temetkezések párhuzamait tekintjük végig.

A Volgától keletre e halottas szokásról egyáltalán nem tudunk. Úgy látszik, a délorosz sztyeppéken az V. sz.-ban jelenik meg. A verhnye-pogromnoje-i 4. kurgán 3.

⁵⁰ Bakay K., Archaeologische Studien zur Frage der ungarischen Staatsgründung. Acta Arch. Hung. 19. 1967. 105–73, Bálint Cs., X. századi temető a Szabadkigyós-Pál ligeti táblában. Békés Megyei Múzeumok Köz. I. 1971. 63.

⁵¹ László 1944. 229, Dienes I., Árpád fia Tarhos ijászainak nyomában. Éltud. 1969. 615, Bartha A., A kelet-európai és belső-ázsiai feudalizmus történeti kapcsolatai. Száz. 1963. 279. Földrajzilag távoli, de említésre méltó adat, hogy a X. századi Liao-ban a katonaság maga gondoskodott lószerszámról, fegyverről, ld. Ligeti L., A kitaj nép és nyelv. MNy. XXIII. 1927. 299.

⁵² Bónis Gy., István király. Budapest, 1956. 77–8, Lederer E., A feudalizmus kialakulása Magyarországon. Budapest, 1959. 22–3.

⁵³ A X. sz. első feléből való lószerszámos sírok halottai esetleg a V. Vlagyimircov által leírt (La régime social des Mongols. Paris, 1949. 110–20), rokon családok szolgálatába szegődött alacsonyabb rangú szabadok rétegébe tartozhattak.

⁵⁴ Pigott, S., Heads and Hoofs. Antiquity, XXXVI. 1962. 116–8.

⁵⁵ Klindt-Jensen, O., Hoved og hove. Kuml, 1967. 143–6.

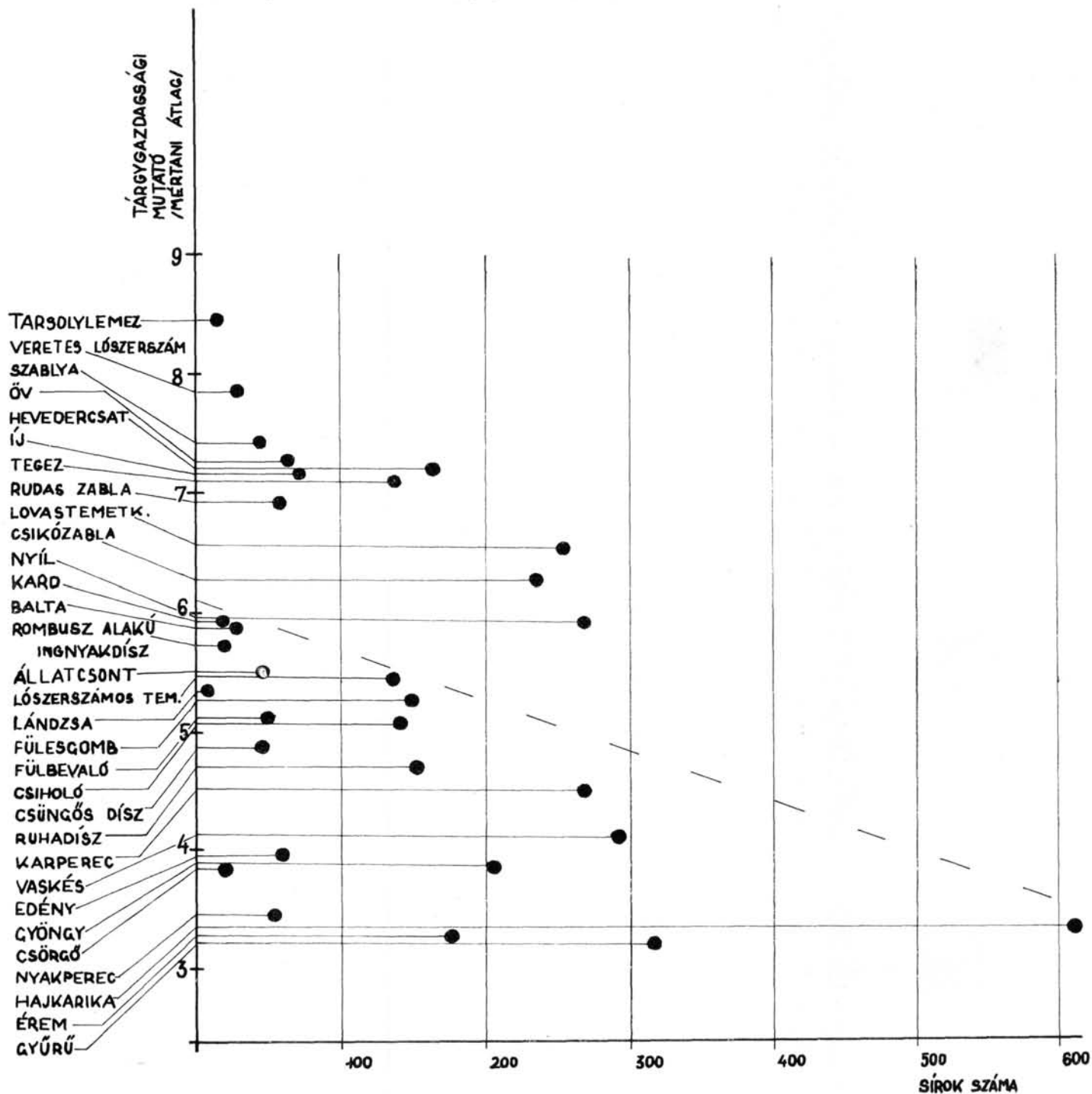
⁵⁶ Волкайте—Куликаускене, Р., Воевой конь литовского воина. Lietuvio Kario Žirgas, VII. Vilnius, 1971. 26–9, Uő, Погребения с конями у древних литовцев. Сов. Арх. 1953. 211–22. Jaskanis, J., Human Burials with Horses in Prussia and Sudovia in the first Millenium of our Era. Acta Baltico-Slavica IV. 1966. 29–65.

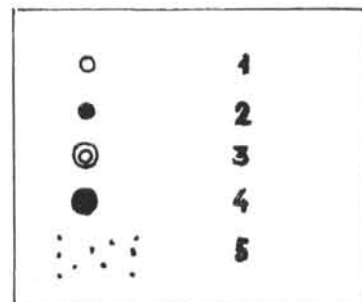
⁵⁷ H. Vierck szíves közlése készülő munkájáról.

⁵⁸ Vö. Koppers, W. Pferdeopfer und Pferdekult der Indogermanen. Wiener Beitr. z. Kult. gesch. u. Ling. IV. 1936. 282–411, Bleichsteiner, R. Rossweihe und Pferderennen im Totenkult der kaukasischen Völker. uo. 414–95, Schmidt, W., Das Himmelsoffer bei den innerasiatischen Pferdezüchtervölkern. Ethnos, 1942. 137–8, Gahs A., Kopf-, Schädel- und Langknochenopfer bei Rentiervölkern. Festschrift P. W. Schmidt, herausgeber W. Koppers. Wien, 1928. 231–267.

⁵⁹ László Gy. A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben. Kolozsvár, 1943. 61.

III. TÁBLÁZAT. A főbb tárgytípusok „gazdasági mutatója” és gyakorisága a IX—XI. sz-i sírokban. — „L' indice de richesse” et la fréquence des principaux objets dans les tombes du IXe—XIe s.

Lovastemetkezés:

a) a Kárpát-medencében — dans le bassin des Carpathes

1 „kitömött lóboros” — „tombe à peau de cheval empaillé”

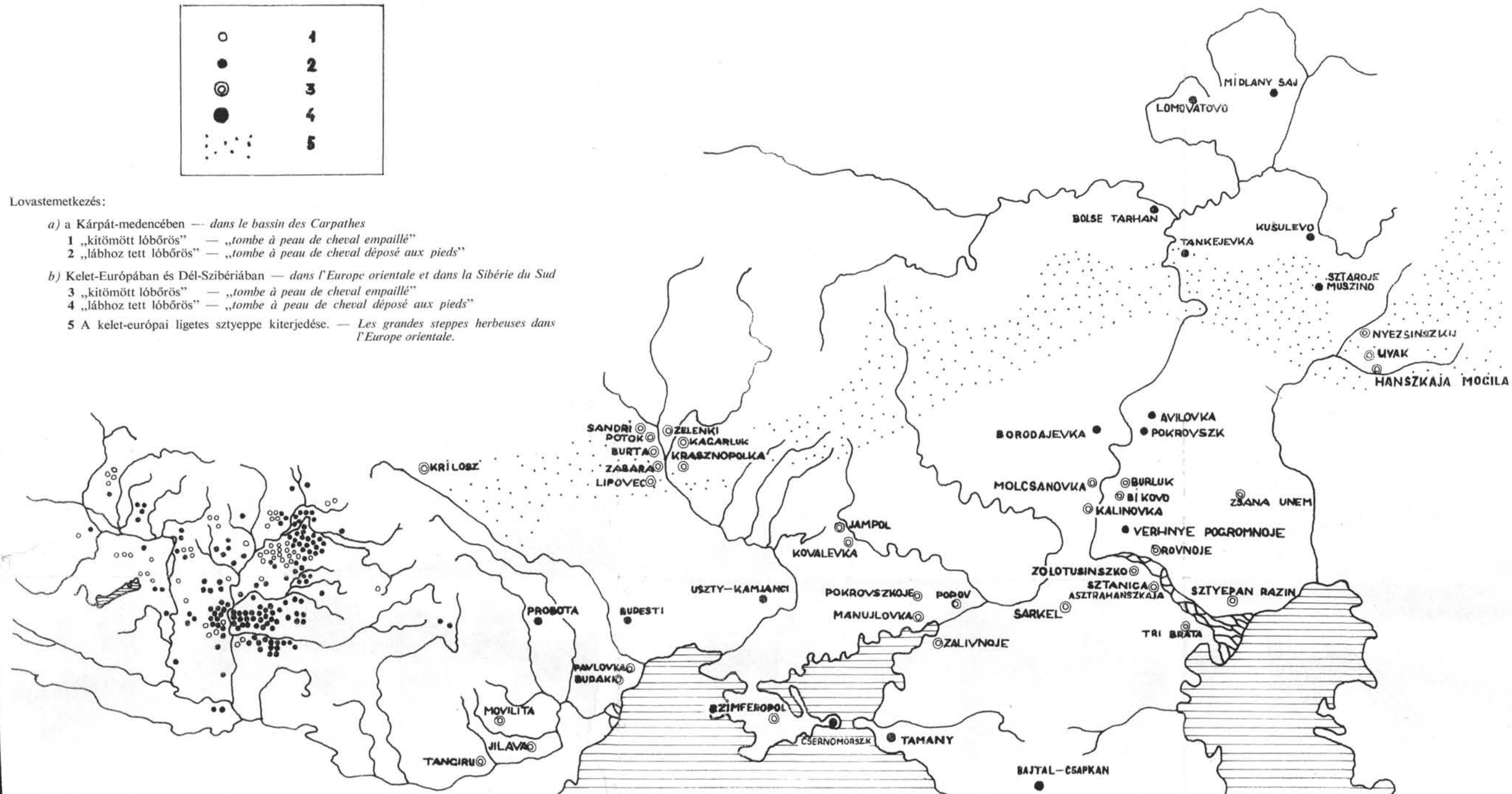
2 „lábhoz tett lóboros” — „tombe à peau de cheval déposé aux pieds”

b) Kelet-Európában és Dél-Szibériában — dans l'Europe orientale et dans la Sibérie du Sud

3 „kitömött lóboros” — „tombe à peau de cheval empaillé”

4 „lábhoz tett lóboros” — „tombe à peau de cheval déposé aux pieds”

5 A kelet-európai ligetes sztyeppe kiterjedése. — Les grandes steppes herbeuses dans l'Europe orientale.

Térképmelléklet: A kelet-európai és dél-szibériai kora középkori részleges lovasmetkezések. — Les tombes à ensevelissement partiel de cheval du Haut Moyen Âge dans l'Europe orientale et dans la Sibérie du Sud

sírházban női váz lábai fölött találták a lócsontokat.⁶⁰ A krími Csernomorszk környékén fiatal fiú kőpakolásos sírház volt a ló koponyája, lábszárcsontjai. A pálcás zabla típusa és a csatok formái véleményem szerint az V. sz. végére mutatnak.⁶¹ A sírok között, külön gödörbe eltemetett lócsontok kerültek elő a IV—V. sz.-ra keltezett tamányi,⁶² bajtal-csapkan-i⁶³ és budesti-i⁶⁴ temetőkből. Az uszty-kamjanci-i 2. kurgánban feltárt temetkezést a kard és lándzsacsúcs, az íjcsontok és háromélű nyílhegyek alapján VI. századnak tartom.⁶⁵ A ló részei itt szabályos sorban kerültek elő: a férfi lábfeje fölött volt a 4 lábszont, amelyeken a koponya nyugodott.

A következő sírok a VI—VII. századból származnak. A borodajevka-i 9. kurgán 5. sírházban a váz lábánál kitűnő állapotú nomád nyeret és az emberi koponya felé irányított lófejet és -lábszontokat bontottak ki.⁶⁶ A vizsgált temetési módot a pokrovsk-i 36. kurgán 2. temetkezésében⁶⁷ és az vavilovka-i sírban⁶⁸ padkás, ill. padmalyos kiképzésű gödrökben, martinovkai típusú csatokkal, háromágú nyílhegyekkel és íjcsontokkal együtt találták. A lomovátovi kultúra VII—VIII. sz-i változatánál is előfordul néhány sírnál e lótemetési mód.⁶⁹ A mrjaszimov-i 1. sír a VIII—IX. sz.-ra keltezhető.⁷⁰ A kérdéses szokás jelen van a hasonló korú midlany-saj-i temetőben,⁷¹ a IX—X. századi sztaroje muszino-i⁷² és a kusulevo-i sírokban.⁷³ A bolse-tarhán-i temetőben szintén a halottak lábánál találták a lócsontokat, miként a VIII—IX. századi tankejevka-i sírmezőben.⁷⁴ A Tankejevkről eddig megismert leletanyag egy része olyan hasonlatosságot mutat a honfoglalókéval (gömbsorcsüngős függők, rombuszalakú ingnyakveretek, övveretek, palettás díszű korbácsvég stb.),⁷⁵ hogy ha a források nem szólnának Levédiáról és Etelközről, azt hihetnénk: a honfoglalók egyenesen a Volga mellől költöztek be hazánkba.

Külön kell szólni a magyarországi avarkori lovastemetkezésekről.⁷⁶ Sokféle-ségük a VI—VII. századi bonyolult etnikai viszonyokat tükrözik. Az avar korszakra

⁶⁰ Засецкая, И. П., Особенности погребального обряда гуннской эпохи на территории степей Нижнего Поволжья и Северного Причерноморья. Арх. Сб. Ленинград, 13. 1971. 64—5.

⁶¹ Дашевская, О. А., Погребение гуннского времени в Черноморском районе Крыма. МИА 169. 1969. 52, 61.

⁶² Блаватский, В. Д., Отчет о раскопках Фанагории в 1936—1937 гг. Труды ГИМ 1941. 51

⁶³ Мишаева, Т. М., Могильник Байтал-чапан в Черкессии. Сов. Арх. 1956. 236—51.

⁶⁴ Рикман, Э. А., Погребальные обряды будештского могильника МИА Молдавской ССР. 1964. 123.

⁶⁵ Махно, Е. В., Розкопки пам'яток епохи бронзи та сарматського часу в с. Усть-кам'янці. Арх. Пам'ятки УРСР. 1960. 25—6.

⁶⁶ Максимов, Е. К., Позднейшие сармато-аланские погребения V.—VIII. в.в на территории Нижнего Поволжья. Арх. Сб. 1. Саратов, 1956. 65—85.

⁶⁷ Спицын, В., Поздне-сарматские погребения Нижнего Поволжья. Изв. Саратовск. Инст. 1936. 81.

⁶⁸ Спицын, И. В., Археологические памятники в низовьях р. Иловли. Уч. Зап. Саратов, 39. 1954. 227.

⁶⁹ V. F. Gening szíves levélbeli közlése.

⁷⁰ Мажитов, Н. А., Новые материалы о ранней истории башкир. Арх. и Этн. Башкирии. 2. 1964. 150—1.

⁷¹ Генинг, В. Ф., Мыдлань-шай, древнеудмуртский могильник. Вопр. Арх. Урала, 1962. 79—83.

⁷² Садыкова, М. Х., Тюркоязычные кочевники на территории Южной Башкирии. Башк. Арх. Сб. Уфа, 1959. 158.

⁷³ Erdélyi I., A kusulevo-i temető. Arch. Ért. 1959. 183.

⁷⁴ Генинг, В. Ф., —Халиков, А. Х., Ранние болгары на Волге. Москва, 1964. 23—5.

⁷⁵ Uo. 68. 17. kép. — Csaknem teljes hasonlóságról beszél Bartha A.: Kiss, A.—Bartha, A., Graves from the Age of the Hungarian Conquest at Bana. Acta Arch. Hung. 22. 1970. 247.

⁷⁶ Összefoglalásuk, az egyes sírokra vonatkozó irodalom: Kovrig, I.—Korek, J., i. m. 288—9, Kiss A., Az avar kori lovas temetkezés szokásának vizsgálata. JPMÉ 1962. 153—63, Tomka P., Az avar kori lovastemetkezések és belső-ázsiai kapcsolataik. (Szakdolgozat) Budapest, 1965.

mindvégig jellemző teljes lovastemetkezés mellett — történeti szempontból igen lényeges, hogy kizárólag a korai szakaszban — kis számban a koponya-lábcsontos temetés több változata is megvan: *a)* így a „lábhoz tett lóbőrös” forma is (Dévaványa, Gombos, Mokrin, Szentes-Lapistó), melynek magyar jellegzetességét a kor kutatói is hangsúlyozták.⁷⁷ — *b)* A „kitömött lóbőrös” rítus (Hódmezővásárhely-Szárász, Klárafalva, Mezőbánd, Mór, Tiszavasvári) vizsgálatára alább térek vissza. — *c)* Két Szentes környéki sírban ellentétes tájolású „kitömött lóbőrt” figyeltek meg (Derekegyháza, Kaján). Hasonlóról máshonnan is csak elvétve tudok; egy V. századi cseremiszföldi⁷⁸ és egy VI—VII. századi tuvai sírból.⁷⁹ Nemrég e szokásforma alapján ősmagyar meghatározást kapott egy Azov-melléki IX. századi sír.⁸⁰ E lehetőség ellen szól, hogy hasonlót — talán egy kivételtől eltekintve⁸¹ — nem ismerünk a honfoglaláskori temetkezések között. Nagyobb számban csak az uzokkal, a XI. században terjedt el Dél-Oroszországban.⁸² — *d)* Néha két ló maradványait találták ugyanabban a sírban (Deszk-D, Szegvár-Kórogy, Tiszavasvári). Hasonló, különös szokásról a honfoglalás korából is tudunk (Óbuda-Csúcshegy, Békés-Povád),⁸³ párhuzamokat pl. a Hétfolyamközéből s az Altáj környékéről ismerek.⁸⁴ Ide vonható még Plano Carpini adata is (III. 12.), mely szerint a mongolok két lovat ölnek le a temetésnél. — *e)* Az avaroknál is egyedülálló a csóka 43. sír, ahol magányosan eltemetett „kitömött lóbőrt” találtak. Hasonló — kis számban — csak a X—XI. századi besenyőknél fordul elő.⁸⁵

2.2. Mint láttuk, fordulnak elő lovastemetkezések a Felső-Volga vidékén is.⁸⁶ Így most tekintsük át, milyen volt a finnugorok lókultusza, ill. lovastemetkezése. A loáldozatokról gyakran esik szó a közép- és újkori feljegyzésekben. Ezek szükség vagy betegség idején, de rendszeresen a tavaszi-őszi napfordulókor zajlottak le. A közösen tartott nagy áldozatok egyező vonása, hogy a levágott ló húsát együtt költik el,⁸⁷ majd az áldozat végeztével a lenyúzott bőrt egy fára akasztják, s némelykor előtte hajlonganak.⁸⁸ A loáldozatok idején gyakran más állatokat is levágnak, főleg szarvasmarhát. Csak néha fordul elő, hogy az állatbőrt kitömve az életszerűségre töre-

⁷⁷ Csallány D., A Szentes-lapistói népvándorlaskori sírlelet. Dolg. 1933—4. 206, László Gy., A népvándorlaskori lovasnépek ősvallása. Kolozsvár, 1946. 10. 17. j. Kovrig—Korek i. m. 288.

⁷⁸ Халиков, А. Х., Очерки истории населения марийского края в эпоху железа. Труды марийской арх. Экс. 2. Йошкар-ола, 1962. 172—3.

⁷⁹ Грач, А. Д., Древнетюркские курганы на юге Тувы. КСИИМК. 114. 1968. 106.

⁸⁰ Erdélyi I., A honfoglaló magyarok nyomában. Éltud. 1970. 2109.

⁸¹ Nagy Á. szíves szóbeli közlése a Kompolton talált bolygatott X. sz.-i sírról. — Bóna I., Kiss A., Tomka P. szerint (ld. 75. j.) a fordítva tájolás mögött eltérő gondolati tartalom volt.

⁸² Плетнева, С. А., Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях. МИА. 62. 1958. 151—226. (továbbiakban: Плетнева 1958.)

⁸³ Garády S., Az Óbuda-csúcshegyi dűlőben a 20 841/2 hrsz. telken kiásott két honfoglalás kori sír. Bud. Rég. XIII. 1943. 245—52, Trogmayer O.: X—XII. századi magyar temető Békésben. MFMÉ 1960—2. 24.

⁸⁴ [А. Н. Бернштам ред.] Труды семиреченской арх.-ой экспедиции „Чуйская долина”. МИА. 14. 1950. 101, Гаврилова, А. А., Могилиник Кудыргэ как источник по истории алтайских племен. Москва-Ленинград, 1965. XXIII. t. A.

⁸⁵ Плетнева 1958. 155.

⁸⁶ Городцов, В. А., Арх.-ие исследования в окрестности города Муром, в 1910-ом году. Древности, 1914. 82, 85, 90—1, Дубынин, А. Ф., О племенной принадлежности северной окраины муромской земли. Сов. Арх. 1966. 74 stb.

⁸⁷ Müller, G. F., Nachricht von dreyen im Gebiete der Stadt Casan wohnhaften heidnischen Völkern. St. Petersburg, 1759. 350—7, B. Munkácsi, Ältere Berichten über das Heidenthum der Wogulen und Ostjaken. KSz. 1902. 287, 278—86.

⁸⁸ Strahlenberg, P. J. von, Das Nord und Östliche Theil von Europa und Asia. Stockholm, 1730. 346, Georgi i. m. 15, Pallas (1776) 480, (1793) 36—7.

kedjenek,⁸⁹ mivel — úgy tűnik — a bőr számukra már önmagában is az állat egészét képviseli.⁹⁰ Szinte valamennyi utazó beszámol a hitvilág gyengüléséről: az áldozati bőröket kilyuggatják (nehogy valaki ellopja őket), vagy éppenséggel eladják.⁹¹ A lóáldozatok régiségét egy, Permi Szent István életéből vett XIV. századi adattal közelíthetjük meg. Az elbeszélésből kiderül, hogy a hittérítő egy alkalommal mindent összehordatott egy halomba, amit a bálványok körül áldozatként talált, s ezeket elégettette. Felsorolnak a máglyára hordott tárgyak között mindenféle állatbőrt, csak éppen loét nem.⁹² Szembetűnő, hogy J. Barbaro közismert leírásával (XIV. sz.)⁹³ ellentétben a IX—XIII. századi mordvin temetőkből nyoma sincsen lovastemetkezésnek⁹⁴ és jelentéktelen kivételtől eltekintve ugyanezt tapasztaljuk a cseremiszeknél is.⁹⁵ Bár a lókultusz nyomai a Káma mentén még az ananyinói időkre nyúlnak vissza,⁹⁶ s a lófej-ábrázolásos csüngőket valamennyi volgai és permi finn nép használta,⁹⁷ a Felső-Káma menti sírokban csak a III—IV. században jelennek meg egyes lócsontok, melyek ételként kerültek a halott mellé.⁹⁸ A tényleges lovastemetkezések száma a finnugor temetőkből elenyésző, ezért Novickij megfigyelését (azok a népcsoportok áldoznak lovat, kiknek lakhelyei a tatárokéhoz esnek közel⁹⁹) kiemelve úgy vélem, hogy a finnugorok lókultusza csak a mongol hódítás után szélesedett ki erőteljesebben.¹⁰⁰

2.3. Milyen népesség lehetett az, amelyik az összehajtott lóbőrt a sírok közé, vagy azok végében, a halottak lábánál temette el? Mint láttuk, e szokás az V. században jelent meg Dél-Oroszországban és a Kaukázusnál; a VI. században az avarokkal eljutott a Duna—Tisza vidékére, de tovább élt a Közép-Volgánál is. Később a Felső-Volga táján jelentkezett, végül a honfoglalókkal együtt nagy tömegben újból a Kárpát-medencébe került. Sokatmondó néptörténeti szempont, hogy az Árpádék beköltözését követő időkben Keleten többé nem fordul elő. A honfoglalást megelőző századokban — két etelközi sír¹⁰¹ kivételével — végig a délorosz sztyeppén ez ismeretlen temetési mód. Östörténetünk szempontjából az is igen lényeges, hogy a Felső-Volga vidékéről egy halottas szokás *egyenesen* ültetődik át hazánk területére. Az etnikai azonosításnál a szarmatákra nem gondolhatunk: a korábbi századokban, a tulajdonképpeni szarmata korban sem Magyarországon, sem tőlünk keletre nincs a sírokban nyereg, sem lókoponya-hosszúcsontos halotti áldozat.¹⁰² K. F. Szmirnov a borodajevkai és pokrovszki sírok kapcsán határozottan cáfolta

⁸⁹ Rytschkow i. m. 84—6, Krohn K., A finnugor népek pogány istentisztelete. Budapest, 1908. 214, 231 és 57—8. j.

⁹⁰ Alföldi A., Medve-kultusz és anyajogú társadalmi szervezet Euráziában. Nyelvtud. Közl. 1936. 5—17.

⁹¹ A cseremiszeknél az utolsó nagy áldozatot 1922-ben tartották: Bereczki G., Széljegyzetek cseremisiz gyűjtőfüzetéből. Ethn. 1967. 494.

⁹² Munkácsi i. m. 273.

⁹³ Krohn i. m. 231—2.

⁹⁴ Алихова, А. Е., Муранский могильник и селище. МИА 1954. 42. 259—301, и др., Из истории мордовь конца 1-го — начала 2-го тыс. н. э. Арх. Сб. 2, 1959. Саранск, 13—54.

⁹⁵ Halikov i. m. 182—3.

⁹⁶ Худяков, М. Г., Культ коня в Прикамьи. Изв. ГИМК. 100. 1933. 256.

⁹⁷ Голубева, Л. А., Коньковые подвески Верхнего Прикамья. Сов. Арх. 1966. 3. 80—5.

⁹⁸ Генинг, В. Ф., Азелинская культура. Вopr. Арх. Урала, 1963. 25—6.

⁹⁹ Munkácsi i. m. 91.

¹⁰⁰ Hasonló gondolat Hajdú P., Finnugor népek és nyelvek. Budapest, 1962. 82—6.

¹⁰¹ Zaharia, E.—Zaharia, N., Sondajul de salvare din necropola de la Probeta. Mat. și cerc. 1962. VIII. 603—5., Оболюева, Т. Г., Курган эпохи бронзы на р. Когильник. Изв. Молдавского филиала АН СССР. № 5. 25. 1955. 37.

¹⁰² Párducz, M., Die ethnischen Probleme der Hunnenzeit in Ungarn. Studia Arch. I. 1963. 55.

a szovjet irodalomban (lényegében Marr nyomán) szélesen elterjedt V—VII. sz. = későszarmata-alán, állandóan körben forgó kronológiai-etnikai formulát.¹⁰³ Nem temették el hátasukat sem az ázsiai, sem az európai hunok,¹⁰⁴ és leszármazottaik,¹⁰⁵ a VII—VIII. századi kaukázusi hunok ló kultusza is a szóban forgótól gyökeresen eltérő volt.¹⁰⁶ A hunkori lovastemetkezések mögött Szmirnov és Zaszeckaja egyaránt nem-hun, hanem egy másik, török eredetű népességet gyanít.¹⁰⁷ A szokás V. századi megjelenése miatt elesik az egyébként is mindig teljes lovat eltemető türkökkel, de még az ő nyugatra nyomulásukat megelőző kangar népvándorlással való azonosítás is. Ugyanezen időpont kedvezne ugyan az alán kapcsolatnak, ha nem tudnánk, hogy a szaltovói kultúra sírjaiban,¹⁰⁹ s a nagy kaukázusi temetőkből¹⁰⁹ ugyancsak egész lovakat találni. A tankejevkaí síroknál török és finnugor eredetű, ill. bolgár népcsoportokra, újabban az előmagyarokra gondolnak. A bolse-tarháni és tankejevkaí temetők teljes lekölzlése után többet fogunk tudni a volgai bolgárokról, a magyarok és a többi finnugor nép viszonyáról, s a közös jegyek mellett az etnikumra utaló eltérésekről.¹¹⁰ A „lábhoz tett ló bőrös” temetkezés eredete szempontjából figyelemre méltó Kazakov megállapítása, aki szerint a bolse-tarháni részleges lovastemetkezés a türkökkel elkeveredett ugor elem emlékének tartható.¹¹¹

Korábban nem ismertem a felsorolt V. századi sírokat s a velük foglalkozó irodalmat, elkerülték figyelmem az avar kori lovastemetkezések tanulságai is. Ezért az ugor-magyarok ló tartásának önálló, belső fejlődését szem előtt tartva¹¹² a Közép- és Felső-Volgai lábhoz tett ló bőrös temetkezésekben főként magyar hatást feltételeztem.¹¹³ (A bolgár-törökök szerepét e vonatkozásban azért tartottam elhanyagolhatónak, mert csuvasos szókincsünk bizonyossága szerint az ősmagyarok lovas életmódját innen nem érthette jelentős hatás.¹¹⁴) Az újonnan megismert adatok miatt le kell mondanunk erről a lehetőségről.

Tudjuk, hogy a szaragurok, ogurok és onogurok az V. sz. közepén jelentek meg Európá határán.¹¹⁵ Az egyeztetés az onogurok mellett szól, mert ők (egy részük) költöztek a Felső-Volga mellé, és (ott) a magyarok elkeveredtek velük (ld. „hongrois” stb.). Ezekről a kapcsolatokról elegendő régészeti adat hiányában ma még keveset

¹⁰³ Смирнов, К. Ф., Археологические статьи в Трудах Саратовского Областного Музея Краеведения. Сов. Арх. 1962. 270—3.

¹⁰⁴ Id. pl. Руденко, С. И., Культура куннов и ноинулинские курганы. Москва—Ленинград. 1962.

¹⁰⁵ Czeglédy K., Kaukázusi hunok, kaukázusi avarok. Ant. Tan. II. 1955. 140.

¹⁰⁶ Mosēs Kalankatvaci II. 40, Dowsett, C. F. J., The History of the Caucasian Albanians by Movsēs Dasxuranc'i. London, 1961. 156.

¹⁰⁷ Id. 60. és 103. j.

¹⁰⁸ Покровский, А. И., Верхне-Салтовский могильник. Труды 12. Арх. Съезда. 1905. 468. Плетнева, С. А., От кочевий к городам. МИА 142. 1967., 85, 101, (továbbiakban: Плетнева 1967.)

¹⁰⁹ Шейхов, Н. Б., Погребальный обряд в раннесредневековом Дагестане как исторический источник. КСИИМК. XLVI. 1952. 102—3.

¹¹⁰ A tankejevkaí temetőt az első közleményben török és finnugor népekhez kapcsolták (Gening—Halikov i. m. 76, 79.). 1966-ban hozzám intézett levelében V. F. Gening kifejtette, hogy a temető lakosságát a honfoglaló magyarok északi törzseivel hozza kapcsolatba. E. A. Halikova bolgárnak tartotta (Погребальный обряд танкеевского могильника. Арх. и Эти. Татарии, 1. Казань, 1971. 90—3), míg az 1971 tavaszán Szegeden tartott avar-szláv régészeti szimpozionon „jelentős magyar határról” beszélt.

¹¹¹ Казаков, Е. П., К вопросу об этническом составе и локализации населения ранне-булгарского государства. Тезисы докладов. Казань, 1967. 78.

¹¹² Hajdú P., A magyarság kialakulásának előzményei. Budapest, 1953. 44.

¹¹³ Bálint 1969. 113, 1970. 41—2.

¹¹⁴ Zichy I., Mióta lovas nép a magyar? MNy. XXVII. 1931. 13.

¹¹⁵ Czeglédy K., Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig. Budapest, 1969. 91.

tudunk. Ha azonban bennük onogurokat, a Volga mentén pedig onogur-magyarokat láthatunk, határozottabb magyarázatot kap a magyaroknak baskír, türk megnevezése, s általában törökös megjelenése, a régészeti¹¹⁶ és embertani egyeztetések,¹¹⁷ és az, hogy éppen a Megyer kivételével valamennyi — bolgár-török eredetű! — törzsnevünk megvan Magna Hungaria területén.¹¹⁸

3.1. A sztyeppei lovasnomádok emlékei között nem találni „lábhoz tett lóőrös” temetkezést. Másrészt a sztyeppén — az egész ló eltemetése mellett — a „kitömött lóőrös” változat fordul elő. A IX—XI. századi részleges lovassírokat a szovjet kutatás egybehangzóan besenyőnek tartja.¹¹⁹ E századokból a hitelesen feltárt anyag legnagyobb része a sarkeli temetőből ismeretes,¹²⁰ ezért érdemes azt közelebbről megvizsgálnunk. Sz. A. Pletnyeva az értékelésnél a temetőt lovas és nem-lovas sírokra osztotta, a kettéválasztás bármilyen indoklását mellőzve. A lóáldozat anyagi és társadalmi hátterére gondolva nyilvánvaló, hogy e felosztás megtévesztő. A nomád temetőkben sem a többi temetkezési szokás, sem a leletanyag sohasem mutat közöttük etnikai eltérést. A Pletnyeva csoportjai között kimutatott különbségek voltaképpen a gazdag és szegény temetkezéseket fedik. Ha azonban a László Gy. által bevezetett elemző módszerrel¹²¹ közelítünk, a temető valóban két, egymástól jól elkülönülő csoportra oszlik. (Munkánk értékének visszavonhatatlanul határt szab, hogy a temetőt nem tárták fel teljesen.) A választóvonal a 13—15. kurgán között, É—D-i irányban húzható meg. A nyugatra eső részt „A”, a keletit „B” csoportnak nevezem. Megfigyeléseim a következők:

Felosztásunk szempontjából döntő: a szovjet kutatók által besenyőnek meghatározott csukló nélküli csikózábla¹²² az „A” csoport lovas- és lószerszámos sírjainak egyharmadában, míg a „B” csoportnak csak nyolcadában került elő. Ugyanekkor nyerges temetkezést csak a másodikban találni. Mai ismereteink szerint szintén jellegzetesen besenyő tárgy az olló,¹²³ mely a „B” csoportnál hiányzik. Az ugyanitt talált „tarsolyfüggesztoókhoz” és szabályához hasonlóak a honfoglaló anyagban is megvannak. A javasolt kettéválasztást teljesen megerősítik az embertani vizsgálatok. A taxonómiai elemzés az europid és mongoloid nagyrasz különböző

¹¹⁶ A tankejevcai temető lezárulását a IX. sz. elejére teszik (*Gening—Halikov* i. m. m. 79). Ez egybeesik *Ligeti L.* azon megfigyelésével, hogy a magyarok legfeljebb a IX. sz. első harmadában váltak el a Volgánál maradt testvérektől (Gyarmat és Jenő. Nyelvtud. Ért. 40. Budapest, 1963. 238.). Hasonló gondolat: *Мерперт, Н. Я.*, Угорские (венгерские) племена в южнорусских степях. Очерки истории СССР. III—IX вв. Москва, 1958. 674.

¹¹⁷ A bolse-tarháni temető embertani anyagát feldolgozó M. Sz. Akimova sok rokonságot figyelt meg a honfoglalás kori koponyákkal. Ezt írta: „Ha ez a hasonlóság más adatokkal is alátámasztást nyer, akkor a magyarok kialakulásában bolgár, azaz török elemek részvételéről lehet beszélni (*Акимова, М. С.*, Материалы к антропологии ранних болгар, függelék *Gening—Halikov* i. m. 182.). A tankejevcai csontanyagot Lipták P. személyesen tanulmányozta. Szíves szóbeli közlése szerint ezek a honfoglaló magyar koponyákkal 9/10-es egyezést mutatnak. Sztaroje-muszino-n előfordul a honfoglalókra jellemző jelképes trepanáció: *Nemeskéri J.—K. Éry K.—Kralovánszky A.*, A magyarországi jelképes trepanáció. Anthropol. Köz. IV. 1960. 28—9.

¹¹⁸ *Németh Gy.*, Magyar törzsnevek a baskíroknál. Nyelvtud. Köz. 1966. 35—50. — E cikk előző változatáról írott első lektori véleményében Dienes I. — akkori nézetemmel szemben — a „lábhoz tett lóőrös” honfoglalás kori lovastemetkezések volgai (onogur) bolgár kapcsolatait vetette fel.

¹¹⁹ *Pletnyeva* 1958. 153—61, *Федоров—Давидов, М.*, Кочевники под властью золотоордынских ханов. Москва, 1966. 134—45.

¹²⁰ *Плетнева, С. А.*, Кочевнический могильник близ Саркела—Белой вежи. МИА. 109. 1963. 258.

¹²¹ *László Gy.*, A népvándorláskori temetők térképezéséről. Folia Arch. 1941. 266—8.

¹²² *Pletnyeva* 1958. 158. 4. kép.

¹²³ uo.

IV. TÁBLÁZAT. A sarkeli nomád temető csoportjai. — *Les groupes de la nécropole nomade de Šarkel.*

	„A” csoport (19 sír)	„B” csoport (26 sír)
temetkezési rend	kis területen, kötött rend, soros temetkezés	nagy területen, laza, rendszertelen temetkezés
lovastemetkezés	45% (9 sír)	32% (8 sír)
nyerges temetkezés	—	12% (3 sír)
koporsó	30% (6 sír)	4% (1 sír)
tájolás	Ny—K	részben DNy—ÉK
szablya	—	2 db
„tarsolyfüggesztő”	—	2 db
olló	2 db	—
öntött bronzcsüngő	2 db	—
csuklónélküli csikószabla	7 db	3 db

változatait mutatta ki.¹²⁴ Megfigyelhető, hogy e kettő sohasem keveredik egymással: a mongoloid nem fordul elő — Lipták P. terminológiáját használva — a pamírral, az armenoiddal, a Cromagnon C-vel, a mediterránnal: viszont 7 ízben a turaniddal együtt mutatták ki. A taxonómiai adatokat a temetőterképre vetítve az első pillantásra szembetűnik, hogy az „A” csoportban csak europid és pamíri jellegű halottak, a „B” csoportban pedig túlnyomórészt mongolidok és turanidok nyugszanak. (Az utóbbi elemeknek a magyarság etnogenezisében játszott szerepére először V. F. Gincburg figyelmeztetett, jelentőségét Lipták P. és László Gy. hangsúlyozta.¹²⁵ Végezetül elmondhatjuk tehát, hogy a temetőben valóban két csoport különböztethető meg. Az elsőre többek között a besenyő jellegzetességnek tartott csukló nélküli csikószabla, az olló használata és a koporsós temetkezés elterjedtsége jellemző. Embertani összetétele olyan vidékről való származásra mutat, ahol az europid elem erőteljesen keveredhetett a pamírral, s ahol e népesség nomád életmódot folytathatott. A pamíri típus ismert elterjedése¹²⁶ alapján ez a Szir-Darjától É-ra eső terület, a Kazah sztyeppe lehetett.¹²⁷ (Alább látni fogjuk, ez megfelel a történeti szempontoknak is.) A második csoport emlékanyaga részben a honfoglaló magyarokéra emlékeztet (szablyák formája, „tarsolyfüggesztők”, az egyik lándzsa típusa, a nyerges temetkezés szokásának megléte). E népcsoport — a turanid és mongolid embertani elemek keveredése alapján — az előzőtől É-ra, ÉK-re eső vidékekről származhatott. A sarkeli temetőt a IX. sz. végétől kezdve használták, s időrendi okok miatt csakis a besenyő törzsszövetséghez tartozhatott.¹²⁸ A feltárt kurgánok első csoportja minden kétséget kizáróan a XI. századból jól ismert régészeti anyagú besenyőkhöz kapcsolható. De milyen népességet keressünk a besenyő törzsszövetségben belül, a sarkeli „B” csoportban? E kérdésben egyelőre nem támaszkodhatunk a szovjet eredményekre, kollégáink most figyeltek fel a részleges és teljes lovastemetkezés eltérő gondolati hátterére, s a koponya-hosszúcsontos temetéseken belül a „lábhoz tett lóborros” és a „kitömött” változat közti különbségre.¹²⁹

¹²⁴ Гинзбург, В. В., Антропологические материалы к проблеме происхождения населения хазарского каганата. Сб. МАЭ. 12. 1951. 339—59.

¹²⁵ Lipták, P., Awaren und Magyaren in Donau-Theiss Zwischenstromgebiet. Acta Arch. Hung. 1957. 252. László Gy., Őstörténetünk legkorábbi szakaszai. Budapest, 1961. 17.

¹²⁶ Lipták, P., Zur Frage der anthropologischen Beziehungen zwischen dem Mittleren Donau-becken und Mittelasi. Acta Orient. Hung. V. 1955. 306.

¹²⁷ A sarkeli törökös europidok kapcsán ugyanezre a területre, a mai úzbég koponyákkal való egybevetésre gondolt Pleinyeva 1958. 161.

¹²⁸ Fjodorov—Davidov i. m.

¹²⁹ Zaszceckaja i. m. 69.

3.2. Foglaljuk össze, mit tudunk — szórványos adataink alapján — a „kitö-
mött lóboros” temetkezési szokásról: a) legkorábban a IV—VI. században, a
Kazah hátságon és a Felső-Ob mentén fordul elő;¹³⁰ b) igen kis számban megvan a
VI—VII. századi avaroknál és c) a IX—X. századi magyarok egy csoportját jellemzi.
d) Dél-Oroszországban a IX. sz. vége előtt ismeretlen. A IX. sz. végéről való a
Vereckétől mintegy 100 km-re talált két kryloszi sír,¹³¹ melyeket kutatásunk egy-
hangúan Árpád népéhez köt. Ebben az időben kezdtek el temetkezni a šarkeli kurgán-
temetőbe is. e) A X—XI. sz. folyamán besenyő emlékekkel kísérve, szélesen el-
terjedt a sztyeppén. f) Belső-Ázsiában csak jóval a IX. sz. után jelentkezik.¹³²

E temetési mód kétségtelenül török eredetű. A kései belső-ázsiai megjelenést
látva kitűnik, hogy az a nyugati törökségtől származhat. DNy-Szibériára utal, hogy
hiányzik a Kazár kaganátus területéről, és hogy a későavar vándorlás hullámai nem
érintették a szóban forgó szokású népességet. Korai, VI. századi előfordulása ki-
zárja, hogy számos ismert török népet (kazárok, baskírok, besenyők, uzok, kunok
és a nem-török kálizok) lássunk bennük. Másrészt teljes hiányuk a IX. sz. előtti
délorosz sztyeppén nem teszi lehetővé a korai törökséggel (onogur, ugor, szavir,
szaragur, türk, bercel stb.) való egyeztetést sem. Úgy látom, azon szempontoknak,
hogy a VI. századi avarok bizonyos nyugati török töredéket magukkal sodorhat-
tak, s hogy e nép fő része később a besenyő törzsszövetségbe olvadt be — egyedül
a kangarok felelnek meg. A kangarok 540 körül¹³³ Európa és Ázsia határán, éppen
a 17 év múlva arra vonuló avarok útja mentén éltek (csak így támadhatták meg a
perzsákat a Kaukázuson keresztül). Valamikor 750 előtt az akkor szavárdnak neve-
zett magyarokkal háborúztak,¹³⁴ ami szintén valahol a Volga partjánál való lakásra
mutat. Bőborbanszületett Konstantin idejére már a besenyőkhöz tartoztak.¹³⁵ Egybe-
olvadásuk a VIII. sz. első felében történhetett, mert a besenyők 720 körül vonultak
le a Kazah sztyeppére, 745 körül egy ujjur követség a Kaspitól északra látta őket.¹³⁶

A fejezet elején felsoroltakból nyilvánvaló, hogy a honfoglaló magyarokhoz a
„kitömmött lóboros” szokás csak a Volgán túlról kerülhetett át. Ott viszont már a VIII.
sz. óta besenyők éltek. Bár hiteles forrásos adat nincs arról, hogy besenyők 889 előtt
Európában lettek volna, J. Marquart¹³⁷ óta többen gondolják, hogy egy csoportjuk
korábban (talán a 830—40-es években) átkelt a Volgán.¹³⁸ Ezt igazolná a Hudud

¹³⁰ Кадырбаев, М. К., Памятники ранних кочевников Центрального Казахстана. ТИИАЭ. Алма-ата, 7. 1959. 180—1, Грязнов, М. П., История древних племен Верхней Оби по раскопкам близ с. Большая Речка. МИА. 48. 1956. 121.

¹³¹ Pasternak, J., A krylosi (Galicia) magyar sírletelek. Arch. Hung. XXI. 1937. 137—41, Erdélyi I., A honfoglaló magyarság régészeti emlékei kelet-európai kapcsolatainak néhány kérdéséről. Arch. Ért. 1960. 173.

¹³² Естюхова, Л. А., О племенах Центральной Монголии в IX. в. Сов. Арх. 1957. 217—20, Бояришинова, З. Я., Погребальный обряд в басандайских курганах. [К. Е. Гриневич ред.] Басандайка. Томск, 1947. 31, 38. t. А. А. Gavriloва szerint a Jevtyuhova által adott keltezés túlságosan korai, s a Hosut-hudzsirte-i sír inkább a XIII. sz.-hoz áll közelebb. Id.: Могила поздних кочевников у горы Суханихи на Енисее. Сов. Арх. 1964. 2. 167—9.

¹³³ Czegléd K., Új adat a besenyők történetéhez. MNY. XLVI. 1950. 361—2.

¹³⁴ Czegléd K., IV—IX. századi népmozgalmak a steppén. Budapest, 1954. 44.

¹³⁵ DAI 37 §.

¹³⁶ Bacot, J., Reconnaissance en Haute Asie septentrionale par cinq envoyés ouigours au VIIIe s. JA. 244. 1956. 147, és Czegléd K. szíves tájékoztatása előkészületben levő munkájáról.

¹³⁷ Marquart, J., Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig. 1903. 33—5.

¹³⁸ Györffy Gy., Besenyők és magyarok. KCsA. I. 1939. 398, 7. j., Dunlop, D. M., The History of the Jewish Khazars. Princeton, 1954. 199, Macartney, C. A., The Magyars in the Ninth Century. London, 1930. 103, Bartha 1968. 100, Мепнем, Н. Я. Угорские (венгерские) племена в южно-русских степях. Очерки истории СССР III—IX вв. Москва, 1958. 681.

al-'Álam tudósítása a kazár és türk besenyőkről,¹³⁹ mely nevek más forrásokból ismeretlenek. A kangar-besenyő megoszláson (DAI) kívül kétféle besenyőről tud a X. sz-i grúz Avtime Atoneli,¹⁴⁰ Maszudi,¹⁴¹ kétféle kiejtéssel adja vissza nevüket Kazvini, Abu Dulaf,¹⁴² és a šarkeli temető vizsgálatánál is kettős származást figyeltünk meg. Ezért úgy vélem, a Hudud-nak a türk besenyőkről szóló híradását nem kell elutasítanunk.¹⁴³ Azt a gondolatot, hogy a X. századi besenyő törzsszövetség egyik csoportja már a IX. században átkelt volna a Volgán, megerősíti egy, a 889 előtti eseményeket tárgyaló — önmagában kétségtelenül vitatható hitelű — írásos emlék, mely besenyőket és magyarokat egymás oldalán harcolva említ.

3.3. A Cambridge-i genizatóredékről¹⁴⁴ van szó, az ismeretlen kazár zsidó és Chaszidaj ibn Saprut levelezésének egyik változatáról.¹⁴⁵ Bár a levelezés jelenleg ismert dokumentumai a XI. században bizánci területen készült hamisítványon alapulnak, forrásértékük mutatja, hogy már 1100 körül utalás történik rájuk.¹⁴⁶ A Cambridge-i töredéket Mandel M. és Gyóni M. — az orosz vonatkozású eseményeket leszámítva — a forráscsoport leghitelesebb emlékének tartja. Megbízhatóságát Telegdi Zs. is hangsúlyozza.¹⁴⁷ H. Grégoire és Czeglédy K. ugyancsak az oroszokat tárgyaló részek alapján kétségbemvonják a felhasználhatóságát.¹⁴⁸

A Cambridge-i Névtelen S. Schechter adta ki. A bennünket érdeklő sorok a következők: „.....király ...feltámadtak mind a népek.....ellen, és fellázították Makedon királya, és háborúba jöttek (:)) Asia királya és T(urkia).....és Pajinil és Makedon. Csak Alán királya volt segítségére egyrészük őrizte a zsidók Tórájához (való hitet). Ezek a királyok harcoltak Kazár ellen (.) Alán királya pedig az ő országuk ellen ment (.) És (olyan vereséget mért rájuk) amire nincs gyógyír. És adta őket Isten Benjámín a király elé. Áron király idejében is harcolt Alán királya a kazárok ellen, mert felbujtotta őt Javan királya. Áron pedig Turkia királyát bérelte fel ellene, mert volt És elesett Alánnak királya Áron színe előtt és elfogta őt élve”

¹³⁹ Hudud 20, 47 §§, 101, 160.

¹⁴⁰ Istvánovits M., Adatok a besenyők történetéhez a grúz krónikák alapján. Ethn. 1963. 108.

¹⁴¹ Marquart i. m. 12.

¹⁴² Kuun G., A besenyő népnév kétfajta kiejtéséről Kazvini-nál. Ethn. 1896. 474—5, Григорьев, В., Об арабском путешественнике X. в. Абу Долефа. Санктпетербург, 1872. 15.

¹⁴³ A felosztást elfogadja Grégoire, H., Le nom des Hongrois. Byz. XII. 1937. 649. 2. j, Fjodorov—Davidov i. m. 136—7, Плетнева, С. А., Печенеги. Очерки истории СССР. III—IX. вв. Москва, 1958. 728. Артамонов, М. И., История хазар. Ленинград, 1962. 352. Györfy Gy. — amennyiben a felosztás valós helyzetet tükröz — lehetségesnek tartja, hogy a kavarakon keresztül egy besenyő csoport került a magyarokhoz, Györfy 1959. 60—1.

¹⁴⁴ Schechter, S., An Unknown Khazar Document. Jewish Quarterly Review, III. 1912—13. 181—219. Pontatlan magyar fordítása: Marmorstein A., Új adatok a kazárok történetéhez. Egyet. Phil. Közl. 1914. XXXVIII. 148—52. Megköszönöm Czeglédy Károlynak és Raj Tamásnak a szöveg olvasásában nyújtott segítségét.

¹⁴⁵ A levelezés irodalmát ld. Bartha 113—4. 1968.

¹⁴⁶ Czeglédy K., A IX. századi magyar történelem főbb kérdései. MNy. XLI. 1945. 45.

¹⁴⁷ Кокочов, Л. П., Еврейско-хазарская переписка из X. века. Ленинград, 1932. XXVII, Mandel M., József khazar király válaszelevelének hitelessége. Pécs, 1929. 8—9, Mošin, V., Les Khazares et les Byzantins d'après l'Anonyme de Cambridge. Byz. VI. 1931. 310, Gyóni M., Kálizok, kazárok, kavarak, magyarok. MNy. 1938. 90, Telegdi Zs., A kazárok és a zsidóság. IMIT Évkönyv 1940. 264, 278, 281.

¹⁴⁸ Grégoire, H., Le „Glozel” Khazare. Byz. XII. 1937. 225—63. Aggodalmaira Gyóni M. (i. m. 94. 35. j.) és Telegdy Zs. (i. m. 273.) válaszolt. A levél esetleges hamis volta, (tudatos?) tájékoztatlansága az orosz eseményekben egészében nem érintheti egyes részek hitelességét, ld. Kokocov, Dunlop nyomán Bartha A., Történeti földrajz és történelem. Tört. Szle, XI. 1968. 24.

A szövegben előforduló népnevek közül Kazária azonosítása kétségtelen (קזריא, 'Kázarijá'), hasonlóképpen Bizáncot jelenti a Makedon (מקדון, Mukdon') és Javan (יבן, 'Jáván') királya elnevezés. A kazár uralkodó nevének irata csak egy írásjellel tér el a bibliai Benjáminétól (בן ימין, 'Binjámín'), ugyanez áll Áron nevére is (אֶהָרֹן, 'Áháron'). Az alán népnév is világosan olvasható (אלן, 'Álán').¹⁴⁹ Aszia királya az asz-okkal, lovasnomád alánokkal azonos.¹⁵⁰ Az 51. sorban töredékes T(urkia) ... (ט) az 56. sorban tisztán látszik (טורקيا). Ezekben a turkokban V. Mošin és M. I. Artamonov a torkokat (=uzokat) látja, akik a leírt eseményeknél később jelentek meg a Volgánál.¹⁵¹ Tekintve hogy valamennyi IX–XII. századi bizánci befolyást tükröző forrás a magyarokat nevezi turk, türk néven, a szóban forgó eseménynél is vitathatatlanul a magyarok jelenlétével kell számolnunk.¹⁵² (Ez egyúttal az események terminus ante quem-jét is megadja: 895). A piinil (פניל, 'pajnil') népnév értelmezése sem okoz nehézséget. Czeglédy K. tájékoztatott, hogy e forma kissé romlott, s az írásképek csekély megváltoztatásával kapjuk a p. s. n. y. k (פניל) olvasatot, ami gyakorlatilag az egyetlen lehetséges javítás, s ez a besenyők héber elnevezését adja. Ugyanerre az eredményre jutott a kérdéses népnév meghatározásában Mošin, Artamonov és Kokovcov is.¹⁵³

A szereplők közül a kazár és a bizánci uralkodó személye rögzíthető. Benjámin a IX. sz. második felében volt hatalmon, a császár pedig III. Mihály (842–867) volt.¹⁵⁴

Forrásunk világosan rámutat a felkelés okára, amikor megmondja, hogy az alán király azért nyújtott segítséget a lázadókkal szemben, mert egy részük ragaszkodott a Tórához. Az asz-alánok, a türk-magyarok és a piinil-besenyők¹⁵⁵ tehát a részben zsidó vallású kazár uralkodó osztály ellen fogtak össze (bizánci támogatásra?).

A kazár vezetők zsidó hitre való áttérését tárgyalók figyelmét elkerülte Gyóni M. dolgozata. Elemzésében arra az eredményre jutott, hogy a zsidó hagyomány, a keleti források és a nyugati kútfők közti ellentmondás két vallási változást tükröz:¹⁵⁶ Bulan kazár fejedelem 800-ban a karaita-zsidó hitet vette fel, míg Obadja és udvara 863-ban a talmudista zsidóságra tért át.¹⁵⁷ Obadját a források kemény, erőszakos apostolként ábrázolják, aki vérrel-vassal akarta terjeszteni az új hitet. A Kaganátus vallási türelemhez szokott népei között ez nyilván elégedetlenséget váltott ki.¹⁵⁸

A felkelőket „divida et impera” elvvel támogató III. Mihály 867 szeptemberében halt meg. A normannoknak 861–2-ben Bizánc ellen intézett támadása után, a 839-es kapcsolatkeresés szellemét felújítva, ismét jó viszony alakult ki Kijev és Bizánc közt.

¹⁴⁹ Az eddigi olvasatokban minden kutató megegyezik.

¹⁵⁰ A kifejezést Schechter „King of Asia”-nak fordította, többek között ez adott alapot Grégoire-nak a kételkedésre. Az azonosításra ld. *Marquart* i. m. 164.

¹⁵¹ *Mošin* i. m. 314, *Artamonov* i. m. 356, *Kossányi B.*, Az uzok és kománok történetéhez a XI–XII. században. Száz. 1923. 520–1.

¹⁵² *Kokovcov* i. m. 117. 3. j, *Gyóni* i. m. 164 és Czeglédy K. szóbeli közlése.

¹⁵³ *Mošin* i. m. 312, *Artamonov* i. m. 355–6, *Kokovcov* i. m. 117.

¹⁵⁴ *Mandel* i. m. 39, *Mošin* i. m. 324, *Gyóni* i. m. 164, másként látja *Artamonov* i. m. 356.

¹⁵⁵ A geniza töredékes volta miatt sajnos nem tudjuk, ki volt a felkelést szító-támogató bizánciakon, valamint a besenyőkön, magyarokon, asz-alánokon kívül a negyedik lázadó népcsoport.

¹⁵⁶ *Gyóni* i. m. 164. Hasonló kronológiával, ugyanezt a kettősséget hangsúlyozza V. Obolensky és Bartha A. is, *Bartha* 1968. 114.

¹⁵⁷ A kazárok és a zsidó vallás kapcsolatát másként ítéli meg Czeglédy K., *Az Árpád-kori mohamedánokról és neveikről*. Nyelvtud. Ert. 70. Budapest, 1970. 256.

¹⁵⁸ A zsidó hit felvétele és a lázadás közti összefüggés irodalmát ld. *Bartha* 1968. 113. Ezt vallja *Kovács B.* is: *Kabarok és palócok*. Egri Múz. Évk. 1969. 161.

Az egyik veszedelmes ellenféllel kibékülve a másikkal jelentkező belső ellenzékét támogatni — ez jól illett a nagy politikai koncepciójú III. Mihály terveibe.¹⁵⁹

Tehát forrásunk szerint a leírt belháború az uralkodók személyének szerencsés azonosítása esetén 863—7 között, de mindenképpen a IX. sz. második harmadában zajlott le. Egyéb feljegyzések is szólnak arról, hogy ebben az időben a kazárok belpolitikai nehézségekkel küzdöttek. Al-Baladhuri azt írta, hogy H 240-ben (854—5) Örményország kormányzója újjáépíttetett egy elhagyott várost, ahol 300 családot telepített le. Ezeknek a jövevényeknek az „iszlámhoz való vonzódásuk miatt” kellett elhagyniok Kazáriát.¹⁶⁰ Czeglédy K. előkészületben levő munkájában ezt az eseményt hozza kapcsolatba a kavar lázadással. Más szempontból, de hasonló gondolatot vet fel Boga I. is.¹⁶¹ A másik adat Dimašqi-tól származik. Arról tudósít, hogy H 254-ben (867-8) palotaforradalom tört ki a kazároknál. Egy ismeretlen nevű török törzs támadta meg az országot. A korezmi katonaság szerzőnk szerint csak azal a feltétellel volt hajlandó felvenni a harcot, hogy a kazárok térjenek át az iszlámra. Amikor ez megtörtént, visszaverték a támadókat.¹⁶² A mohamedán hit felvételével kapcsolatos rész természetesen elfogadhatatlan. Az eseményt J. Marquart különösebb indoklás nélkül H 354-re (967) keltezte.¹⁶³ Ha azonban Dimašqi valóban erről az évről szólt volna, nem feledkezhetett volna meg Szvjatoszláv sorsdöntő kimenetelű hadjáratáról, sem, s valószínűtlen, hogy a ruszokat összekeverte volna valamilyen „türk” törzsszel. Így az asz-alánok, a türk-magyarok, egy ismeretlen nevű nép és a pajinil-besenyők közös lázadása egy már korábban megindult folyamatba tartozik bele, s — a kazár győzelmet látva — annak végső mozzanata volt. Nézetem szerint a Cambridge-i Névtelen közölt sorai a kavar felkelésről szólnak, a bizánci császár szövegénél (DAI) részletesebben. A történészek egy része erre az időszakra (860 körül) helyezi a kavar csatlakozás idejét.¹⁶⁴

A genizatöredék további mondatait a magyar őstörténet ismert eseményei erősítik meg. A Benjámint követő uralkodó (Áron) feledve a pártütést, az alán király szembeszegülésekor a türk-magyarok vezérét hívja segítségül. Arra a népre támaszkodik, melynek hadereje számottevő kellett legyen, s mellyel a kapcsolatok szövetséges jellegűek voltak. Jól illik ide a Levedi és a kazár kagán viszonyát jellemző helyzet, amikor az utóbbi magához kérte a magyar vezért. Összhangban áll ez az időrendi szempontokkal is: Konstantinosz szerint Levedi látogatására néhány évre törtek rá a besenyők a türkökre. A magyar fejedelem bizvást utazhatott 870—80 körül kazáriába, s így fia, Kurszán, meglett férfiként lett a honfoglalás idejére népe egyik vezére.¹⁶⁵

A Cambridge-i Névtelen azon adata, hogy besenyők és magyarok szövetségesként harcoltak, két, korábbi gondolatot erősít meg. Egyrészt tehát van alapunk feltételezni, hogy a besenyők egy része már 889 előtt is beköltözött Európába. Másrészt alátámasztja a történészek megfigyelését: nem véletlen, hogy a kavarok a sikertelen felkelés után éppen a magyarokhoz csatlakoztak, ez ui. gyanítani engedi, hogy utóbb

¹⁵⁹ A fiatal császár alakjáról: *Vasiliev, A. A.*, *The Russian Attack on Constantinople in 860*. Mediaeval Academy of America, 46. 1946. 152—9.

¹⁶⁰ *Marquart* i. m. 24.

¹⁶¹ *Boba, I.*, *Nomads, Northmen and Slavs*. Wiesbaden, 1967. 115—7.

¹⁶² *Macartney* i. m. 133.

¹⁶³ *Marquart* i. m. 4.

¹⁶⁴ *Pauler Gy.*, *A magyar nemzet története Szt. Istvánig*. Budapest, 1900. 14, *Zichy I.*, *Magyar őstörténet*. Budapest, 1939. 26, 34, 74, *Czeglédy K.*, *A magyarság Dél-Oroszországban*. [Ligeti L. szerk.: *A magyarság őstörténete*.] Budapest, 1943. 100—24, *Macartney* i. m. 124, *Minorsky in: Hudud*, 124, *Bartha* 1968. 114, 125. j., *Györffy* 1959. 50—1, 79.

¹⁶⁵ *Györffy* 1959. 142.

biak is szerepet játszottak a kazárellel mozgalomban.¹⁶⁶ Besenyők jelenlétének feltételezése a hazai irodalomban nem előzmény nélküli. Elsőnek Györffy Gy. vetette fel a *Hudud al-'Álam* türk- és kazár-besenyő felosztása kapcsán.¹⁶⁷ Fehér Gézában éppen a lovastemetkezések kapcsán merült fel e lehetőség.¹⁶⁸ Cikke írásakor még nem állhatott rendelkezésére Pletnyeva összefoglalása, ezért a kitömött lóboros temetkezés részletesebb etnikai elemzésébe nem bocsátkozhatott. Egy temető sajátos halottas szokásai alapján Éry K. is gondolt besenyő elemekre.¹⁶⁹ A honfoglaló magyar és besenyő régészeti hagyatéka, temetési módok között László Gy. és Csallány D. vont párhuzamot.¹⁷⁰

3.4. Ezért most nézzük meg, milyen viszonyban áll a két nép régészeti emlékanyaga, vannak-e az Európában élt magyarok kultúrájában dél-szibériai, belső-ázsiai elemek. Az eltérő jegyek számbavétele nem nehéz, hiszen társadalmi fejlettségük eredetük sokban nem egyezett. Így csak a legjellemzőbbeket említem: nincsenek a honfoglaló sírokban egyenes szájas csikóablak, ollók, állatfejes vagy madárdíszes ruhadíszek. Fontos, hogy a besenyőknél jóval kisebb számban fordul elő veretes öv, s az a magyar többséggel szemben legtöbbször díszítetlen. Nincs meg a honfoglalóknál néhány besenyő lovastemetkezési forma: a halott és a lóbor külön gödörbe helyezése, a magányos lóbor-temetés, a lónak a halottól deszkával való elválasztása.

A „kitömött lóboros” temetésen túl egyező vonás a — nem etnikus sajátosságú, de a finnugoroktól és egyes sztyepei népektől mégis megkülönböztető — Ny—K-i tájolás. A lovas felszerelésből a vállába kovácsolt fülű kengyel¹⁷¹ a csörgős lószerszámveret említhető. Az előbbi a „klasszikus” honfoglaló anyag egyik szép jellemző tárgya. Formája a IX. századig Kelet-Európában ismeretlen, eredete Közép-Ázsiában kereshető.¹⁷² Tipológiailag ebből származik a XI—XII. századi sztyeppéken szél-tében elterjedt kerek kengyel,¹⁷³ ami a XI. századtól — nyilván a keleti beköltözések révén — nálunk is megjelenik. A mindkét népnél kis számban előforduló csörgős lószerszámvereteket a hazai szakirodalom minuszinszki eredetűnek tartja.¹⁷⁴ Egyes nyílcsúcs-fajták egyezése a vadászat, a harc azonos műveléséről tanúskodik. Egy XI. századi előkelő besenyő nő sírjában¹⁷⁵ szám szerint is egyezve, pontosan olyan elrendezésben találtak díszes ezüst lábbeli vereteket, mint néhány honfoglaló nő

¹⁶⁶ Perényi J., A magyarok és a keleti szlávok kapcsolatai a honfoglalás előtt. [Kovács E. szerk.: Magyar-országi történelmi kapcsolatok.] Budapest, 1956. 22, Artamonov i. m. 343, Bartha 1968. 99.

¹⁶⁷ Ld. 143. j.

¹⁶⁸ Fehér, G., Zur Geschichte der Steppenvölker von Südrussland im 9—10. Jahrhundert. StUsl. 1959. 314, az Abák besenyő eredetéről korábban írt: Die Petschenegen und die ungarische Hunnensagen. KCsA. 1940. — Itt kell még megemlékezni H. Grégoire egy gondolatáról, hogy a kabarok a Konstantinosz említette kangarok lennének; i. m. 645—50. — O. Pritsak szubjektív gondolatmenetű cikkével nem tudok egyetérteni: Yowar und Kábar-Kawar. UAJb. 30. 1964. 378—94.

¹⁶⁹ Éry, K., Reconstruction of the Tenth Century Population of Sárbogárd on the Basis of Archaeological and Anthropological Data. Alba Regia VIII—IX. 1968. 125.

¹⁷⁰ László 1961. 16, Csallány D., Népvándorlás-honfoglalás-kori bizánci régészeti kapcsolataink. Nyíregyháza, 1965. 12.

¹⁷¹ Méri I. kifejezése.

¹⁷² Винник, Д. Ф., Тюркские памятники Таласской долины. Арх. памятники Таласской долины. Фрунзе, 1963. 91.

¹⁷³ Fjodorov—Davidov i. m. 12. 1. kép.

¹⁷⁴ László 1943. 22—9. Ezt az újabb leletek megerősítik: Rinčien, Y., Mélanges archéologiques. Central Asiatic Journal, IV. 1958—9. 289—99, Кызласов, Л. П., Новая датировка памятников енисейской письменности. Сов. Арх. 1960. 100, 8.

¹⁷⁵ Федорова—Давидова, Э. А., Погребение знатной кочевницы в оренбургской области. МИА. 169. 1969. 265.

lában.¹⁷⁶ Az uvak-i lelet jelentősége — a magyaroktól elválasztó évszázadnyi távolság ellenére — a díszítés szerkezetében levő rokonság, és az, hogy a sztyeppe többi népeinél nincsenek hasonlóan kipitykézett csizmák. Nem a besenyőknél, hanem Belső-Ázsiában találni két honfoglalás kori — egyébként ritka — tárgy típus párhuzamait. Az egyik éppen „kitömött lóbőrös” temetőből napvilágra került kapa.¹⁷⁷ Az íjtegezsek is eddig olyan sírmezőkből ismeretesek, ahol a vizsgált lovastemetkezés jelen volt (Kenézlő, Rétközberencs, Tiszaeszlár-Újtelep). Pontos párhuzamaikat az Altájból és Tocharisztánból mutatták ki.¹⁷⁸ Itt említhető meg az a megfigyelés, mely szerint a kelet-európai sztyeppe fémművességében a IX. sz. közepét követően egy új, friss belső-ázsiai beütés állapítható meg.¹⁷⁹ Bár ez a lehetőség az újabb vizsgálatokból ki-maradt, szeretném felhívni a figyelmet a Jenyiszej menti fémművesség formakincsére és ötvösgyakorlatára.¹⁸⁰ Nem a besenyőkhöz, sem a kavarokhoz nem kapcsolható, de meg kell emlékeznünk a Kér és Kürt törzsneveink jenyiszeji származásáról,¹⁸¹ a kisszámú mongoloid embertani elem előfordulásáról,¹⁸² a honfoglalók néhány taki fajtájú lováról.¹⁸³

Fejtegetésem szempontjából döntőek a nyelvészet eredményei. Török jövevény-szavainkban a csuvasos és oszmánli közé egy köztörök dialektusú, ún. középső réteg sorolandó. Ezt régebben — történeti és régészeti adatokat nélkülözve — besenyő-kabar-kun eredetűnek nevezték el,¹⁸⁴ ma már azonban tudjuk: a honfoglalás korában valóban beszélték e nyelvjárást is. A kettő aránya (a csuvasos javára) kb. 3:1 lehetett.¹⁸⁵ Igen elgondolkasztató, hogy a vezetőrétegből ránkmaradt nevek kis kivétellel köztörök jellegűek,¹⁸⁶ „Ajtony” megfelelője egy XI. századi besenyő vezér nevéként is feltűnik,¹⁸⁷ az augsburgi Sur vezér neve pedig a besenyő Csur törzsnévvel azonos eredetű!¹⁸⁸

¹⁷⁶ Csallány, D., Weiblicher Haarschmuck und Stiefelbeschlüge aus der ungarischen Land-nahmezeit im Karpatenbecken. Acta Arch. Hung. 22. 1970. XLIV. t.

¹⁷⁷ Dienes 1956. LXXII. t. 3, használatára ld. Erdélyi I., Néprajzi jegyzetek Észak-Mongóliából. Ethn. 1967. 125—6.

¹⁷⁸ László Gy., A kenézlői íjtegez. Folia Arch. VII. 1955. 111—22. A rétközberencsi leletet Csallány D. dolgozza fel. A mindszeinti töredék nem íjtegezhez tartozott, ld. Dienes 1965. 165. 23. j.

¹⁷⁹ Fettich N., A levediai magyarság a régészet megvilágításában. Száz. 1933. 257—9, Uő, A honfoglaló magyarság fémművessége. Arch. Hung. XXI. 1937. 58—66, László Gy., A honfoglaló magyarság régészeti emlékei. in: Ligeti 1943. 194, Heckenast G., A kora-árpádkori magyar vasko-hászat szervezete. Tört. Szle. IX. 1966. 141.

¹⁸⁰ Окладников, О. П., Культурно-этнические связи тюркского Прибайкалья VI—X. вв. с Западом. Исследования по археологии СССР. Ленинград. 1961. 000 Кибиров, А. К., Археологические работы в Центральном Тянь-Шане 1953—1955. гг. Труды Киргизской Арх. Этн. Екс. II. 1959. 115. 18, Естюхова, Л. А., Археологические памятники енисейских киргизов (хакасов). Абакан, 1949.

¹⁸¹ Németh Gy., A honfoglaló magyarság kialakulása. Budapest, 1930. 75, Deér J., A honfoglaló magyarság. in: Ligeti 1943. 141—2, László (ld. 180. j.)

¹⁸² Nemeskéri J., Honfoglalás kori magyarság — Árpád-kori magyarság. Ant. H. I. 1947. 72.

¹⁸³ Bökönyi S. szíves szóbeli közlése.

¹⁸⁴ Németh Gy., Török jövevény-szavaink középső rétege. MNy. 1921. 22—6, Ligeti L., Mongolos jövevény-szavaink kérdése. Nyelvtud. Közl. 1935. 207—13.

¹⁸⁵ Bárczi G., A magyar szókincs eredete. Budapest, 1951. A besenyő népnév honfoglalás előtti török jövevény-szavunk, ld. Gombocz, Z., Über den Volksnamen Besenyő. Turán, 1918. 211. (továbbiakban: Gombocz 1918.)

¹⁸⁶ Melich J., Az Árpádkori becéző keresztnévek egy csoportjáról. MNy. 1907. 167, Pais D., Régi személyneveink jelentéstana. MNy. 1922. 28, Ligeti L., Álmos. MNy. 1926. 80—2, Németh Gy., Géza. MNy. 1928. 150.

¹⁸⁷ Melich J., Ajton, Ajtony. MNy. 1913. 352—6, Madzsar I., Ajtony, Altum. MNy. 1914. 42.

¹⁸⁸ Gombocz Z., Az Oslu nemzetsnév története. MNy. 1924. 24, hasonló összefüggés a Becse tulajdonnévvel ld. Gombocz 1918. 214.

Összefoglalva: A honfoglalás kori lovastemetkezésekben két fő csoport különböztethető meg. Az egyik a nagy tömegekre jellemző, az egész X. századot kitölti, valamennyi társadalmi rétegben jelen van, s eredete a honfoglalók onogur kapcsolataira vezethető vissza. A másik szokásforma kisebb számban, főként a korai X. századi temetőkben fordul elő. Az így eltemetett emberek társadalmi helyzete azt mutatja, hogy egy előkelő, főként katonáskodó népcsoportról van szó, mely sztyepei származású. E szokást — kényszerű feltevésként — a kangar-besenyőkkel azonosítottam, s felvettem, hogy az így temetkező népesség egy része 889 előtt csapódott Árpád népéhez, valószínűleg a kavar lázadás idején. A besenyők feltételezése a honfoglalók soraiban határozottabb magyarázatot ad a régészeti anyagban kimutatható közép- és belső-ázsiai kapcsolatokra, és a köztörök dialektus magyarokhoz kerülésének történeti hátterére.¹⁸⁹ (Az valószínű ui., hogy több köztörök nyelvű nép élt Kazáriában, de bizonyos, hogy egyik sem temetkezett „kitömött ló-bőrrel”. Ezért kell a kangar-besenyőkre gondolnunk.)

4. A Cambridge-i Névtelen kapcsán szólhatunk egy másik kavar törzsről is.

Ismeretesek azok a szoros kapcsolatok, amelyek a honfoglalók anyagi műveltségét és embertani összetételét a szaltovo-majacki kultúrához kötik. Ezek a vonatkozások készítették Zakharovot és Arendtet, majd Fettich Nándort, hogy Szaltovót és körét a magyarokkal azonosítsák, s a kultúra életének a IX. sz. második felében történt hirtelen megszakadását a magyarok elvándorlásával magyarázzák.¹⁹⁰ Artamonov a genizatóredék fent tárgyalt részében az asz-alánokban lovas népet, a szaltovói műveltség egyik fő hordozóját látja, s életének IX. századi megtörését a felkelést követő kazár bosszúval értelmezi.¹⁹¹ Artamonov a forrás kapcsán nem gondolt a kavar lázadásra! Így felmerül, hogy az élet megszűnése a szaltovói telepeken nem a magyarok elvonulásával van (Artamonov szerint okszerű) összefüggésben, hanem mert a népesség egy része ugyanazon okból, a magyarokkal *együtt* vándorolt tovább. Szaltovó eredetiségénél, etnikai meghatározásánál az elvetett magyar, kazár egyeztetések óta a szovjet kutatók a bolgár-törökök és/vagy az alánok szerepét hangsúlyozzák.¹⁹² Ennek végleges eldöntése nehéz lesz, mert a hézagok miatt igen bonyolult dolog szétválasztani a Volga környéki török népek és az évszázadok óta a sztyeppén élő, életmódban, embertani alkatban és valószínűleg nyelvben is erős török hatásokat mutató alánokat. Györffy Gy. megfigyelései szerint egyes bolgár-török népcsoportnak és az alánoknak a kavarok között helyet kell biztosítani.¹⁹³ (Visszaigazolódik a Cambridge-i töredéknek a lázadásról szóló része, a besenyőkről mondtak; hiszen ott is szerepelnek az asz-alánok. Nem kell eleve elutasítanunk a forrásnak a besenyőkre vonatkozó részét sem.) Bárhogy is legyen, a hazai anyagban nem található több, biztosan idegen népcsoporthoz köthető lovastemetkezési forma. Ez magyarázható esetleg a világvallások tilalmaival, gazdaságosabb szemléletmóddal, vagy az életformával (egyes nemzetségeknél a lótartás kisebb jelentőségű is lehetett), esetleg egyedi hitvilággal (a lókultusz nem mindig jár együtt a háts eltemetésével).

¹⁸⁹ Dienes I. figyelmeztetett, hogy a besenyő elem feltételezését a honfoglalók soraiban egyes külföldi történészek és régészek álláspontjuk megerősítésének tekinthetik. — E kutatók a X–XI. sz.-ról szólva az átfogóbb értelmű „prefeudális”, „korai feudális” korszakot írják; a leletek etnikai vonatkozásainál — sokszor a legismertebb magyar leletek felsorolása, párhuzamba állítása után — „népvándorlás kori”, „nem-letelepedett”, vagy éppen „besenyő” meghatározást adnak. Ezekkel a nem-tudományos indíttatású munkákkal nem kívánok foglalkozni.

¹⁹⁰ Zakharov, A.—Arendt, V., *Studia Levedica. Arch. Hung.* 1934. 72–8, Fettich 1933. 268.

¹⁹¹ Artamonov i. m. 252.

¹⁹² Pletnyeva 1967. 186–9.

¹⁹³ Györffy 1959. 54–5.

Az is felvethető, hogy — amennyiben a szaltovói kultúra egyes csoportjai valóban eljutottak volna Magyarországra — a magyarok szomszédságában, több nemzedékre visszamenő együttélés miatt a tehetősebbek átvették a honfoglalók szokásait. (A szinte mindig változó egyedi kivétel miatt arra nem lehet választ adni, hogy a magyarnak meghatározott szokásformán belül vannak-e, kereshetők-e alformák, kisebb variációk, amelyek esetleg népi beolvadások emlékét őriznék.)

A legtöbb kutató megegyezik abban, hogy a kavarok egyik törzse a Mátra aljánál, az Északi Hegyvidéken telepedett le.¹⁹⁴ Van néhány jel, mely az itteni lakosságnak a többi magyar vidéken élőkől eltérő származására mutat. Gyakran idézik az Abák eredethagyományát,¹⁹⁵ a kavarokkal kapcsolatba hozott, honfoglalás előtti keresztény nyomokat.¹⁹⁶ Érdekes, hogy Eger környékén több X. századi temetőből hiányzik a lovastemetkezés.¹⁹⁷ A viszonylag egységes népi összetétel mellett szól a trepanáció elterjedése, mely főként az Északi Hegyvidéken, különösen a Mátra déli lejtőjénél gyakori.¹⁹⁸ A későbbi századokból is tudunk még gyógyító emberekről (tehát a régi gyógy mód nem tűnt el a kereszténység felvételével). Ezért fontos, hogy a XII. századtól a temetőkből már nem ismerünk trepanált koponyát.¹⁹⁹ Így e gyógyítási mód igen kisszámú javasember tevékenységének tulajdonítható, akik tudásukat nem hasznosították valamennyi X. századi magyar népcsoportnál.²⁰⁰ A trepanáció elterjedésével jelzett területen került elő az egri fülkanál, melynek párhuzamait VIII—IX. századi, biztosan alán leletekben találjuk,²⁰¹ s azonos vidéken látott napvilágot a bronzból öntött hajfonatdíszek nagy része. Utóbbiak eredetében szintén felfedezhetők szaltovói hatások.²⁰² Két kivételtől eltekintve az Északi Hegyvidéken hiányoznak az — egyébként az egész magyarok megszállta földön elterjedt — ezüst mellkorongok. A sóshartyáni korong díszítése eddig egyedülálló, iráni kapcsolatait Fodor I. mutatta ki.²⁰³

A történeti viszontagságok ellenére a Tápió, Zagyva, Galga és a Rima mentén élő lakosság eltérő eredetét az egykori hitvilág máig is kimutatható, egyedi vonásai messzemenően igazolják. Náluk a „garabonciásnak” van fölös csontja, míg más magyar vidékeken „tudósokról” és „táltosokról” tudnak. Különleges képességű emberek „ragadtatva” estek révületbe, míg másutt „rejtvezve” sámánkodtak (utóbbi az ősi, ugor kori forma). Ugyancsak Mátra-alji „ethnokulturális specifikum” a marko-

¹⁹⁴ Irodalmát ld. Kovács i. m.

¹⁹⁵ Elemzését ld. Györffy Gy., Krónikáink és a magyar őstörténet. Budapest, 1948. 144.

¹⁹⁶ Mencl, V., Két ősi építészeti emlék Magyarországon. Műv. tört. Ért. 1959. 220.

¹⁹⁷ A terület régészeti anyagát összefoglalja Szabó J. Gy., Heves megye régészeti emlékei. II. Magyarország Műemléki Topográfiája, VII. 1969. 54—9.

¹⁹⁸ Nemeskéri, J.—Kralovánszky, A.—Harsányi, L., The Trephined Skulls from the Tenth Century. Acta Arch. Hung. 16. 1965. 345. 1. kép.

¹⁹⁹ Nemeskéri J.—Éry K.—Kralovánszky A. i. m. 22—3.

²⁰⁰ K. Éry, K., Anthropological Studies on a Tenth Century Population at Kál, Hungary. Anthropol. Hung. IX. 1970. 1—2. 19.

²⁰¹ Пчелина, Е. Г., Два погребения алано-хазарской культуры из с. Лац. Тр. секции арх. РАНИОН. 4. Москва, 1928. 416, 31, Плетнева, С. А., О некоторых погребальных обычаях аланских племен Подонья: Иссл. по арх. СССР. 1961. 185. 3. Материалы по археологии Кавказа, VIII. 1900. 17.

²⁰² Fettich 1933. 73, 77. A jól keltezhető dmitrovi temetőben a VIII—IX. sz. fordulóján fordul elő (ld. Pletnyeva 1967. 141.), a sarkeli nagy temetőben pedig a X. sz. első feléből származik (Артамонова, О. А., Моги́льник Саркела-Белой вежи. МИА. 109. 1963. 53. 15.)

²⁰³ Fodor I., A honfoglaló művészet iráni kapcsolatainak kérdéséhez. Előadás a szegedi avar-szláv régészeti szimpozionon, 1971.

lábbal kapcsolatos hiedelemkör.²⁰⁴ Nem kívánok a palóc kérdésbe belebonyolódni, csak arra utalok, hogy e nyelvjárás pontosan az említett területeken terjedt el²⁰⁵.

E fejezetben régészeti adatokat kívántam összegyűjteni, melyek a történeti és nyelvészeti kutatásokkal összhangban a honfoglalás kori alánokról szólnak. Feltettem azt a lehetőséget, hogy e népesség a kavár felkelést követően a szaltovói kultúrából szakadt ki és került magyar fennhatóság alá. Néhány szempont az Északi Hegyvidék lakosait a többi magyar csoporttól különállónak mutatja. Úgy gondolom, mindezek között kapcsolat kereshető.

LES TOMBES À ENSEVELISSEMENT DE CHEVAL CHEZ LES HONGROIS DU IXe—XIe SIÈCLES

par

Csanád Bálint

La base du présent article est l'analyse complète d'une coutume funéraire importante, peut-être la plus importante des Hongrois conquérants ('landsnehmende Ungarn') du IXe—XIe siècles. L'auteur est d'avis que ces coutumes peuvent servir de guide *bonae fidei* même dans les recherches qui touchent la préhistoire des peuples et peuvent faire remonter l'archéologue plus loin dans le temps et dans l'espace.

1.1. Dans ses articles antérieurs (voir note 2.) l'auteur a développé sa thèse sur le classement des différentes formes d'enterrement de cheval chez les Hongrois conquérants. Parmi les 5 groupes remarqués en nombre et en qualité comme les plus importants sont les "tombes à harnâchement" (1e groupe), les "tombes à peau de cheval déposé aux pieds" (2e groupe) et les "tombes à peau de cheval empaillé" (3e groupe). Pour la justification de cette classification et l'analyse des groupes voir les études citées ci-dessus.

1.2. D'après les sources historiques relatives aux Hongrois des IXe—XIe siècles et sur la base des données ethnographiques des peuples nomades vivants aux siècles derniers dans les steppes asiatiques, l'auteur estime que le cheptel chevalin des Hongrois du Xe siècle devait être environ de trois cents ou cinq cents mille chevaux. Cet effectif a joué un rôle important même dans le commerce extérieur du pays.

1.3. D'après les calculs de l'auteur, la valeur du cheval dans la Hongrie du Xe—XIe siècles a dû correspondre à peu près à 60 grammes d'or et celle du harnâchement à 30 grammes.

1.4. A l'aide de l'analyse statistique d'environ 1500 tombes du Xe—XIe siècles, on a pu vérifier que l'enterrement du cheval et celui du harnâchement était l'expression du rang social. "L'ensevelissement au cheval" était réservé à l'homme libre. Ceux qui n'ont pas eu droit au sacrifice du cheval et qui ont dû se contenter de son symbole, c'est-à-dire de l'enterrement du harnâchement, étaient des "pauvres libres", dont le rôle d'aide auxiliaire (familial) est bien connu des sociétés nomades de la Haute Asie.

2.1. La coutume funéraire de déposer la peau du cheval aux pieds du défunt apparaît chez les Scythes plusieurs siècles auparavant et plus tard aux IV—Ve siècles dans les steppes russes et aux pieds septentrionaux du Caucase. Quelques cas de cette coutume se trouvent parmi les Avars du bassin des Carpathes, lorsque elle a survécu jusqu'aux Ve—VIIIe siècles sur les deux rives de la Volga Moyenne aussi. Les tombes à rite en question sont présentes dans les nécropoles de la Haute Volga importantes pour notre préhistoire et elle caractérisent les Hongrois conquérant le bassin des Carpathes aux IXe—XIe siècles. Pour l'analyse de l'origine ethnique de la coutume que nous examinons, décisif est le fait qu'aux siècles postérieurs à la migration des Hongrois vers l'Ouest, elle ne se présente absolument pas sur les steppes de la Russie méridionale.

2.2. L'inhumation du cheval est très rare chez les peuples finno-ougriens. (Remarquons que la présence de quelques ossements chevalins dans les tombes n'est que le débris de la nourriture destinée au défunt. En revanche c'est bien l'enterrement de l'animal complet ou celui de sa tête et des pattes ['Kopf- und Langknochenopfer'] que nous considérons comme vestige du culte de cheval.)

²⁰⁴ Diószegi V., A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben. Budapest, 1958. 7. 32. kép, Uő; A palóc ethnokulturális csoport hatása és kirajzásai. Népi kultúra, népi társadalom. Budapest, 1968. t. 232.

²⁰⁵ Kálmán B., Nyelvjárásaink. Budapest, 1966. 119.

Après avoir examiné quelques objets de la culture d'Ananino et des pendentifs à tête de cheval, l'auteur se penche sur l'analyse des sources médiévales relatives au culte du cheval chez les Finno-ougriens. Il est d'avis que celle-là n'est répandue à une grande échelle qu'après la conquête mongole (à partir du XIIIe siècle).

2.3. (De l'origine de la coutume d'enterrer la peau du cheval aux pieds du défunt.) Aux critères cités plus haut (2.1.) ce sont seuls les Onogours qui peuvent correspondre historiquement: c'est-à-dire leur apparition en Russie méridionale, leur présence parmi les Avars et dans les régions de la Volga Moyenne et du Caucase en plus sur le territoire de la Bulgarie de la Volga. Le fait que cette coutume caractérise les Hongrois conquérants, s'accorde bel et bien aux constatations linguistiques (les mots d'emprunt au dialecte tchouvache dans le hongrois), historiques (les rapports avec les Onogours sont bien étudiés), archéologiques (la nécropole de Tankeievka) et anthropologiques (voir les résultats obtenus par Akimova et Lipták).

3.1. Après l'analyse archéologique et anthropologique de la nécropole nomade de Šarkel on peut y distinguer deux groupes. Les premier est d'origine petchénègue, le deuxième reflète des parentés lointaines avec les Hongrois conquérants.

3.2. Données sur l'origine de la coutume d'enterrer la peau de cheval empaillé avec le mort (en dahoure [une ancienne langue mongole]: *hwaylaka*, en russe: *чучело*): a) cette coutume se présente pour la première fois aux IVe—VIe siècles sur le territoire de Kazakstan, b) dans un pourcentage de faible importance elle est présente chez les Avars du VIe—VIIe siècles (mais pas au VIIIe siècle!), c) elle caractérise un certain groupe de Hongrois conquérants, d) dans la Russie méridionale antérieurement au IXe siècle la forme d'enterrement en question est inconnue, e) alors qu'aux XIe—XIIe siècles sur ce même territoire elle est largement répandue et identifiée comme d'origine petchénègue, f) on ne la connaît jusqu'à présent en Haute Asie qu'après le IXe siècle.

3.3. Ceci semble être confirmé aussi par l'Anonyme de Cambridge, version de la correspondance judéo-khazare (50e—55e lignes) dont l'authenticité d'ailleurs est discutée. D'après l'auteur il s'agirait là de la révolte des Kavars, survenue vers 860, et à laquelle même des Petchénègues auraient participé à côté des Hongrois.

3.4. La présence des Petchénègues parmi les Hongrois conquérants a déjà été supposée par quelques savants. L'auteur énumère d'autres données archéologiques susceptibles d'étayer cette thèse et attire l'attention sur les mots que les Hongrois ont emprunté au dialecte "shaz" du turc, de plus sur les noms de personnes dans la classe régnante des Hongrois du IXe—Xe siècles, issus de la même source turque. Or, sur le territoire de la Hongrie du Xe siècle l'auteur identifie ces Kangars-Petchénègues-Kavars avec les enterrements à peau empaillée de cheval.

4. Il est bien connu que les Alains ont formé un autre tribu des Kavars. L'auteur suppose que ceux-ci dont la présence en Hongrie du Xe siècle est attestée archéologiquement et ethnographiquement, auraient appartenus auparavant à la culture dite Saltovo-Maiatskoye.

L'article est terminé en janvier, 1972.

VII. ARCHÄOLOGISCHE KONFERENZ
IN
SZEGED

VORWORT

Wie zweijährlich schon seit mehr, als einem Jahrzehnte wurde die VII. archäologische Konferenz in Szeged von der Museensverwaltung des Komitates Csongrád bei der Mitwirkung des Instituts für Altertumskunde und Archäologie der József-Attila-Universität veranstaltet.

Die wissenschaftliche Tagung bezielte die Fachleute über die neuesten Ergebnisse der archäologischen Forschung in der Ungarischen Tiefebene zu informieren. Während der drei Tage der Konferenz wurden 18 Vorlesungen gehalten, deren grösserer Teil (rund 10 Abfassungen), — leider und von dem allgemeinen Gebrauch abweichend — nicht in unserem Jahrbuch veröffentlicht sind. Für die Beiträge grösseren Umfangs hat sich nämlich Publikationsmöglichkeit bei anderen Fachorganen angeboten.

Seits der Organisationskomitee sowie der Konferenzteilnehmer gebührt unser besonderer Dank dem Rat des Komitates Csongrád und der József-Attila-Universität für die Unterstützung, bzw. Mitarbeit.

**ДАННЫЕ К РАСПОСТРАНЕНИЮ ЯМНОЙ КУЛЬТУРЫ
В ВЕНГРИИ
(ПРЕДВОРИТЕЛЬНОЕ СВЕДЕНИЕ О РАСКОПКАХ
1969—70 ГОДОВ ПЮШПЕКЛАДАНЬ-КИНЧЕШДОМБ)**

ИБОЛЯ М.-НЕППЕР

(Музей, Хайдубэсэрмэнь)

Проблемы ямных погребений и к ним принадлежащей культуры представляют собой важной областью исследований первобытных времен в Затисском Краю. За отсутствием родной стратиграфии точное хронологическое положение культуры поныне не решено. Число раскопанных курганов принадлежащих к ямной культуре на Затисском Краю, вместе с неопубликованными и почти не достигает 25-и. Из этих 14 находятся на территории сегодняшнего комитата Хайду-Бихар. Из них еще между 1905—1927 годами было раскопано Золтаи Лайошом 11. Между 1953—1970 годами из раскопок курганов было проведено три. По наблюдениям изучений местности последних годов можно сказать что на территории комитата Хайду-Бихар находятся почти сто таких курганов, производителей которых надо искать в поселении ямной культуры. Если мы сравняем это количество с числом открытых курганов и принимаем во внимание что прием исследований Золтаи не исключает оставить могилу нераскопанной и то что во многих случаях наблюдение дальшего округа могилы не состоялось, тогда выявляется что по существу оценимых материалов очень мало.

7-го мая 1969-го года в Музей Дэри Дебрецена пришло заявление от руководителя Школьного Музея имени Карача Ференца что в „Кинчешдомб” поднимающемся около железнодорожной линии между Будапешт-Пюшпэкладань нашли подземный ход. Приехавши на местность в самом деле увидели арочное перекрытие зияющее в северо-западной стороне кургана, которое имело в диаметре 120—140 сантиметров. Эта нора открылась в подземный ход, напоминающий туннель. Дорожно-строительное предприятие употребляло курган местом добывания земли для строения нового участка шоссе № 4, обходящего город Пюшпэкладань. По рассказу рабочих бульдозер сружил из кургана уже 3,5—4 метровый слой, когда он провалился в нору. Когда бульдозер открыл путь в подземный ход, многие из рабочих входили туда перед нашим прибытием на местности.

Перед раскопками и сама обходила и картографировала этот ход. Из позднее открытых проходимых частей хода эта часть получила название главный ход (потом обозначение „А”) не только потому что она оказалась самой широкой и самой высокой, но и была обходимой в длину 11-и метров. Из этого открылся глухой ход и из его правой стены открылся меньший и более узкий ход, который вел к центру кургана; эти получили обозначения „В” и „С”.

Мы должны были начинать открытие немедленно параллельно добытием земли. Сперва я наметила к юговостоку 5° площадь размером 20×7 метров таким образом, чтобы уже знакомый и картографированный главный ход и два узких боковых хода находились в намеченной площади. Мы шли

штыками внизу по направлению к хребтам ходов по полной намеченной площади. На глубине третьего штыка земля провалилась, и обнаружилась нора, имея в диаметре 1 метр, из которой можно было идти дальше в три направления. Она присоединилась в два направления к разветвлениям веденным налево из знакомого главного хода. Ход, находящийся около обрушения получил обозначение „С”. В стене хода, где отделенно разрушилась земля, обнаружился контур черепа. Из-за разрушения земли не могли сфотографировать закопку, веденную к могиле со стороны хода. Между тем ясно было, что она принадлежала к могиле № 1. Перед закопкой ход „С” суживается, свидетельствуя о том что отделять хотели конец хода от его прежнего участка. К этому стремились и тем, что преломилось и направление хода. За суживанием, в левой стене хода изрывали нору, предназначенную для могилы и туда ногами втащили покойника.

Скелет, лежащий на спене, имея в длину 160 сантиметров был расчищен из засаленной почвы, твердой как камень. Его ориентировка запад-восток, головой на западе. По всей вероятности его ноги первоначально подтянутые были в легушечьем положении: врозь. Череп съехал на грудную клетку, позвоночник сгорбился, руки были вытянуты вдоль скелета. Из положения скелета можно заключать что плечи и голова были подперены какой-то органической материей. Однако мы не нашли ее остатки. Между тем в двух связанных пятнах от тазовых костей до больших берцовых костей нашлись остатки рогожи служащей для закутывания всего скелета. При расчистке могилы тоже находились остатки рогожи из слоя поверх скелета. Из изучения остатков можно заключать что закутывающая весь труп рогожа была толстой грубого тканья. Она похожа на сегодняшнюю домодельную рогожу. Ее окраска желтоватая, в ней поперечно черные полосы имеющие в ширину 4 сантиметра. В земле могилы нашлось несколько комков охры и много комков извести. Череп очень тонкостенный, относительно маленький и очень продолговатый. В могиле находок не было.

Во время открытия могилы № 1 мы раскопали и ход „А” (или главный ход). На северо-западном участке хода где бульдозер провалился — на уровне бывшего хождения — появилось пепельное пятно очага. Около него нашлись кусты раковины и два необожженных кирпича. В смеси для заполнения ходов — но и во всей земле кургана нашлись кости животных и мало безличных обломков неолитических посуды. В смеси хода „А” нашелся каменный топор.

Недалеко от вышеуказанного пепельного пятна очага, в ходе „А” вовнутрь на расстоянии 5 метров нашлось несколько обломков посуды и кусков кожи XVIII-го века (может быть понемногу прежних). Как выше указано, и бульдозер здесь провалился, так очевидно что здесь был первоначальный, предположительно шахтный ход на самом высоком месте в кургане. Он нашелся в XVIII-ом веке, так попали вышеуказанные обломки посуды и кожа в ход „А”. Здесь надо подчеркнуть, что в разных, ниже подробно описанных ходах, но и в дальнейших частях хода „А” не нашлось никаких находок новых времен.

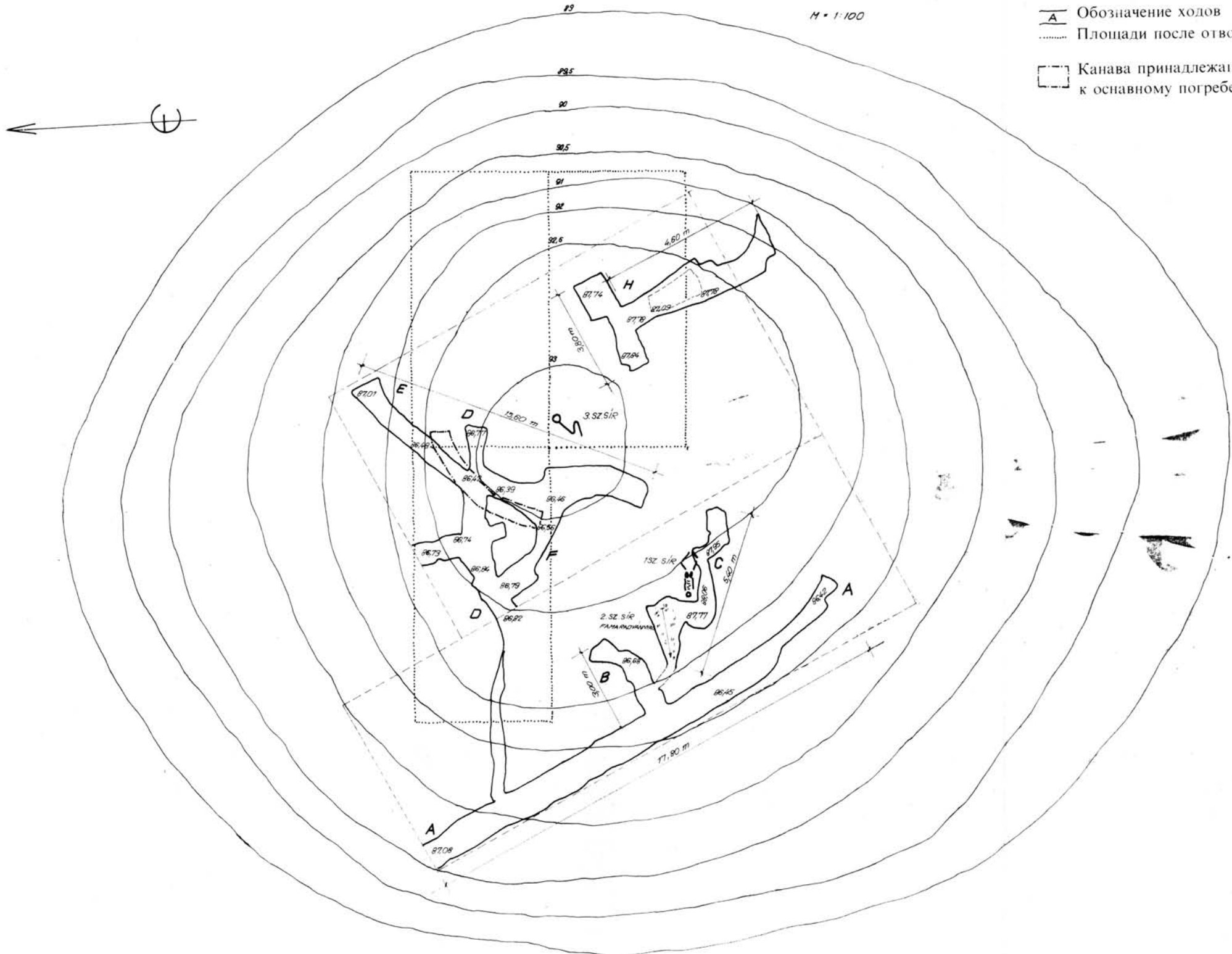
Когда глубина площади находящейся над ходами превышала одного метра, хорошо определились горизонталь кургана и его насыпь. Нами фиксированная толщина этой насыпи была между 20—100 сантиметрами. Если мы рассчитываем что прежде чем бульдозер провалился — этот факт открыл наши раскопки — большое количество земли отвозилось, первоначальная толщина насыпи могла быть 3,5—3,8 метровой. С полной несомненностью

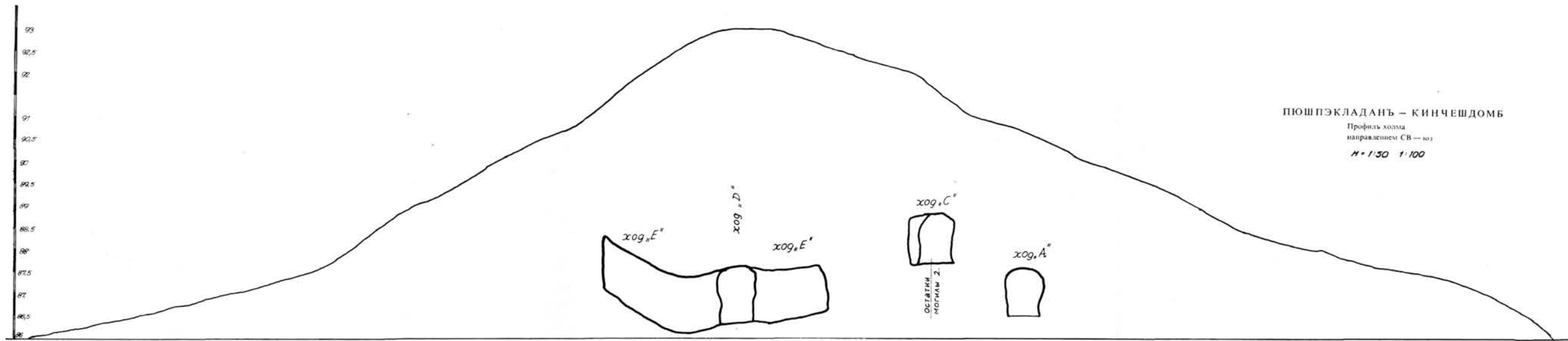
ПЮШПЭКЛАДАНЪ — КИНЧЕШДОМБ сводная карта

M = 1:100

ЛЕГЕНДА :

- горизонталь
- Обозначение ходов
- Площади после отвоза холма
- Канавка принадлежащая к основному погребению

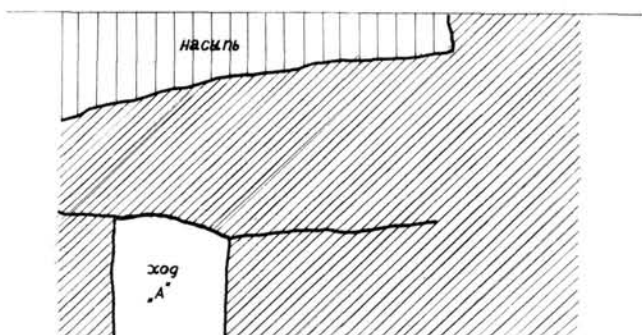

ПЮШПЭКЛАДАНЬ – КИНЧЕШДОМБ

Профиль холма
направлением СВ — ЮЗ

М = 1:50 1:100

Профиль
надстройки холма
ход „А” у 15-ого
мемра

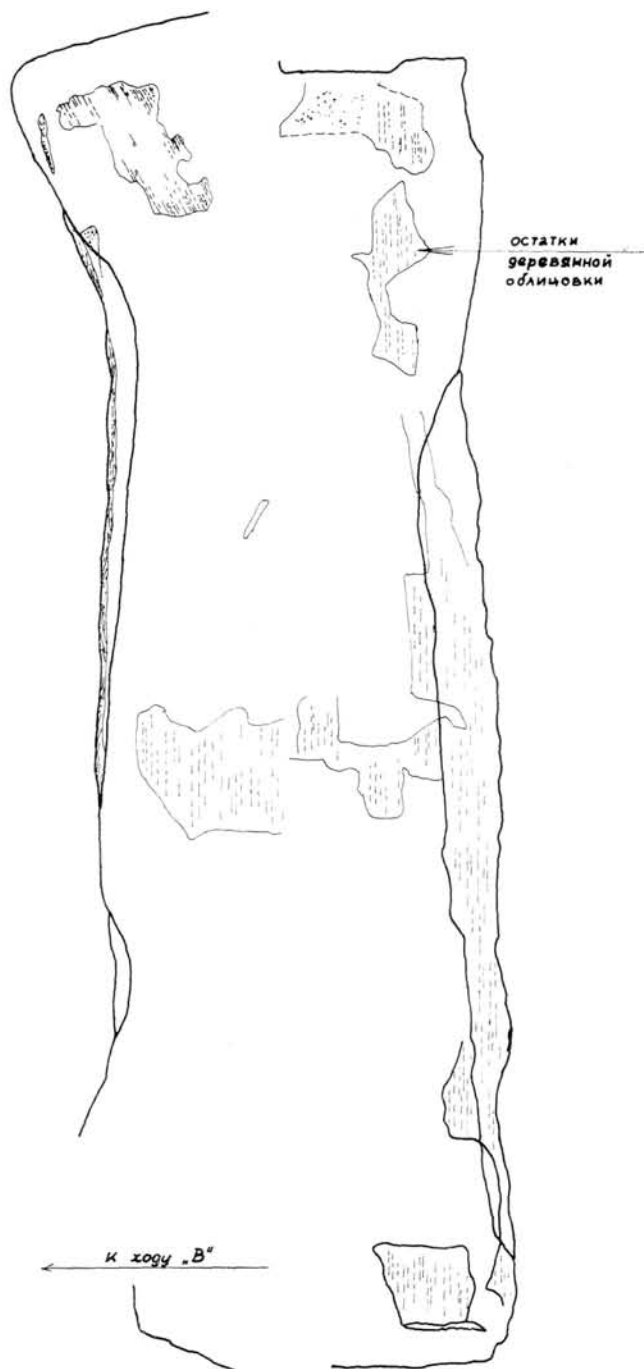
накат связан с наполнением могилы № 1. Чертеж выполненный в 15-ом метре хода „А”, убежденно показывает профиль наката кургана.

Так как при открытиях ходов „А”, „В” и „С” то есть и могилы № 1 доказалось что курган повышен, с 15-го мая я нанесла площади, раскопанные ходы на горизонтальную карту, сделанную перед затрагиванием кургана. Исходной точкой горизонтального плана служила железная головка помещенная на юго-восточном углу железобетонного моста находящегося на 179 + 830-ом километре главного пути сообщения № 4, ее высота 87,655 метр над уровнем моря. На плане между 86—93 метрами над уровнем моря по каждому 0,5 метром, изображены горизонтали кургана. Сводный план спасательных раскопок начинается с 89-и метровой горизонтали, важной с точки зрения расположения раскопанных объектов.

В ходе „С”, иская стену нашли остатки камеры облицованной деревом, которая имеет в длину 2,5 метров, и в ширину 0,9 метров. Ее дно и стороны были облицованы деревом. Из-за обрушения не могли определять возможную опалубку потолка. Но удалось заметить что узкие по наблюдению дубовые доски были вдавлены просто на необработанную землю. На загнилой облицовке оказалась желто-коричневая окраска, черноватыми полосами в длину. На загнилом деревянном полу везде нашлись обломки человеческих костей. Значит, облицованная деревом камера сделалась для могилы, которую позже разорили и разгробили. Этот объект получил обозначение могила № 2. О ее ориентировке удалось установить только то что она лежала в сердечнике восток-запад. Здесь тоже не было находок. Имея в виду наши будущие заключения, даже теперь надо подчеркнуть, что могилы № 1 и 2 в том-же боковом ходу главного хода были помещены.

Во время наших спасательных работ, на северо-восток от хода „А”, вне нашей сперва намеченной площади, размером 20 × 7 метров, бульдозер снова провалился. Так стала пригодным для открытия одно новое помещенное на тождественной предыдущему ходу глубине, но от него независимое устройство хода. Его части получили обозначения „D”, „E” и „F”. Мы совсем открыли устройство хода, но в устройстве коридоров, ориентированных в основном на 4 страны света, не нашлось ни могилы, ни костей животных, ни таких находок, которые доказали-бы его употребление хоть в каком-нибудь веке. Только на основе одинаковой глубины и техники „добывания” земли предполагается что этот ход сделан в то же время, когда ход „А”, „В”, „С”. Мы везде заботливо осматривали стены раскопанных ходов и удалось определить что они сделаны не инструментом похожим на лопату, но одним релятивно острым инструментом положим на мотыгу.

Могила 2.

За последний этап наших раскопок 1969-го года мы продолжали наши методические раскопки к северной части кургана большой поверхностью. Здесь нашли новый ход, который был меньше предыдущих ходов, с ними не соединенный, но помешающий на той-же глубине. Это получил обозначение „Н”. Здесь внизу хода удалось раскопать яму, которая имеет форму неправильного прямоугольника, размером $170 \times 80 - 100$ сантиметров, которая точно соответствует величине могилы с подтянутыми костяками. Мы не нашли скелета, но на почве было очень много комков извести. Несомненно нашлось место могилы, а даже такой, которая была разгроблена недолго позже захоронения. Даже через шахтный ход и вытащили труп из его первоначального места. Наше мнение подтверждено и тем что после добывания земли, но гораздо раньше открытия первого главного хода, перед заявлением, из этой части холма бульдозер вырез череп и несколько длинных костей. Можно предполагать что это были кости скелета могилы, помещенной в ходе „Н”, которые попали на вторичное положение. К сожалению они попали на увезенную землю и нам не удалось найти их, но люди, работающие на местности твердо вспоминали о костях.

После методического открытия ходов кургана, глубокого изучения окрестности могилы и повеса открытой части, мы начали увозить землю холма. Мы были постоянно на местности и так следовали за этой работой. Ни новых устройств ходов, ни человеческих или животных костей не нашлось.

До апреля 1970-го года увозили весь холм до сегодняшнего уровня хождения. После этого удалось начать второй главный этап наших раскопок. Только тогда могли выяснять факт, в котором я сначала была уверена по аналогиям, что была-ли центральная могила под холмом.

По данной точке поставленной нами определили на картах размеченный центр кургана. Наши поиски начались с площадью, размером 10×5 метров, ориентировкой восток-запад. Северо-западный угол этой площади служил идейным центром кургана. На глубине двух штыков нашелся скелет, очень плохо сохраненный, чуть не затрухленный, лежащий на левом боку, с подогнутыми ногами, ориентировкой северо-восток-юго-запад. Несмотря на его плохое состояние, скелет выделился из земли и так удалось измерить его. Он имел в длину 130 сантиметров. Его находки: 6 комков охра величиной рисового зерна. Под черепом и плечами я могла наблюдать остатки тонкой шелковистой кожи. Это погребение, находящееся под курганом (являющееся основным) получила обозначение могила № 3.

С открытием центрального погребения, находящегося под курганом, собственно говоря и наши разведки кургана кончились. Для более точного наблюдения окрестности, я присоединил одну новую площадь, размером 10×5 метров к предыдущей. На северо-западном углу этой площади, на глубине двух штыков, нашлись остатки дугообразной канавы. Канавка имела в ширину 70 сантиметров, даже доходила и западную стену нашей площади, поэтому и на эту сторону обмерили третью площадь, размером 10×5 метров. На этой площади нам удалось совсем раскопать канаву, которая имела форму немного плюснутой четверти дуги. Положение канавы показывает как будто она являлась-бы отрезком круга, проведенным из центра кургана. В канаве, сверх несколько комков охры, величиной горошины, ничего не нашлось. По моему мнению она принадлежит к могиле № 3, значит к основным погребениям кургана, ведь она словно обрамляет ее с одной стороны. Можно думать, что она имела роль в погребальном ритуале.

В процессе раскопок Пюшпэкладань-Кинчешдомб в Венгрии сперва открылась возможность перед полным, методическим открытием кургана, чтобы раскопать три могилы, которые разные по ритуалу. Между тем мы следили и за их всей окрестностью.

Впоследствии мы суммируем наши наблюдения:

1. Кинчешдомб Пюшпэкладань, является одним из наибольших искусственных холмов окрестности, он имеет форму почти круга, в южную сторону он немного эллиптический. В процессе наших раскопок он имел в высоту 7,5 метров, в поперечник 81 или 83 метров. Здесь замечаем, что первоначальная высота кургана была еще больше, ведь во время строения железной дороги использовали землю, добытую из вершины кургана, для изготовления железнодорожной насыпи.

2. Могила № 3, центрическо помешенная, является основным погребением кургана. Она типическая ямная могила скелетом с подогнутыми ногами, несмотря на то, что ее ориентировка различается от ориентировки погребений ямных могил, до сих пор открытых в Венгрии. В ней находок не было. Если мы принимаем во внимание те курганы, из курганов раскопанных Золтаи Лайошом в комитате Хайду-Бихар, в которых находились скелеты с подогнутыми ногами, то основное погребение Кинчешдомб различается от них во всем. В них же (Пихенэ-Лапоняг, „Холм Сабо” пустыни Сепеш, Холм № 3 около Тоцо) были скелеты с подогнутыми ногами, но удалось установить, что весь труп был нанесен красной краской, и скелет — в кургане около Тоцо — имел находки медного или бронзового бусина. К нашему оставшему погребению принадлежит канава, протянутая от него к северо-запад, которая имеет форму четверти дуги. При строении 4-ех метрового кургана, насыпанного на основном погребение, неолитический культурный слой затронут.

3. Одна из могил, помешенных в кургане, могила № 1, обозначенная нами, следил хронологическо за основным погребением. По ориентировке и по погребальному ритуалу, эта могила соответствует большинству погребений курганов, раскопанных Золтаи в Хортобаде. Газдапустаи Дюла тоже такую могилу открыл в „Двойном Холме — Хортобадь”. Могильная яма, наблюденная в ходе „Н”, ориентировкой северо-запад-юго-восток — если к ней можно присоединять череп и длинные кости, найденные перед спасательным работам на этой части кургана — то она включала в себя снова одно погребение ямной культуры, вытянутыми костяками, похожее к погребению № 1 и одновременное с ним. Эта могила была разгроблена и сам труп попал во вторичное положение.

4. Погребение № 1, могильного склепа, деревянной облицовкой, является хронологическо последним из могил, найденных в кургане. Оно является параллелью могилы с дубовой облицовкой, покрытой войлочным покрывалом „Проклятого Холма” Балмазуйвароша. При раскопках „Холма Пипаш” № в Хортобаде, Золтаи тоже наблюдал трухи.

5. Ходы „А”, „В”, „С” были сделаны для могил № 1 и 2. А ход „Н” был сделан для могилы, предположенной по могильной яме, но цифром не обозначенной. Ходы „D”, „E”, „F” были сделаны тоже для могил, но в них погребения не было. Это подтверждено и тем, что глубина ходов и техника обработки земли одинаковы. Курган, возведенный на основное погребение —

значит могила № 3 и к ней принадлежащая канава, имея форму четверти дуги — был повышен после изготовления ходов и после похорон в могилы № 1 и 2.

При вышеуказанных хоть надо подчеркнуть что в отсутствии находок рано было бы сделать внешние выводы — но можно установить: если допустим, что погребения скелетом с подогнутыми костяками, лежащим на спине, на постаменте нанесенным полосами чернокрасной окраски, или скелетом закутанным одеялом такого цвета, представляют первый этап ямной культуры в Венгрии, тогда могила № 3 в Кинчешдомбе является прежней этих. А само погребение принадлежит совсем к культуре ямных могил. По моему мнению это значит: не верно что прилив поселения ямной культуры на территорию Венгрии начался группой, которая употребляла погребальный ритуал скелетом с вытянутыми костяками, ориентировкой запад-восток. Так как многие из ученых не предполагают большое временное передвижение между иммиграциями групп ямной культуры, можно представить, что в сущности две волны из Украины и со стороны Молдвы одновременно пришли на Затисский Край, ведь в курганах Хортобады не нашлось скелетов ориентировкой на восток. А здесь, в Кинчешдомбе еще все две группы сохранили оригинальное погребение, на их характерного ритуала. При вышеуказанных — по моим предположениям — эти две группы появились чуть не одновременно, и между ним является только территориальное перемещение.

ЛИТЕРАТУРА

- Zoltai Lajos* kéziratot naplói. Déry Múzeum Adattára, Régészeti Gyűjtemény. 1909.
Debrecen sz. kir. városa Múzeumának Jelentései, 1910, 1916, 1923, 1924, 1925, 1927.
Zoltai L., Debreceni halmok, hegyek. Debrecen, 1938.
Csalog J., A balmazújvárosi Kárhozott-halom feltárása. FA VI (1954).
Kőszegi F., Adatok a magyarországi okkersírok eredetének kérdéséhez. Arch. Ért. 89 (1962).
Gazdapusztai, Gy., Zur Frage der Verbreitung der sogenannten „Ockergräberkultur“ in Ungarn. MFMÉ 1964—65. Szeged, 1965.

DAS SARMATISCHE UND AWARISCHE GRÄBERFELD VON MÉLYKÚT

MIHÁLY KÖHEGYI—ANTÓNIA MARCSIK

(Baja, Türr-István-Museum — Szeged, Anthropologisches Institut der József-Attila-Universität)

Östlich von Mélykút, südlich der Baja mit Szeged verbindenden Landstrasse liegt der Zentralmeierhof der LPG „Béke“, wo zweimal Rettungsgrabungen durchgeführt worden sind. Im Jahre 1959 kamen bloss 7 Gräber zum Vorschein, 1968 wurde hingegen das ganze Gräberfeld (54 Gräber) freigelegt. Die 7 Gräber der ersten Bergung lagen in einer lockeren Gruppe voneinander 4—10 m weit entfernt. Von dem zum Bau einer Silogrube durchgeführten Arbeiten mit einem Bulldozer wurden von den sieben Gräbern insgesamt sechs erfasst, von welchen dabei zwei fast völlig zugrunde gegangen sind. Das 7. Grab haben wir durch einen Suchgraben entdeckt. Aufgrund des Fundmaterials konnte festgestellt werden, dass sich auf dem in NS-Richtung dahinziehenden Hügelrücken ein spätsarmatisches Gräberfeld erstreckt.¹ Obwohl das in der Mitte gelegene, Goldbeigaben enthaltende Grab (Grab 1) vom Bulldozer zerwühlt, vernichtet, ferner auch von den Kindern der Umgebung geplündert wurde, konnten wir darin dennoch ein reiches Fundmaterial vorfinden. Vom Gesichtspunkt der Datierung verdienen die 10 kleineren und grösseren Goldblechstücke eine besondere Aufmerksamkeit. Sieben ihrer gehören zusammen, auch die Musterung ist eine gemeinsame: ein dichtes Gittermuster. Auf das grösste Blech wurde ein gleichschenkliges Dreieck (7 mm je Seite) mit glatter, unverzierter Fläche eingepunzt. Auf einem der anderen drei unverzierten Bleche ist dieses Dreieck mit schärferen, gröberen Einschlügen ebenfalls anzutreffen. Alle zehn Goldbleche wurden auf Silberbleche gehämmert. Die sieben zusammengehörenden Stücke, die alle aus feinem Gold erzeugt wurden, dürften auf ein und demselben Kleid aufgenäht gewesen sein. Das Material der übrigen drei Stücke ist ein viel minderwertigeres Gold. Trotz ihres fragmentierten Zustandes gewannen wir den Eindruck, als hätten sie ein 20 mm breites Band (Grossriemenzunge?) gebildet. Diese Bleche sind vollkommen glatt. Der Rand der geriffelten, mit Gittermustern verzierten Stücke ist dick gerippt. Schon die bronzene (?) Basis, auf die sie gehämmert wurden, ist mit diesen Rippen zusammengegossen. In diesem Falle stehen wir einer uralten Technik der Pontusgegend gegenüber, die bereits in der Hunnenzeit gebräuchlich war. Chronologisch und räumlich sind uns ihre nächsten Parallelen aus dem Fürstengrabfund von Szeged-Nagyszéksós bekannt.² Demnach ist das Grab irgendwann in der ersten Hälfte des 5. Jahrhunderts entstanden. Diese spätzeitige Datierung unterstützt auch der grosse, aus vergoldeter Bronze gefertigte Spiegel. Nach der Einteilung von Joachim Werner gehört dieser Spiegel zum Karpovka-Typ und ist von dieser Art das erste Stück auf der grossen Ungarischen Tiefebene (Alföld). Viel häufiger kommt

¹ Die Funde werden im Museum von Baja aufbewahrt, Inv.-Nr. 60.5.1.—60.5.77.

² *Fettich N.*, A Szeged—Nagyszéksósi hun fejedelmi sírlelet (Der hunnische Fürstengrabfund von Szeged-Nagyszéksós). (Arch. Hung. XXXII.) Budapest, 1953. 55.

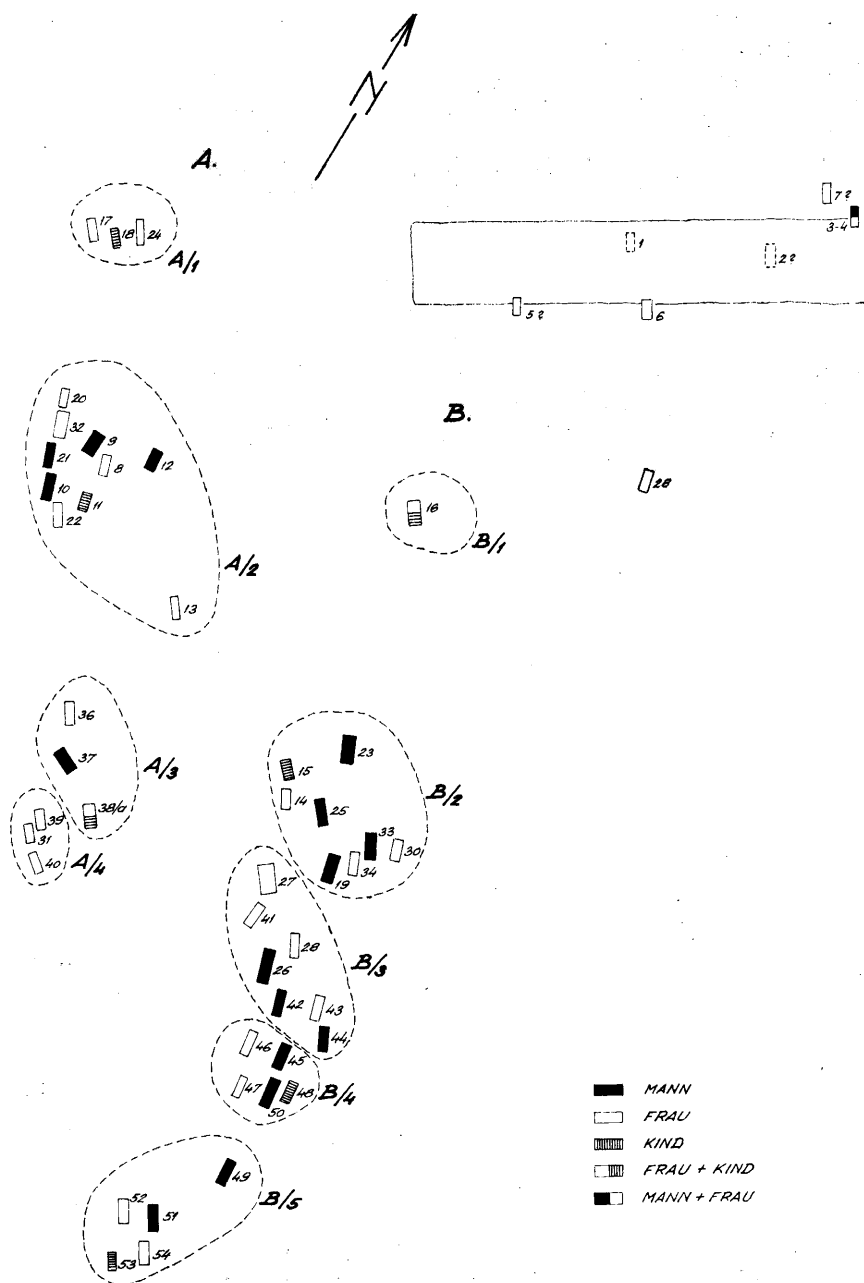

Abb. 1.

dieser Typ im Gebiet der Sowjetunion vor, wo er auch noch im 7. Jahrhundert in Gebrauch gestanden ist.³ In unserem Land ist er lediglich im gepidischen Gräberfeld von Mezöbánd zum Vorschein gekommen, das auf das 6. Jahrhundert datiert werden kann.⁴ Die frühesten Exemplare gelangten um 500 in die Gräber. Auch das weitere Fundmaterial des Gräberfeldes bestätigt, dass sich die Gräber am frühesten auf das zweite Drittel des 5. Jahrhunderts datieren lassen, doch ist es auch nicht ausgeschlossen, dass sie späteren Ursprungs sind.

Im Jahre 1968 begann die komplette Erschliessung des Gräberfeldes.⁵ Es wurde der ganze Hügel, etwa in 500 m-Länge und 120—160 m-Breite mit dem Bulldozer abgetragen. Aufgrund dieser Arbeiten lag nun das ganze Gräberfeld vor uns und man konnte bereits draussen auf dem Gelände noch vor dem eigentlichen Einsetzen der Erschliessung sehen, dass es sich hier um Gräbergruppen handelt, die voneinander durch grössere, leer gelassene Flächen getrennt sind. Im Laufe der Erschliessung hat sich der Verdacht in uns noch mehr verstärkt, dass diese Gräbergruppen mit je einer Familie identisch sein können. Statt des erwarteten hunnenzeitlichen archäologischen Materials der Sarmaten sind jedoch frühawarenzeitliche Funde ans Tageslicht gekommen.⁶ Eine Ausnahme bildete bloss Grab 29, das seinem Fundmaterial und seiner Lage nach gleichfalls der sarmatischen Gruppe angeschlossen werden kann.

Das anthropologische Material wurde von zwei Forschern des Anthropologischen Institutes der József Attila-Universität (Szeged), von A. Marcsik und Gy. Farkas sowie von dem Mitarbeiter des Archäologischen Institutes der Ungarischen Akademie der Wissenschaften (Budapest), vom Arzte I. Lengyel durchgeführt.⁷ Die von ihnen erhaltenen Ergebnisse wurden von uns mit den archäologischen Beigaben verglichen.

Auf dem Gräberfeldplan (Abb. 1) fällt schon beim ersten Augenblick auf, dass die Gräber in NW-SO-Richtung angelegt sind, im grossen und ganzen zwei gut trennbaren Achsen entlang. Wie es aus der Analyse hervorgeht, stehen wir hier zwei Grossfamilien gegenüber. Aufgrund des Dekompositionsquotienten gibt es innerhalb beider Grossfamilien in NW-SO-Richtung vorschreitend chronologische Unterschiede. Die Bestattungen hat man im NW begonnen und in SO-Richtung fortgesetzt. Innerhalb der Grossfamilie teilen sich die Gräber in vier Gruppen (Familien). Zwischen den den Beginn der Belegzeit anzeigenden nördlichsten und den südlichsten Gräbern besteht ein Unterschied von 80 ± 20 Jahren. Da wir das verhältnismässig niedere durchschnittliche Lebensalter der Awaren kennen, kann ausgerechnet werden, dass sich im Gräberfeld höchstens 4 Generationen bestatten liessen, doch wur-

³ Werner, J., Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches. München, 1956. I. 22—23 und Taf. 74.

⁴ Kovács I., A mezöbándi ásátások (Die Ausgrabungen von Mezöbánd). Dolgozatok, 1913. 294. Der Spiegel befand sich in Grab X (eines Goldschmiedes).

⁵ Bei der ersten Bergungsgrabung wurde die vom Hügel abgetragene Erde in die Region der Gräber 17, 18, 24 getragen. 10 Jahre später konnten die Bulldozer dieses Gelände kaum mehr planieren. Irgendwo in dieser Gegend sind beim Eingraben der Maste der elektrischen Leitung nach der Bergungsgrabung noch zwei Gräber zum Vorschein gekommen. Im Laufe der Bauarbeiten wurde das Gelände mit den zur Fundamentierung nötigen Gräben dicht durchschnitten. Die Arbeit haben wir aufmerksam verfolgt, doch konnten die Bauarbeiter nur die Gruben der von uns erschlossenen Gräber vorfinden.

⁶ Die awarischen Gräber waren NNW-SSO orientiert, doch kam ausnahmsweise auch eine umgekehrte Orientierung vor (Grab 16/a, 48).

⁷ Farkas, Gy.—Lengyel, I.—Marcsik, A., Supposition of genetic connections between the finds of the cemetery at Mélykút-Sáncdűlő (Southern Hungary) on the basis of blood grouping ABO. Acta Biol. Szeged, 17, 199—207. 1971.

den weder alle Mitglieder der ersten Generation noch die letzten Mitglieder der letzten Generation hier begraben. Diese Gräbergruppen sind demnach mangelhaft, unkomplett. Der leichteren Übersichtlichkeit halber bezeichneten wir die zwei Grossfamilien mit den Buchstaben A bzw. B und versahen die Untergruppen (Familien) innerhalb dieser mit laufender Nummerierung.

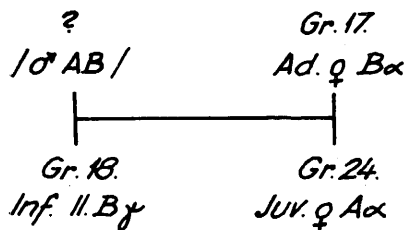

Abb. 2.

Von den drei Gräbern der Familie A/1 haben wir im Frauengrab 17 ein silbernes Ohrgehänge gefunden. Das Grab des Familienhauptes fehlt. Von den beiden Kindern, die neben der Mutter (Grab 17) lagen, wurde bei dem erwachsenen Mädchen des Grabes 24 ein geschnitzter Nadelhalter angetroffen, während ihre Schwester (Grab 18) nur Perlen hatte. Den familiären Zusammenhang der drei Gräber veranschaulicht Abb. 2.

Zu der Gruppe A/2 gehören zehn Gräber. Die in die Gräber 20, 21, 22 und 13 Bestatteten waren Geschwister. Von den drei Geschwistern haben die in den Gräbern 13 und 20 Bestatteten keine Nachkommen. Sie gelangten gerade deshalb mit einem auf Hausarbeit verweisenden Fund (Spinnwirtel) auf den Rand der Gruppe. Ihr Bruder (Grab 21) brachte seine Frau aus einer anderen Familie taxonomisch abweichenden Charakters (Grab 32). Beide Gräber sind an Beigaben arm (beim Mann: Eisenschnalle, Eisenmesser, bei der Frau: bronzene Ohrgehänge, Perlen, Spinnwirtel, Tongefäß). Von ihren drei Kindern (Grab 8, 9, 12) war das eine ein Mädchen, die anderen beiden waren Knaben. Beim erwachsenen Mann des Grabes 9 fanden wir einen aus Tierknochen gefertigten, ungeschmückten Tubus, der eventuell eine zur Heilung von Tieren dienende Arznei enthielt, vielleicht dürfte der Bestattete selbst ein Hirt gewesen sein. Das Grab des Gatten (Grab 10) ihrer einzigen verheirateten

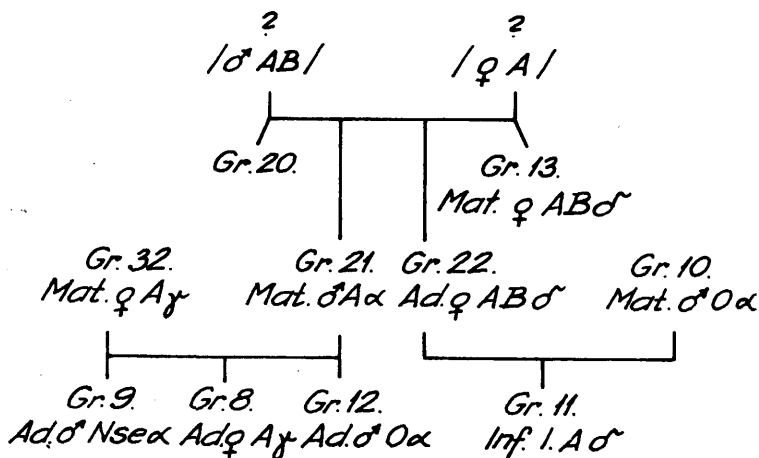

Abb. 3.

Schwester (Grab 22) enthielt nur ärmliche Beigaben. Ihr Kind (Grab 11) ist früh verstorben. Das vermutliche Elternpaar dieser grösseren Familie und ihre Abkömmlinge sind an Abb. 3 veranschaulicht.

Die Gruppe A/3 (Abb. 4) wird von sieben Gräbern gebildet, die sich chronologisch in zwei Blöcke teilen. Die Eltern sind durch das Männergrab 37 und das Frauengrab 36 vertreten. Beide sind betreffs der Beigaben armselig (beim Mann: Eisenmesser, Eisenschnalle, Tierknochen; bei der Frau: Scherben, Tierknochen). Die Frau wurde in einem dickwandigen, engen Sarg bestattet. Ihr einziges Kind liegt in dem mit Beigaben reicher ausgestatteten Frauengrab 38/a. Das Grab 38/a und der vermutliche Vater bilden dem Anschein nach das zweite Elternpaar, von dem vermutlich das Kind im Grab 38 sowie die Frauengräber 31, 39, 40 abstammen. Diese

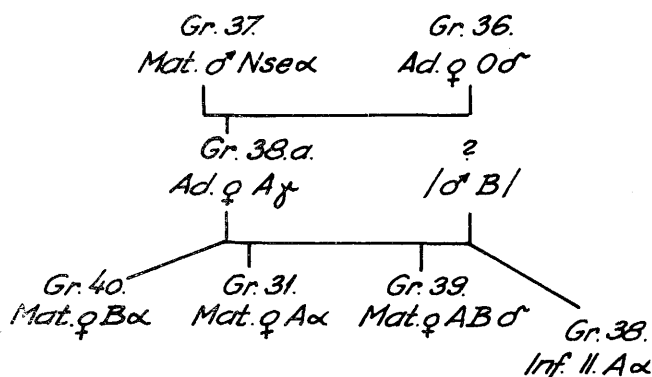

Abb. 4.

letzteren drei Gräber bilden die Gruppe A/4, also den zur Gruppe A/3 gehörenden, jedoch chronologisch sich absondernden, zweiten Block. Alle drei haben ein hohes Alter erreicht, doch waren sie nicht verheiratet. Deshalb wurden sie miteinander, am Rande der Familie, mit einer armseligen, vor allem auf Hausarbeit hinweisenden Beigabe (Spinnwirtel) bestattet. Die Abgesondertheit dieser kleinen Gruppe ist nicht ganz berechtigt, da sie ja die Kinder der Personen in Grab 38/a, bzw. die Enkelkinder des Elternpaares des Grabes 36 und 37 waren.

Die mit B bezeichnete Grossfamilie lag östlich der Grossfamilie A, ebenfalls entlang der Achse NNW-SSO und kann auf fünf kleinere Einheiten (Familien) getrennt werden.

Die Gruppe B/1 besteht aus einem einzigen Grab, doch lagen in ihm zwei Personen bestattet. Bei den Füßen der maturen Frau in entgegengesetzter Orientierung lag das Skelett eines kleinen Kindes (Grab 16/a).

Südöstlich der vorangehenden Gruppe erstreckt sich etwa in einem Abstand von 17 m die Gruppe B/2 (Abb. 5.) Das Grab 25 der aus acht Mitgliedern bestehenden Familie liegt an einer Zentralstelle und trägt einen entschieden mongoliden Charakter. Auf dem Foramen occipitale magnum ist die Spur eines künstlichen Eingriffes zu sehen. Seinen Charakter als Stammeshäuptling deutet die aus Bronzeblech erzeugte Gürtelgarnitur an. Im Gräberfeld verfügt allein er über eine oblonge goldene Zopfklammer. Von den zwei Streitäxten des Gräberfeldes ist das eine Stück gerade aus diesem Grabe zum Vorschein gekommen. In dem von ihm rechts liegen-

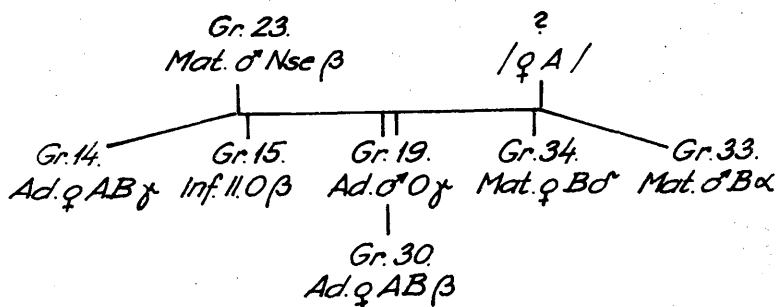

Abb. 5.

den Grab 14 lag eine junge Frau. Das Grab ist zufolge des aus Goldblech gepressten Anhängers das reichste Frauengrab des Gräberfeldes. Es ist kaum zu bezweifeln, dass in den beiden Gräbern Eheleute gelegen haben. Nachkommen hatten sie jedoch keine, denn bei den übrigen Skeletten des Gräberfeldes konnten kein einziges mal mongoloide Merkmale gefunden werden. Zwei Frauen (Grab 34 und 30), zwei Männer (Grab 19 und 33) und ein in jungem Alter Verstorbener waren Geschwister der Frau mit dem goldenen Ohrgehänge (Grab 14). Der geschnittene Nadelhalter, Spinnwirtel und Spinnreifen (die beiden gemeinsam!) des Frauengrabes 34 sind erwähnenswert. Ihr Bruder (Grab 19) hatte einen Bronzeblechgürtel. Die Verzierung der gegossenen Schnalle der Tasche zeigt zwei Tiergestalten. Pfeilspitzen — insgesamt drei — lagen im Gräberfeld bloss in diesem Grabe. Die Mutter der sechs Geschwister ist uns unbekannt. Das Grab ihres Vaters (Grab 23) wurde bereits früher gestört und ihre Beigaben (falls solche vorhanden waren) wurden mitgenommen.

Die Gruppe B/3 besteht aus 7 Mitgliedern. Die Ehefrau des Mannes mit dem Bronzeblechgürtel des Grabes 26 wurde in Grab 41 bestattet. Ihre drei Kinder in den Frauengräbern 27 und 28 sowie im Männergrab 42 haben die Eltern im Halbkreis umnommen (Abb. 6). Die beiden Frauengräber gehören zu den reichen. Insbesondere das aus fünf runden gepressten Platten bestehende Halsschmuckstück des Grabes 28 verdient unsere Aufmerksamkeit. Die einzelnen Platten wurden, um sie auffädeln zu können, mit kleinen Ösen versehen. Der in Grab 42 bestattete Bruder hatte eine Blechgürtelgarnitur und eine Tasche als Beigabe, in der er sein Feuerzeug (Feuereisen, Feuerstein) gehalten hat. Der Mann und die Frau der Gräber 43 und 44

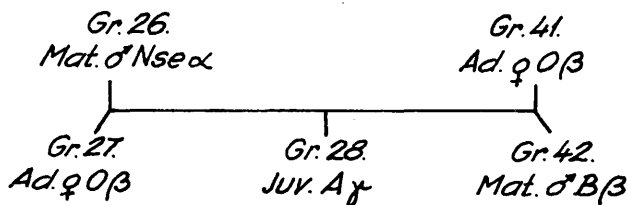

Abb. 6.

bilden das Ehepaar, von dem die Mitglieder der Gruppe B/4 stammen. Beide enthalten mittelmässig reiche Beigaben. Aus Grab 43 kam das einzige scheibengedrehte, graue, mit parallelen Einritzungen verzierte grössere Gefäss zum Vorschein. Auch das unten mit dreilappigen Blättern verzierte Ohrgehängepaar gehört zu den schönsten Stücken.

Die Gruppe B/4 besteht aus 5 Gräbern (Abb. 7). Alle Bestatteten dürften Geschwister gewesen sein. Die Gräber liegen doch paarweise derart regelmässig angeordnet, dass ihre Zusammengehörigkeit als Eheleute nicht ausgeschlossen werden kann. Für diese Annahme spricht auch ihre Lage, da wir ja gesehen haben, dass die Gräber der Ehefrauen stets auf der rechten Seite der Männer liegen. In den Männergräbern 45 und 50 fanden wir ebenfalls eine Blechgürtelgarnitur. Beide Männer hatten Taschen, in der sie ihr Feuerzeug hielten. Die Streitaxt des in Grab 50 lie-

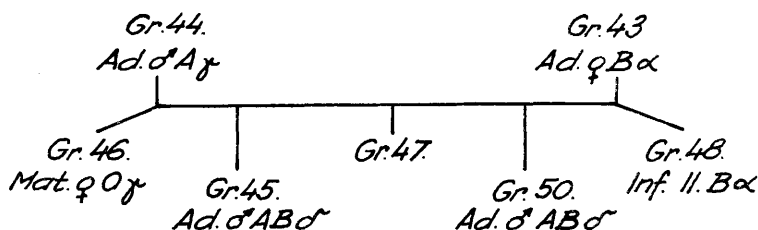

Abb. 7.

genden Mannes lag quer über die Unterschenkelknochen. Die Frauen hatten verhältnismässig armselige Beigaben (Tierknochen, Tongefässe, Eisenschnalle, Eisenmesser). Im Kindergrab 48 ruhte eines ihrer Geschwister, das jung verstorben ist.

Zu der letzten mit B/5 bezeichneten Familie gehören 5 Gräber. Die Gräber 51 und 54 bargen demnach die Eltern in sich. Beide wurden recht ärmlich begraben. Auch ihre Kinder (Grab 49 und 52) wurden mit nicht allzu viel Beigaben für das jenseitige Leben ausgestattet. Grab 52 könnte man mit einem vorausgesetzten Vater als ein weiteres Elternpaar auffassen, von dem das junge Individuum des Grabes 53 hergestammt haben dürfte (Abb. 8.).

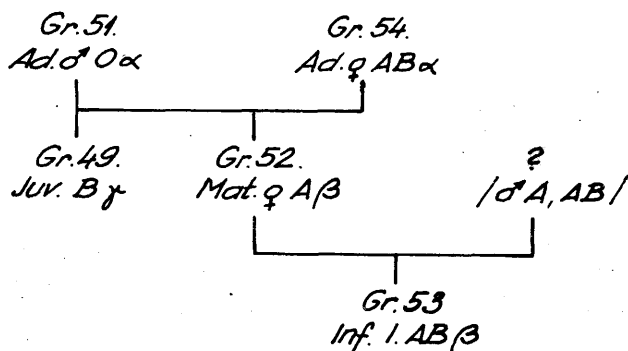

Abb. 8.

Aufgrund des oben Gesagten können wir sehen, dass innerhalb der beiden Grossfamilien eine entschiedene Ordnung geherrscht hat, durch die auch der Platz der einzelnen Mitglieder im Gräberfeld im vorhinein bestimmt wurde. Die im Leben zusammengehörenden Personen haben sich auch nach dem Tode — oder mit anderen Worten: an der Schwelle des ihren Glauben entsprechenden jenseitigen Lebens — nicht voneinander getrennt. Die Frauen wurden an der Rechten ihrer Gemahle, zuweilen etwas schräg hinter ihrem Rücken begraben (Grab 21—32, 37—36, 25—14, 26—41, 44—43). Es gibt auch eine davon abweichende Bestattungsart: die Gemahlin des Mannes in Grab 51 liegt von ihm südwestlich. Man hat das Gefühl, als würde diese traditionelle Ordnung schon im Auflockern begriffen sein, da ja gerade bei der jüngsten Familie B/5 diese abweichende Bestattungssitte am besten konstatiert werden kann.

Innerhalb der mit A bezeichneten Grossfamilie konnten mit etwa 20 Individuen drei, bzw. vier Familien voneinander abgesondert werden. Für diese Grossfamilie war die geringe Zahl und der verhältnismässig ärmliche Charakter der Beigaben bezeichnend. Ein Gürtel, der auf ein Sippenhaupt verweist, ist uns nur aus einem einzigen Grab bekannt. Diese Grossfamilie dürfte das Belegen des Gräberfeldes begonnen haben. Die drei Gräber der Familie A/1 (Grab 17, 18, 24) kamen chronologisch zusammen mit den beiden Gräbern der Familie A/2 in die Erde (Grab 13, 22). Ist aber dies der Fall, so dürften die einzelnen Mitglieder dieser beiden Familien zur gleichen Zeit gelebt haben. Die chronologische Absonderung ist also nicht scharf, was die Abgesondertheit der beiden Familien natürlicherweise nicht berührt. Diese Gleichzeitigkeit ist nicht überraschend, da ja in das Gräberfeld praktisch höchstens vier (eventuell zwei) Generationen bestattet werden konnten, das Gräberfeld wurde demnach zwischen sehr engen Zeitgrenzen belegt. Innerhalb der beiden Grossfamilien gehören A/4 und B/4 zu den jüngeren.

Im Frauengrab 29, das von der Familie B/1 etwa 17 m nordöstlich liegt, sind neben einem Bronzearmband, Bronzeohrgehänge sowie Gefässfragmenten auch zylindrische Bernsteinperlen und zur Zeit des Konstantin d. Gr. in den Jahren 324—325 geprägte Bronzemünze zum Vorschein gekommen. Dieses Grab bildet demnach einen Teil des bereits früher erschlossenen sarmatischen Gräberfeldes. Der Abstand der in lockeren Gruppen bestatteten Sarmaten liegt von dem — zwar einzigen Grabe der Gruppe B/1 — nicht weiter, als dessen Abstand vom B/2 ist. Die mit Sicherheit als awarisch bestimmte Familie A/2 liegt noch entfernter als die sarmatischen Gräber. Auf dem ziemlich umfangreichen Hügel und an dessen Hängen hätten die Sarmaten für Bestattungen genügend Platz gefunden. Dass sie sich dennoch zusammen bestatten liessen, natürlicherweise ein jeder zu seiner eigenen Familie, kann das nicht ganz das Werk des Zufalles sein. Es ist demnach anzunehmen, dass einzelne sarmatische Gruppen gerade im Donau-Theiss-Zwischenstromgebiet die awarische Landnahme erlebt haben.

Im Laufe der Neubewertung der spätsarmatischen Funde geht hervor, dass die Hunnen zwar dem selbständigen staatlichen Dasein der Sarmaten ein Ende bereitet haben, doch wurde ihre verblüffend grosse Masse nicht vernichtet.⁸ Als die Gepiden des Ardarich über die nach dem Tode des Grossen Königs sich gegenseitig bekämpfenden Söhne des Attila in der Schlacht an der Nedao einen entscheidenden Sieg errungen hatten, blitzte vor den Sarmaten der Hoffnungsschimmer der Selbständigkeit wieder auf.⁹ In der Schlacht, deren historische Bedeutung mit Recht

⁸ *Párducz, M.*, Archäologische Beiträge zur Geschichte der Hunnenzeit in Ungarn. Acta Arch. Hung. 1959. 309—398.

⁹ *Váczy P.*, A középkor története. Budapest, 1936. 103—105.

hervorgehoben wird, kämpfte ein Grossteil der früher zerfallenen Sarmaten an der Seite der Gepiden, doch kleinere Gruppen ihrer blieben den Hunnen treu¹⁰. Nach dem Siege sicherte Ardarich — dem Anschein nach — den Sarmaten eine freie Hand. Nur so kann man verstehen, dass letztere unter der Leitung ihres Königs Babai in den letzten Jahren der 460er Jahre das römische Singidunum erobern. Babai nahm mit seinem Mitregenten Beuca im Jahre 469 an der Schlacht am Fluss Bolia teil, wo er mit seinem Volke in den Reihen der Gegner der Ostgoten kämpfte.¹¹ Die Goten haben gesiegt, passierten im Winter 469/470 die Donau und griffen die östlich dieser sesshaften und im Bunde gegen die Goten eine leitende Rolle spielenden Sueven an.¹² Kurz danach in den Jahren 471—472 schickt Leo, Kaiser von Byzanz Theoderich, den als Geisel zurückgehaltenen Sohn des Gotenkönigs Theodemir zurück, der dann mit 6000 ausgewählten Kriegern die Sarmaten angreift, Singidunum erobert, Babai und Beuca tötet und die Sarmaten unterwirft.¹³ Nachdem die Ostgoten 473 Pannonien verliessen und auf die Balkanhalbinsel zogen, übernahmen die Gepiden die Herrschaft des verlassenen Gebietes.¹⁴ Sie wurden auch die neuen Herren der Sarmaten. So konnte es geschehen, dass der gegen Odoaker im Jahre 488 nach Italien ziehende Theoderich unterwegs auch gegen Sarmaten kämpfen musste. Diese Sarmaten pflegte man — wahrscheinlich mit Recht — als die Untertanen der Gepiden zu betrachten, die 488 auch sich selbst in den Weg der Ostgoten zu stellen versucht haben.¹⁵ Beim Zusammenstoss ist der Gepidenkönig Thrafastilas gestorben, sein Sohn Thrasarich beeilte sich rasch mit Theoderich einen Frieden zu schliessen. Der Frieden mit den gehassten Goten rief unter den Gepiden einen Zwiespalt hervor und ein Teil ihrer wählte in der Person von Guntherich einen Gegenkönig.¹⁶ All dies ist jedoch die innere Angelegenheit der Goten und Gepiden, von den Sarmaten fällt in den Quellen rund 80 Jahre hindurch kein Wort.

Zuletzt hören wir von ihnen beim Auszug der Langobarden. Inmitten der langobardisch-gepidischen Kriege erschien in Osteuropa das kriegerische Reitervolk der Awaren.¹⁷ Die stets herummanövrierende, die Völker einander gegenüber ausspielende und sie ihren Zielen entsprechend benutzende byzantinische Politik merkte alsbald auf sie auf. Der junge langobardische König Alboin schloss mit Bajan, dem Khagan der Awaren rasch einen Vertrag, wonach im Siegesfalle das Land der Gepiden in den Besitz der Awaren kommen würde.¹⁸ Die Awaren brachen im Herbst 567 in die Theissgegend ein und errangen einen mächtigen Sieg.¹⁹ Die gleichfalls als

¹⁰ Zum sarmatischen Binnenkrieg *Eusebius*, Vita Constantini 4, 6 und Amm. Marc. 17, 12—13. — *Harmatta J.*, A magyarországi szarmaták történetéhez. Arch. Ért. 1950. 17.

¹¹ *Schmidt, L.*, Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung. Die Ostgermanen. München, 1941. 275—276.

¹² *Iordanes*, Getica 280—284.

¹³ *Várady L.*, Das letzte Jahrhundert Pannoniens (376—476). Budapest, 1969. 340.

¹⁴ *Csallány D.* Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454—658.) Arch. Hung. XXXVIII. Budapest, 1961. 12, 315.

¹⁵ *Ennodius*, Panegyricus 7, 35. — Bei der Auslegung der historischen Ereignisse war uns Frau T. Olajos behilflich, weshalb ich ihr auf diesem Wege meinen Dank ausspreche.

¹⁶ *Dicolescu, C.*, Die Gepiden. Halle-Leipzig, 1922. 105. — Er ist der Meinung, dass die Sarmaten Untertanen der Gepiden waren. — *Schmidt, L.*, Die Ostgermanen. München, 1941. 294. — stellt dies in Abrede. Wahrscheinlich hat Dicolescu recht.

¹⁷ Über die Geschichte der frühzeitigen Awaren gibt *Artamonow, M. I.*, [Istorija Chasar. Leningrad, 1962.] eine gute Zusammenfassung.

¹⁸ *Bóna I.*, Későrómai és népvándorlás korszak. In: Orosháza története (Red.: Gy. Nagy). Orosháza, 1965. 121.

¹⁹ *Nagy T.*, Studia Avarica I. Az avar honfoglalás útvonalának kérdéséhez. Antiquitas Hungarica, 1947. 56—63.

Sieger geltenden Langobarden nutzten jedoch nicht die Möglichkeit aus und besetzten keine neueren Gebiete, sondern brachen sogar im Frühjahr 568 mit ihren Familien, hinter sich alles niederbrennend, nach Italien aus.²⁰ Alboin dürfte jedoch sein Volk für eine erfolgreiche Durchführung einer so mächtigen Umsiedlung zu schwach befunden haben, weshalb er sich an seine alten Freunde, die Saxonen gewandt hat, die sich mit etwa 20 000 Mann ihm angeschlossen haben.²¹ Er hat auch die zu ihm geflüchteten Gepiden, Thüringer, Sveben, Sarmaten, Pannoner, Noriker und Bulgaren (Kutriguren?), mit einem Worte verschiedene Volksreste mitgenommen.²²

Paulus Diaconus, der die Ereignisse aufgezeichnet hat, ist demnach über die Sarmaten in Kenntnis. Gewiss hat nicht ein jeder Sarmate seine Heimat mit den Langobarden verlassen. Ein Teil ihrer dürfte an Ort und Stelle geblieben sein, — vielleicht gerade im Donau-Theiss-Zwischenstromgebiet an der Linie Baja—Szeged und ist vielleicht im Awarentum aufgegangen. Die Awarengräber 17, 18, 22, 24 und 13 Gräberfeldes von Mélykút sind zur selben Zeit mit dem gleichfalls dort liegenden Sarmatengrab 29, dem Dekompositionsquotienten entsprechend belegt worden.

Ausser dem Gräberfeld von Mélykút ist noch die Bestattungsstelle der awarischen Fürsten und seiner Familie in Kiskőrös-Vágóhíd beachtenswert. Ihre Bearbeitung ist abgeschlossen.²³ Das Gräberfeld wurde bloss zum Teile freigelegt, doch lassen sich in ihm auch auf diese Weise 7 Gruppen auseinanderhalten. Im nördlichen Teil des Gräberfeldes sondern sich die Gräber I—XII (Gruppe I) deutlich von dem übrigen Teil des Gräberfeldes ab und werden von den nächst gelegenen awarischen Gräbern etwa 6—7 m getrennt (Gruppe II). Zwischen den beiden liegen in einer erkennbaren Reihe 4 Sarmatengräber. Ausserdem befand sich auch am NW-Rande der Gruppe VI ein sarmatisches Grab. Das Material der Gräber war leider mit dem des sarmatischen Gräberfeldes von Kiskőrös gemischt und deshalb ist seine Datierung nicht möglich,²⁴ jedoch kann sein sarmatischer Charakter aus dem Grabungsprotokoll authentisch festgestellt werden.

²⁰ *Marius Aventicus*. Chron. II. 14.

²¹ *Bóna I.*, Die Langobarden in Ungarn. Acta Arch. Hung. 1956. 241.

²² *Paulus Diaconus*, Historia Langobardorum. II. 26: Certum est autem tunc Alboin multos secum ex diversis, quas vel alii reges, vel ipse ceperat, gentibus ad Italiam adduxisse, unde usque hodie eorum in quibus habitant vicos, Gepidos, Sarmatas, Pannonios, Suavos, Noricos, sive aliis hujusmodi nominibus appellamus.

²³ *László, G.*, Études Archéologiques sur l'histoire de la société des Avars. Arch. Hung. XXXIV. Budapest, 1955. 23—24.

²⁴ *Párducz, M.*, Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns. I. (Arch. Hung. XXV.) Budapest, 1941. 21—22. und Bd. III (Arch. Hung. XXX.) Budapest, 1950. 61. — Über die im Frühjahr 1934 freigelegten Gräber schreibt J. Gyökér selbst in einem Briefe (Archiv der Archäologischen Abteilung des Ungarischen Nationalmuseums), dass er 500—600 m weiter weg auch auf einem anderen Hügel weitere Gräber ausgegraben hat. Das Zusammengehören der Funde ist fraglich. Wir können uns nur an den Aufzeichnungen von Gy. László festhalten.

DIE BIOLOGISCHE ALTERSBESTIMMUNG DER ANTHROPOLOGISCHEN FUNDE DES AWARENZEIT- LICHEN GRÄBERFELDES VON KUNSZÁLLÁS

IMRE VARGA

(Szeged, Anthropologisches Institut der József-Attila-Universität)

Die biologische Altersbestimmung bildet ein organisches Kettenglied zur biologischen Rekonstruktion. Die biologische Rekonstruktion der ausgestorbenen Populationen bedeutet die Aufklärung aller Erscheinungen — normaler und pathologischer Prozesse — die neben anderen Faktoren auch mit der Zeitdauer zwischen der Geburt und dem Tod des Individuums in Verbindung stehen (Nemeskéri—Lengyel 1963). Die biologische Altersbestimmung des Individuums ist also unbedingt nötig zu der biologischen Rekonstruktion. Das ist eigentlich die erste Phase, die Rekonstruktion des Einzelwesens. Man muss aber in Betracht nehmen, dass die vererblichen und die durch die Umgebung gegenen Faktoren in den Lebensprozessen gleichmässig bedeutende Rolle spielen. Die von diesen Faktoren hervorgerufenen pathologischen Prozesse können in den organischen Substanzen des Knochensystems bleibende Veränderungen verursachen. Darum darf man neben den morphologischen Methoden auch die physiologischen nicht unterlassen.

Das biologische Alter des Skeletts wird hauptsächlich auf Grund der in den enthaltenen anorganischen Materialien — Karbonat, Phosphor, Kalzium und in dem einzelnen organischen Material, dem Collagen erfolgten Veränderungen bestimmt. Als Kontroll sind die morphologische Altersbestimmung der Knochen und die Angaben der chemischen Zusammensetzung von frischem Knochenmaterial aus dem Seziersaal mit bekanntem Todesalter benötigt. Natürlich muss man in Betracht ziehen, dass die dekompositionellen Faktoren im Falle des fossilen Materials die quantitativen und qualitativen Proportionen des Karbonats, Phosphors, Kalziums und Collagens modifizieren können.

DIE ORGANISCHEN UND ANORGANISCHEN MATERIALIEN DER KNOCHENSUBSTANZ

In diesem Abschnitt werde ich mich nur mit den, in der biologischen Altersbestimmung eine Rolle spielenden vier Materialien (Kalzium, Phosphor, Collagen und Karbonat) beschäftigen.

a) Collagen: in seinem Gesamtquantum macht es 10—30 Prozente des Gewichts der Knochensubstanz aus. Makromolekül in der Gruppe der Skleroproteine. In seinem Aufbau sind Hydroxiprolin, Hydroxilisins, Alanin, Glykokoll und kurze Seitenkette-Residuen in hohem Quantum beteiligt. Den anderen Skleroproteinen entgegen gibt es in ihm wenige Leuzin, Phenylalanin und Tyrosin. Collagen ist — infolge der freien Gruppen von Karboxyl, Amino, Guanidin der sich in den Endgruppen seiner Seitenketten befindenden sauren und alkalischen Aminosäuren — ein Molekül ausgesprochen bipolaren Charakters. Sein isoelektrischer Punkt ist: pH 9,4.

Die prekursorische Substanz des Kollagens ist das bessere Löslichkeit besitzende Prokollagen. In den knorpelig oder bindgeweblich vorgebildeten embryonalen Betten der Knochen werden sich die Proportionen des Prokollagens und Kollagens zum Vorteil des ersten, während in der reifen Knochensubstanz zu dem des letzteren verschoben werden (Farkas—Lengyel—Marcsik 1972).

b) Kalzium: in seinem Gesamtquantum macht es 11,5—25,0 Prozente des Knochengewichts aus. Seine Proportion in der kompakten Knochensubstanz ist höher, als in der Spongiose. Sein absolutes Quantum wird von dem Lebensalter des Individuums und auch von gewissen pathologischen Prozessen beeinflusst. Beim Mangel an Vitamin D, im Falle von hormonalen Störungen, Gravidität und Laktation wird sich sein Quantum verändern (Farkas—Lengyel—Marcsik, 1972). In dem Knochen kommt das Kalzium teils in Form von Apatitkristallen, teils mit anderen Salzen verbunden, oder in der Zwischenschicht des Doppelmantels des Kristallwassers vor. In dem letzten Fall handelt es sich um ionisiertes Kalzium, welches unter ihnen das beweglichste ist; mit seiner Hilfe kann der Organismus die in der Kalziumschicht des Plasmas erfolgten Veränderungen entfernen.

c) Phosphor: sein Gesamtquantum macht 8—16 Prozente des Knochengewichts aus, — abhängig von dem Kalkgehalt der Knochensubstanz (das ist ungefähr gleich [Ca/P Proportion 1,667]), von dem Lebensalter des Individuums (Farkas—Lengyel—Marcsik 1972).

In den Knochen finden wir den Phosphor in anorganischer Bindung verbunden mit Kalzium, oder in organischer Bindung in Form von Esterkombinationen. Der Phosphorgehalt unserer Nahrung ist hoch, die Störungen im Phosphorstoffwechsel des Organismus sind nicht die Folgen des Stoffmangels, sondern eben umgekehrt — die des Vitamin D Gehalts und der infolge der im hormonalen Zustand erfolgten Veränderungen auftretenden Störungen. Die Vermehrung des Phosphorgehalts in den Knochen ist relativ hoch. Am Ende des Vermehrungsprozesses, nach der Schliessung der Epiphysenfugen beginnt sich der Phosphorgehalt zu vermindern, und bald stellt sich die für den Adultus charakteristische Proportion zwischen Ca und P 2, 2:1 ein (Fourman 1960).

d) Karbonat: sein Gesamtquantum macht 1,5—5,0 Prozente des Knochengewichts aus. Sein Gehalt in der Knochensubstanz verändert sich abhängig von den quantitativen Proportionen der anderen anorganischen Komponente der Grundsubstanz, und von den physiologischen und pathologischen Prozessen. Die Karbonate kommen in 75—85 Prozenten als CaCO_3 , in 10—15 Prozenten als MgCO_3 , und in 3—5 Prozenten als Na_2CO_3 im Knochen vor (Farkas—Lengyel—Marcsik 1972).

MATERIAL UND METHODIK

In der Nähe von der Schweinemastanstalt der LPG Alkotmány in Kunszállás ist eine Sandgrube freigelegt worden. Im Laufe der Erschliessungsarbeiten hat man die Überreste einer Siedlung aus der Sarmatenzeit — unter der Leitung von der Archäologin Elvira H. Tóth aus dem Katona-József-Museum von Kecskemét —, weiterhin 25 Gräber aus der Spätawarenzeit freigelegt. Es sind viele archäologische Beigaben und anthropologische Funde guten Erhaltungszustandes ausgegraben worden. Die erste Phase der Erschliessung ist im Juni 1967 beendet. In der zweiten Phase (im Juni—Juli 1970) sind weitere 25 Gräber aus der Awarenzeit freigelegt worden (H. Tóth, 1968). Der grösste Teil des Gräberfeldes ist immer noch unauf-

geschlossen. Das anthropologische Material wird in dem Institut für Anthropologie der József-Attila-Universität aufbewahrt.

Die morphologische Bearbeitung des Gräberfeldes ist von mir schon früher vollendet worden (Varga 1971). Vorliegender Aufsatz bildet eine organische Fortsetzung der Diplomarbeit. An dieser Stelle werde ich mich mit den morphologischen Untersuchungen und deren Ergebnissen nur als Anführungen beschäftigen. Während die morphologischen Untersuchungen bei 50 Gräbern geleistet worden sind, habe ich bei der chemischen Analyse nur über 46 Modelle verfügt.

Für die morphologische Altersbestimmung sind die einzelnen Teile des Skeletts am meisten geeignet, nämlich in diesen die physiologischen Erscheinungen so der Entwicklung wie auch der Alterung — ungeachtet die individuellen Abweichungen — chronologisch viel genauer festgesetzt vorgehen, als in anderen Teilen des Organismus. Die Eigentümlichkeiten des Skeletts und der Zähne zeigen das Alter des Individuums in den einzelnen Phasen des Lebensdauers mit verschiedener Genauigkeit; es gibt keinen solchen Altersindex, der bei den Individuen zur Bestimmung geeignet wäre (Harsányi—Földes 1968).

Die morphologische Altersbestimmung habe ich auf Grund der Untersuchung des Markhöhlenkegels des Humerus und des Femurs vorgenommen.

Die Graduierung des morphologischen Alters ist die folgende: Infantia I. (0—5); Infantia II. (6—12); Juvenis (13—20); Adultus (21—40); Maturus (41—60); Senium (61—x).

Die morphologische Alters- und Geschlechtsbestimmung habe ich als Kontroll der chemischen Untersuchungen angewendet.

Vor dem Beginn der osteochemischen Untersuchungen habe ich auf die folgenden Fragen Antwort erwartet:

- a) von welchem Masse ist die Übereinstimmung zwischen den Ergebnissen der morphologischen und chemischen Untersuchungen;
- b) in welchem Masse zeigen sich Abweichungen bei den einzelnen Lebensaltern, und was ist ihre Ursache; schliesslich
- c) mit welcher Sicherheit kann die chemische Analyse im Falle gegebenes historisch-anthropologisches Materials unter Zugrundelegung all dieser angewendet werden.

METHODISCHE BEZIEHUNGEN

In der ersten Phase der chemischen Untersuchungen habe ich mein Material der gravimetrischen Methode untergezogen. Auf Grund der erhaltenen Knochenerde habe ich die Bestimmung des Kalziumgehalts vorgenommen.

Das Prinzip der Bestimmung ist: in stark alkalischem Mittel können die Ca Ionen neben dem Indikator Ammoniumpurpurat durch das Messkonzentrat KOMPLEXON III. unvermittelt getitriert werden. In der ersten Phase der Reaktion verbinden sich die Ca Ionen zu dem Ammoniumpurpurat, das durch rote Farbe gezeigt wird. Im Laufe der Titrierung wird KOMPLEXON III. die Ca Ionen entziehen, mit ihnen einen Komplex bilden, und am Ende der Titrierung erscheint die eigene Lila Farbe des Ammoniumpurpurats (Lengyel, 1963.)

Den Collagengehalt habe ich mit der früher schon erwähnten gravimetrischen Methode bestimmt. Collagen ist bis zu ständigem Gewicht verdampft, und das Ergebnis habe ich mit dem Einheitsgewicht des zu Pulver gemahlten Knochens verglichen (Lengyel, 1963).

Das Quantum des Phosphors in anorganischer Bindung habe ich auf Grund nativer Knochenvermahlung bestimmt.

Das Prinzip der Bestimmung ist: nach Schwefelsäure geben wir Ammoniummolybden zu der Knochenerde, so erhalten wir Phosphormolybdensäure. Davon sondert sich Molybdenblau unter der Wirkung des Reduktionsmittels in colloidalen Lösung aus. Die Farbe hängt von dem Phosphorgehalt ab. Die Bestimmung ist in Kolorimeter von Dubosq vollendet (Lengyel, 1963).

Das Quantum des Karbonats in der organischen Substanz kann auf Grund der gemahlten Knochen unmittelbar bestimmt werden. Infolge Sauerhandlung wird Kohlendioxid frei. Von dem in Endiometer abgemessenen Gas wird zuerst Kohlendioxid durch Kalilauge absorbiert werden. Auf Grund der Volumenverringerung kann das Quantum des Gases in dem Haldene-Apparat nach der Methode von Abderhalden ausgerechnet werden. Aus Mangel an technischen Einrichtungen konnte ich die Bestimmung leider nicht durchführen. Im weiteren werde ich die mir von Imre Lengyel zur Verfügung gestellten Daten aufwenden. Für die Überlassung der Angaben möchte ich ihm hiermit danken.

ERGEBNISSE

An dieser Stelle berufe ich mich wiederholt darauf, dass ich die morphologische Analyse schon früher durchgeführt habe.

Tabelle 1. zeigt die Verteilung des untersuchten Materials nach Todesaltern und Geschlechtern. Unter den 50 Gräbern gibt es in 19 (38 %) so mangelhafte Skelettreste, die für eine detailliertere Analyse geeignet sind, 31 (62 Prozente des Materials) sind von gutem Erhaltungszustand.

Die Ergebnisse der Bestimmungen des Todesalters und der Geschlechter sind in der Tabelle 2. enthalten. Auch aus der Tabelle wird klar, dass das Alter auf Grund des Skeletts nur in sehr wenigen Fällen festgestellt werden konnte.

Bei der morphologischen Altersbestimmung habe ich über dem 20. Lebensjahr „20-ere“ Kategorien festgesetzt. Z. B. des Alter Adultus liegt zwischen dem 20-ten und 40-ten Jahren. Meiner Meinung nach ist diese Kategorie ziemlich weit, deren Verengung auf morphologischer Grundlage gar nicht möglich wäre.

Mehrmals habe ich die Bezeichnung Ad.-Mat. angewendet. Diese bedeutet, dass ein gewisses Individuum zu beiden Altersgruppen gehört haben könnte, oder ein Grenzfall festgestellt worden ist. Es ist nämlich vorgekommen, dass ich im Falle eines Grabes auf Grund des Schädels das Alter Adultus festgestellt habe, während das Skelett — infolge der geöffneten Epiphysenfugen — von einer jüngeren Altersklasse zeugt hat (Juv.-Ad.).

Da die Ergebnisse der chemischen Untersuchungen durch die Dekomposition in einem hohen Masse beeinflusst werden, halte ich für nötig darauf einzugehen.

DEKOMPOSITION

Unter Dekomposition verstehen wir die Gesamtheit all jener biologischen, chemischen und physikalischen Einwirkungen, die die Knochen von dem Tod des Individuums bis an die Beginnung der komplexen Knochenuntersuchungen erleiden, und infolge welcher die originalen Materialien des Knochens sich qualitativ und quantitativ verändern.

TAB. 1. Bestimmung des Lebensalters und Geschlechtes nach den Gräbern

Grab- num.	Inv. num.	Schädel		Skelett		Arch. Funde	Das bestimmte	
		Alter	Geschl.	Alter	Geschl.		Alter	Geschl.
1.	5924	Ad.	M	—	M		Ad.	M
2.	5925	Ad.	M	—	M	M	Ad.	M
3.	5927	Ad.	W	—	W		Ad.	W
4.	5928	Ad.	W	Juv.—Ad.	W	W	Juv.—Ad.	W
5a.	2959	Ad.	W	—	W	W	Ad.	W
5b.	5930	Inf. I.	—	Inf. I.	—		Inf. I.	—
6.	5931	Ad.—Mat.	M	—	M	M	Ad.—Mat.	M
7.	5932	Ad.—Mat.	W	—	W	W	Sen.	W
8.	5933	Mat.—Sen.	W	—	W	W	Mat.—Sen.	W
9.	5934	Ad.—Mat.	M	—	M		Mat.—Sen.	M
10.	5935	Sen.	W	—	W	W	Sen.	W
11.	5936	Inf. II	—	—	—	W	Inf. II.	—
12.	5937	Inf. II.	—	Inf. II.	—	M	Inf. II.	—
13.	5938	—	—	Inf. II.	—		Inf. II.	—
14.	5939	Ad.	W	—	W	W	Ad.	W
15.	5940	Inf. II.	—	—	—	W	Inf. II.	—
16.	5941	Ad.—Mat.	M	—	M	M	Ad.—Mat.	M
17.	5942	Mat.	M	—	M	M	Mat.	M
18.	5943	Inf. II.	—	Inf. II.	—	W	Inf. II.	—
19.	5944	Inf. II.	—	—	—		Inf. II.	—
20.	5945	Ad.—Mat.	M	—	M	M	Mat.—Sen.	M
20.	5946	Juv.	—	Juv.	M		Juv.	—
21.	5947	Juv.	W	Juv.	—	W	Juv.	W
22.	5948	Inf. I.	—	Inf. I.	—		Inf. I.	—
24.	5949	Inf. II.	—	Inf. II.	—	M	Inf. II.	—
25.	7065	Inf. I.	—	Inf. I.	—	W	Inf. I.	—
26.	7066	Inf. I.	—	Inf. I.	—		Inf. I.	—
28.	7067	Ad.	M	Juv.—Ad.	M		Ad.	M
29.	7068	Ad.—Mat.	W	Ad.—Mat.	W		Ad.—Mat.	W
30.	7069	Sen.	M	—	W		Sen.	W
31.	7070	Ad.—Mat.	W	—	W		Ad.—Mat.	W
32.	7071	Mat.	M	—	M	M	Mat.	M
33.	7072	Inf. I.	—	Inf. I.	—		Inf. I.	—
34.	7073	Inf. I.	—	Inf. I.	—		Inf. I.	—
35.	7074	Ad.—Mat.	W	—	W		Ad.	W
36.	7075	Juv.—Ad.	W	Juv.—Ad.	W	W	Juv.—Ad.	W
37.	7076	Mat.—Sen.	M	—	M	M	Mat.—Sen.	M
38.	7077	Mat.	M	—	M	W	Mat.	W
39.	7078	—	—	—	W		—	W
40.	7079	Ad.	W	—	W	W	Ad.	W
41.	7080	Juv.—Ad.	W	Juv.	W	W	Juv.	W
42.	7081	Inf. II.	—	Inf. II.	—	W	Inf. II.	—
43.	7082	Ad.	W	—	—		Ad.	W
44.	7083	Inf. II.	—	Inf. II.	—		Inf. II.	—
45.	7084	Ad.	W	—	W	W	Ad.	W
46.	7085	Inf. I.	—	Inf. I.	—		Inf. I.	—
47.	7086	Ad.—Mat.	W	—	W	W	Mat.	W
48.	7087	Inf. I.	—	Inf. I.	—		Inf. I.	—
49.	7088	Ad.	W	—	W	W	Ad.	W
50.	7089	Mat.	W	—	W	W	Mat.	W

TAB. 2. Verteilung des Untersuchungsmaterials nach Geschlechtern und Altersgruppen

Untersuchungsgruppen		Inf. I.	Inf. II.	Juv.	Ad.	Mat.	Sen.	Un- best.	Insgesamt
Fragmenta- risch (unmessbar)	Männer	—	—	—	2	—	—	—	2 (4%)
	Frauen	—	—	—	2	—	—	1	3 (6%)
	Unbestimmten	8	5	1	—	—	—	—	14 (28%)
Zusammen:		8	5	1	4	—	—	1	19 (38%)
Gut erhal- tene (messbar)	Männer	—	—	—	4	4	—	—	8 (16%)
	Frauen	—	—	4	8	4	3	—	19 (38%)
	Unbestimmte	—	4	—	—	—	—	—	4 (8%)
Zusammen:		—	4	4	12	8	3	—	31 (62%)
Insgesamt:		8 16%	9 18%	5 10%	16 32%	8 16%	3 6%	1 2%	50

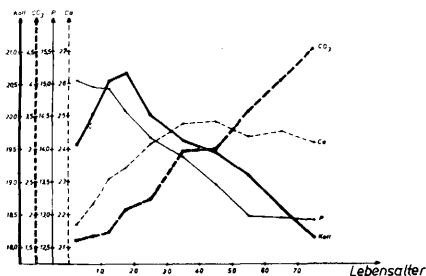

Abb. 1.

Die biologischen Lebensalter habe ich — im Laufe der chemischen Analyse — auf Grund der Ca, P, CO₃ und Collagen Werte bestimmt. Diese Werte habe ich mit den Mittelwerten der von 700 Individuen aus dem Sezierraal erhaltenen frischen Angaben von Imre Lengyel verglichen (Abbildung 1.).

Auf Grund der Abbildung können mehrere interessante Folgerungen gezogen werden. In welchem Masse sich das CO₃ Quantum mit dem Alter wächst, vermindert sich auch der Phosphorgehalt. Collagen vermehrt

sich bis an die 18—20-sten Lebensjahre (bis an die Beendigung des Wachstums), danach beginnt es sich zu vermindern. Die grösste Wechselabfolge ist auf der Ca Kurve zu sehen. Ungefähr bis an die 35—40. Jahre vermehrt sich der Ca Quantum in der Knochensubstanz, danach kommt eine kleinere Verminderung. Bis an die 55—65. Jahre ist wieder eine Vermehrung zu beobachten, während es sich von jener Zeit an nur vermindern wird.

Vor der Beginning der chemischen Untersuchungen habe ich auch darauf eine Antwort gewartet, ob ich bei den anorganischen Elementen meines fossilen Knochenmaterials und bei dem Collagen gleiche Ergebnisse bekommen werde.

Tabelle 3. gibt eine Informierung über die individuellen Angaben des CO₃, P, Coll. Ca, über die auf Grund des Ca+Coll. erhaltenen Lebensalter und das endgültig bestimmtes Lebensalter.

Die Bewertung der bekommenen Angaben habe ich schon im vorstehenden Erwähnung getan.

In Tabelle 4. habe ich die Mittelwerte der Altersindices des frischen Knochenmaterials aus dem Sezierraal und der fossilen Knochen (Gräberfeld von Kunszállás) und die Unterschiede zwischen den beiden angegeben. Die Mittelwerte des Karbo-

TAB. 3. Die biologische Altersbestimmung bei den Skeletten von Kunszállás—Alkotmány LPG
(Individuelle Angaben)

Grab- nummer	CO ₃ mg %	CO ₃ Alter	P mg %	P Alter	P+CO ₃ Alter	Coll. mg %	Coll. Alter	Ca mg %	Ca Alter	Ca+Coll. Alter	Endg. Alter
1.	3,2	48	17,5	3	25	21,4	18	31,1	56	22	15—25
2.	4,0	65	16,0	3	34	21,9	19	24,4	55	38	35—45
3.	2,2	18	19,5	3	10	21,5	19	38,3	69	44	13—17
4.	2,4	25	16,9	3	14	23,1	20	22,7	8	14	13—17
5/a.	3,5	57	14,7	18	30	18,4	75	19,5	2	37	35—45
5/b.	2,0	12	15,7	3	15	28,2	24	23,5	18	21	18—23
6.	3,3	50	12,5	69	42	25,9	22	23,5	18	20	35—45
7.	3,0	45	13,1	55	35	24,5	21	18,7	2	11	25—35
8.	2,2	18	13,3	45	21	27,0	23	23,1	13	18	18—22
9.	3,6	55	12,8	65	45	17,4	71	23,5	18	44	35—45
10.	4,2	68	11,0	61	69	19,7	35	18,3	2	18	55—65
12.	2,1	17	15,1	2	45	19,4	45	18,7	2	23	35—45
13.	2,1	17	16,5	3	41	18,1	74	24,3	55	64	45—55
14.	2,6	27	13,0	55	25	17,5	72	20,3	2	37	25—35
16.	2,5	26	12,8	65	30	21,5	19	23,1	13	16	18—23
17.	3,0	45	11,6	65	60	20,1	25	27,1	49	37	45—55
18.	2,2	18	15,9	3	21	18,8	75	19,5	2	38	25—35
5945/20.	2,6	27	13,6	34	22	18,5	64	27,4	49	56	25—35
5946/20.	2,2	18	16,4	3	10	21,7	19	20,3	2	21	13—17
21.	2,2	18	12,1	67	31	16,4	67	30,7	56	61	35—45
22.	2,2	18	15,1	2	46	20,6	13	26,7	48	30	35—45
24.	2,2	18	14,1	25	46	19,2	55	26,3	47	51	45—55
25.	2,1	17	16,5	3	43	17,9	73	27,1	49	61	45—55
26.	2,2	18	14,7	18	43	17,8	73	30,7	56	64	45—55
28.	2,7	33	16,3	3	51	16,7	68	26,7	48	58	55—65
29.	2,3	24	11,0	61	47	15,6	64	31,9	61	62	45—55
30.	3,5	57	10,1	56	61	16,5	68	31,1	56	62	67—75
31.	2,4	25	10,4	58	46	17,3	71	24,3	55	63	45—55
32.	2,6	27	10,6	59	48	19,7	35	22,7	8	21	35—45
33.	2,0	12	16,3	2	37	19,6	35	25,5	46	40	35—45
35.	3,6	55	12,1	67	49	18,0	74	26,7	48	61	45—55
36.	2,8	34	11,8	66	49	19,0	54	38,7	70	62	45—55
37.	2,8	34	13,5	45	26	18,9	66	20,3	2	34	25—35
38.	2,6	27	11,3	63	50	17,4	71	21,9	3	37	35—45
39.	2,8	34	11,5	64	54	21,1	18	17,5	2	10	45—55
40.	2,6	27	12,2	68	36	17,8	73	20,3	2	37	35—45
41.	2,5	26	13,1	55	25	17,7	73	19,5	2	37	25—35
42.	2,3	24	16,7	3	24	18,0	74	24,3	55	64	25—35
43.	2,9	35	14,7	18	19	18,6	65	19,5	2	34	18—23
44.	2,2	18	14,2	25	10	21,1	18	19,5	2	10	8—13
45.	2,2	18	13,4	45	18	18,9	66	16,3	2	34	18—23
46.	—	—	16,0	3	—	22,2	19	18,7	2	10	3—8
47.	3,8	62	14,8	13	32	19,9	25	20,3	2	13	25—35
48.	2,2	18	14,9	8	31	16,8	69	18,3	2	35	35—45
49.	2,2	18	14,6	18	10	19,6	2	19,5	2	2	8—13
50.	2,6	27	11,4	64	50	17,7	73	20,3	2	37	35—45

nats, Coll. und Kalziums meines Materials sind niedriger im Vergleich mit dem Mittelwert des Materials aus dem Seziersaal. Die grösste Abweichung kann bei dem Kalzium festgestellt werden. Auch im Falle des Collagens gibt es einen grossen Unterschied, da die Verminderung der organischen Materials früher beginnt, und viel grösser ist, als bei den anorganischen Materialien. Der Mittelwert des Phosphors

ist in kleinem Masse grösser, als im Falle des Materials aus dem Seziersaal. Die Ursache davon ist wahrscheinlich die Inkorporation aus dem Boden in die Knochen hinein. Die Abweichungen im Vergleich mit der Kontrolle (frisches Material aus dem Seziersaal) ergeben sich aus der Dekomposition.

TAB. 4. Die Durchschnittswerte und die Differenzen zwischen den frischen anatomischen Knochenmaterialen und den fossilen Knochenmaterialen von Kunszállás

	Durschnittswerte		
	Anatomisches Material	Fossiles Material	Differenzen
Karbonat	2,82	2,65	0,17
Phosphor	13,97	15,03	1,06
Collagen	19,66	13,63	6,03
Kalzium	23,7	12,2	11,5

AUSWERTUNG DER DIAGRAMME

CO₃ Diagramm

Die Kurve zeigt eine zu der Kontrolle (dem frischen Material aus dem Seziersaal) ähnliche (aufsteigende) Tendenz. CO₃ Werte erscheinen erst in der Altersgruppe von 10—15 Jahren. Ich halte für nötig diese Tatsache nochmals zu betonen. Das kleine Mass der Abweichung kann mit der Dekomposition erklärt werden (Abbildung 2).

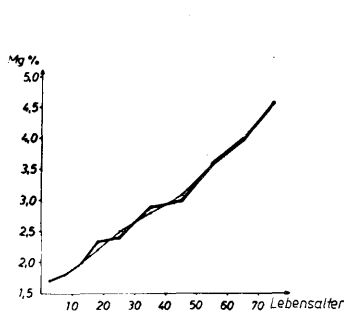

Abb. 2.

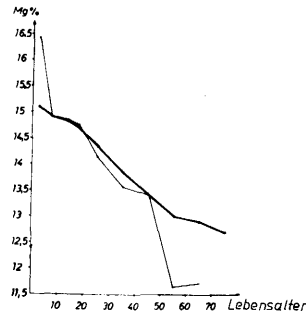

Abb. 3.

P Diagramm

Anhand dieses Diagramms habe ich schon interessante Beobachtungen gemacht. Zwischen den Jahren 8—45 zeigt der Ablauf der Kurve auch hier eine Ähnlichkeit zu der — in dem vorstehenden schon erwähnten Kontrolle. Bei der Altersgruppe

0—5 habe ich grössere; bei der Kategorie 45—55 niedrigere Werte erhalten. Über dem 55. Jahr ist ein kleinerer Aufstieg zu beobachten (Abbildung 3.). Diese kleinen Abweichungen — meiner Meinung nach — können nicht als pathologischen Ursprungs aufgefasst werden, sie ergeben sich aus der Dekomposition. Auf die individuellen Erkrankungen pathologischen Ursprungs werde ich später noch zurückkommen.

Collagen Diagramm

In der Collagen Kurve des fossilen Knochenmaterials gibt es keine besonders grosse Abweichung im Vergleich mit dem aus dem Seizersaal, obwohl der grösste Mittelwert hier viel höher ist, und erst beim 20-sten Lebensjahr erscheint. Der kleinere Aufstieg in Senium stimmt mit der P Kurve überein (Abbildung 4.).

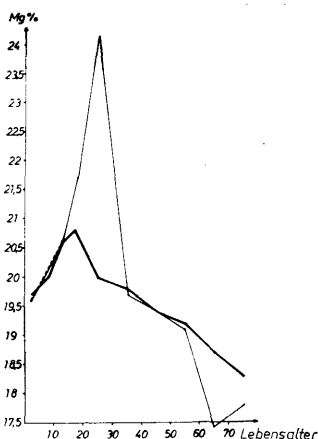

Abb. 4.

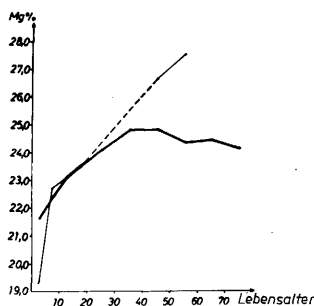

Abb. 5.

Ca Diagramm

Die grosse Abweichung des Ca Diagramms im Vergleich mit der Kontrolle ist auffallend. Die Kurve zeigt eine aufsteigende Tendenz. Den Mittelwert der Altersgruppe 55—65 habe ich nicht angeführt, da ich den extrem hohen Wert 36,3% einem pathologischen Ursprung zugeschrieben habe. (Die Strichellinie in der Abbildung zeigt das Fehlen der Ca Werte bei den Altersgruppen (Abbildung 5.). Tabelle 5. zeigt die Verteilung und die Vergleichung des morphologischen Lebensalters bzw. Geschlechtes und chemischen Alters bei den Funden des awarischen Gräberfeldes von Kunszállás.

- a) Die beiden Methoden zeigen dieselbe Altersgruppe in 27 Fällen; das macht 59% aus
- b) Die Ergebnisse der beiden Methoden sind in 15 Fällen vollkommen entgegengesetzt; das macht 33% aus

In vier Fällen (8%) zeigen sich kleinere Abweichungen der Ergebnisse der beiden Bestimmungen. (Für die Übereinstimmung der beiden Methoden habe ich das Zeichen +, für die ausgesprochene Abweichung —, für eine mässigere ? angewendet.)

TABELLE 5.

Die Verteilung und Vergleichung des morphologischen Alters, Geschlechts und chemischen Alters bei den Funden des Gräberfeldes von Kunszállás

Grab- nummer	Morph. Alter	Chem. Alter	Morph. Geschlecht	Ergebnisse der beiden Methoden	
				gleich	ungleich
1.	Ad.	15—25	Männer	+	
2.	Ad.	35—45	Männer	+	
3.	Ad.	13—17	Frauen		
4.	Ad.	13—17	Frauen		
5/a.	Ad.	35—45	Frauen	+	
5/b.	Inf. I.	18—23	—		—
6.	Ad.—Mat.	35—45	Männer	+	
7.	Ad.—Mat.	25—35	Frauen	+	
8.	Mat.—Sen.	18—22	Frauen		—
9.	Ad.—Mat.	35—45	Männer	+	
10.	Sen.	55—65	Frauen	+	
12.	Inf. II.	35—45	—		—
13.	Inf. II.	45—55	—		—
14.	Ad.	25—35	Frauen	+	
16.	Ad.—Mat.	18—23	Männer	+	
17.	Mat.	45—55	Männer	+	
18.	Inf. II.	25—35	—		—
20.	Ad.—Mat.	25—35	Männer	+	
20.	Juv.	13—17	—	+	
21.	Juv.	35—45	Frauen		—
22.	Inf. I.	35—45	—		—
24.	Inf. II.	45—55	—		—
25.	Inf. I.	45—55	—		—
26.	Inf. I.	45—55	—		—
28.	Ad.	55—65	Männer		—
29.	Ad.—Mat.	45—55	Frauen	+	
30.	Sen.	65—75	Frauen	+	
31.	Ad.—Mat.	45—55	Frauen	+	
32.	Mat.	35—45	Männer	+	
33.	Inf. I.	35—45	—		—
35.	Ad.—Mat.	45—55	Frauen	+	
36.	Juv.—Ad.	45—55	Frauen		?
37.	Mat.—Sen.	25—35	Männer		?
38.	Mat.	35—45	Frauen	+	
39.	—	45—55	Frauen	+	
40.	Ad.	35—45	Frauen	+	
41.	Juv.—Ad.	25—35	Frauen	+	
42.	Inf. II.	25—35	—		—
43.	Ad.	18—23	Frauen	+	
44.	Inf. II.	8—13	—	+	
45.	Ad.	18—23	Frauen	+	
46.	Inf. I.	3—8	—	+	
47.	Ad.—Mat.	25—35	Frauen	+	
48.	Inf. I.	35—45	—		—
49.	Ad.	8—13	Frauen		—
50.	Mat.	35—45	Frauen	+	

TABELLE 6.

Vergleichung der Ergebnisse der morphologischen und chemischen Altersbestimmungen den einzelnen Indices des Alters nach

		<i>Ergebnisse der beiden Methoden</i>	
		<i>gleich</i>	<i>ungleich</i>
CO_3^{2-}	Zahl der Fälle %	44 43	44 57
P	Zahl der Fälle %	45 27	45 73
$\text{CO}_3^{2-} + \text{P}$	Zahl der Fälle %	44 50	44 50
Coll.	Zahl der Fälle %	45 16	45 84
Ca	Zahl der Fälle %	45 13	45 87
Coll. + Ca	Zahl der Fälle %	45 29	45 71

Tabelle 6. gibt die Vergleichung der morphologischen und chemischen Altersbestimmungen bei den einzelnen Altersindices an. Im Laufe der Analyse der Tabelle stellte es sich heraus, dass die Angaben des Karbonats unter denen bezüglich des Karbonats, P, Collagen und Ca am meisten zuverlässig sind. Die Ca Bestimmung hat das am wenigsten genaue Ergebnis geliefert.

Die Auswertung der Tabelle lässt uns zwei interessante Schlussfolgerungen ziehen;

a) die Altersindices sind gesondert für die chemische Altersbestimmung nicht geeignet;

b) für Altersbestimmung sind in erster Reihe die CO_3 und P Daten anwendbar, während die Collagen und Ca Werte nur zu der Leistung der entsprechenden Korrekturen geeignet sind. Diese Tatsachen habe ich schon in der Einleitung sowie Auswertung der Diagramme erwähnt. Die Ursache der abweichenden Zahl der Fälle ist, dass ich die morphologische Altersbestimmung im Falle des Grabes 39. nicht durchführen konnte, und so keine Möglichkeit zu der Vergleichung war.

SCHLUSSFOLGERUNGEN

In 16 Fällen haben sich Abweichungen der Ergebnisse der beiden Methoden gezeigt. Von dem Material der 50 Gräber habe ich 13 morphologisch als Kinder bestimmt (Inf. I.; Inf. II.). Bei 11 von diesen hat sich das Alter mit chemischer Analyse der morphologischen Bestimmung entgegengesetzt erwiesen. Auf das Alter der Kinder konnte ich nur auf Grund der P Werte in gewissem Masse folgern. (Bei 5

von den im vorangehenden erwähnten 13 Kindern konnte das Alter auf Grund des P Wertes bestimmt werden).

Die CO_3 , Collagen und Ca Daten waren zu einer Bestimmung solchen Charakters nicht geeignet. Bei den Skelettresten der 11 Kindern habe ich in 5 Fällen keine Möglichkeit zur Aufnahme des Wirbelmodells wegen des ausserordentlich schlechten Erhaltungszustandes gehabt. Die Vorstellung scheint offenbar zu sein, dass das obige widersprechende Ergebnis vielleicht eben diesem Umstand zuzuschreiben ist. Das ist natürlich nur eine Möglichkeit unter den vielen, die Erklärung dieser Erscheinung wird die Aufgabe der weiteren Untersuchungen sein.

Im vorangehenden habe ich schon der pathologischen Beziehungen Erwähnung getan. Da dieses Problem zu einem ganz verschiedenen, mit der Nahrung eng zusammenhängenden Themenkreis gehört, kann ich an dieser Stelle nur mit einer approximativen Erklärung betreffs der Fragen in Bezug auf die Altersbestimmung dienen. Die extrem hohen Werte werden indifferent in dem Durchschnittsalter der Gruppen, darum habe ich auf die Wirkung der Dekomposition geefolgt.

Manche Krankheiten ergeben Veränderungen auch in den anorganischen Substanzen des Knochens.

Die Störung im Ca und P Stoffwechsel kann zu Osteoporosis führen. Osteoporosis, oder Knochenverdünnung kann bei dem aus historischen Zeitaltern stammenden Knochenmaterial oft beobachtet werden.

Die Rachitis oder englische Krankheit (Ernährungsstörung) kommt meistens bei den Kindern vor. Diese Krankheit ist nachweisbar so mit der morphologischen, wie auch mit der chemischen Methode. Wegen des Mangels an Vitamin D erfolgt die Störung in der Ca Absorption.

Die Verminderung des Ca Gehalts, der Anstieg der Collagen und P Stufen können zu Osteomalacia führen. Diese Krankheit kommt hauptsächlich bei den graviden Frauen vor.

Ausser der Dekomposition und den pathologischen Veränderungen können auch andere Umstände darin mitwirken, dass ich im Laufe der Untersuchungen von den erwarteten Werten abweichende Ergebnisse erhalten habe. Diese Faktoren sind für mich noch unbekannt.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Bestimmung der biologischen Alter auf chemischanalitische Weise — im Falle meines Untersuchungsmaterials — hat zuverlässige Ergebnisse gegeben. Bei der Schlussfolgerung habe ich natürlich all jene wichtigen Faktoren in Betracht genommen, die meine Arbeit beeinflusst haben. Die Erlernung einer neuen Labortechnik ist immer mit Schwierigkeiten verbunden. Die erhaltenen Daten waren eigentlich die Ergebnisse von mit einfachen Mathoden durchgeführten Methodiken. Mit vollkommeneren Geräten, Instrumenten und mit der Ausarbeitung einer präziser Methode können genauere Ergebnisse erreicht werden. Diese Folgerung soll zur Selbstkritik meiner Arbeit dienen.

Die Versuche setze ich fort, weitere Ergebnisse können aber nur in den Rahmen einer grösseren Arbeit mitgeteilt werden.

LITERATUR

- Farkas Gy.—Lengyel I.—B. Marcsik A.* (1972), Antropológiai praktikum I. Paleoantropológiai metodikák. Szeged. 140—141, 144, 169, 171.
- Fourman, P.* (1960), Calcium metabolism and the Bone. — Mc Grew Hill. Co. N. Y.
- Harsányi, L.—Földes, V.* (1968), Orvosszakértői személyazonosítás 134.
- H. Tóth, E.* (1968), Archäologische Forschungen im Jahre 1967. (Völkerwanderungszeit) Kunszállás-Fülöpjakab Arch. Ért. 95. 134.
- Lengyel, I.* (1963), Zur Anwendungsmöglichkeit neuer Untersuchungsmethoden auf dem Gebiet der Palaeanthropologie. — Mitt. Sect. Anthropol. 7. 9—17.
- Varga, I.* (1970), Kunszállás avar temető csontvázanyagának részletes embertani vizsgálata (Szeged).

DIE BELOHNUNG DER FINDER DES ATILA-SCHATZES VON NAGYSZENTMIKLÓS

ISTVÁN ERDÉLYI—LÁSZLÓ PATAKY

(Institut für Archäologie der UAW, Budapest — Békéscsaba)

Vor einigen Jahren haben wir einige der bisher nicht veröffentlichten, originalen Schriften vorgezeigt, die die Findungsumstände des „Attila-Schatzes“ in Nagyszentmiklós gut beleuchten und in den dazu geknüpften Erklärungen haben wir uns bemüht ein umfassendes Bild zu zeichnen, wie die wunderbare Goldgefässe ans Tageslicht gekommen sind und wie sie später nach Wien gebracht wurden.¹

In unserer Arbeit wollen wir die Demonstration der originalen, bisher noch nicht veröffentlichten, zeitgemässen Dokumente fortsetzen. Der Zweck unserer Abhandlung ist die Neubewertung dieses, auf dem Gebiet des historischen Ungarns gefundenen und von ungarischem Gesichtspunkt aus sehr wichtigen, weltberühmten archäologischen Fundes zu begünstigen. Nämlich ein diesbezügliches, alle Einzelheiten umfassendes Referat ist — trotz der wunderbaren Materialmitteilung von Mawrodinow und der Inschriftentzifferung von Gyula Némethy, Géza Fehér und anderen — noch immer für die Aufgabe der Zukunft geblieben.

Den „Attila-Schatz“ hat einer der Hörigen vom Gutsbesitzer *Kristóf Nákó*, der Bauerwirt *Neru Vuin* am 3. Juli 1799 gefunden. So hat er nach einigen Wochen das selbst behauptet, am 10. September — als der Stuhlrichter *Csapó* in Nagyszentmiklós eine lokale Besichtigung durchgeführt hatte um die Umstände des Findens dieses „ungeheuer vielen Goldes“ zu klären.

Neru Vuin hat erzählt, dass er mit seiner Frau eben den Zaun seines Weingartens reparieren wollte, und deswegen haben sie am Rande ihres Hofes gleich am Fuss des Zauns einen Graben gemacht. Kaum haben sie die Arbeit begonnen, als sich eine grosse Goldtasse aus der Seite des Grabens umwandte. Eilig gruben sie weiter und schliesslich aus einem Graben kaum tiefer als zwei Spatenstiche sind 23 Goldgefässe zum Vorschein gekommen.

Genau zu dieser Zeit ist der Wiener Wollhändler *Naum Nitta* zu ihnen eingekehrt und bot ohne weiteres 2000 Forints für die Gefässe an. *Vuin*s Frau *Ikonja* hat aber diese Summe für wenig gehalten. Bevor *N. Naum* Abschied nahm, erschrak er die *Vuin*s gründlich, dass ihr Sohn als Rekrut fortgebracht werden kann, wenn sie über den Schatz sprechen werden. Dies hat Frau *Ikonja* geglaubt und als einmal, — bald darauf — zwei andere griechische Händler ankamen, verkaufte sie ihnen fünf Gefässe für 320 Forints, dass sie daneben für das Schweigen der Kaufleute noch fünf Gefässe als Geschenk übergeben hat.

Noch vier Gefässe hat sie aber auch dem Goldschmied *Jankovich* verschenkt, der dafür bloss acht Forints bezahlt hat.

Später kehrte *N. Nitta* ins Dorf zurück und hat die übriggebliebenen neun Gefässe für 1427 Forints und 20 Kreuzer erkauft.

¹ Erdélyi, I.—Pataky, L., A nagyszentmiklósi „Attila-kincs“ leletkörülményei. MFMÉ 1968. 35—45.

Die Familie Vuin hat für die Goldgefäße zusammen 1800 Forints und 20 Kreuzer erhalten.

Soviel konnte Stuhlrichter Csapó durch die lokale Untersuchung über die Entdeckung des Goldschatzes aufklären.

Es schien so, dass alles endgültig klar geworden ist. Bloss über die Zahl der Gefäße gab es noch ein wenig Unsicherheit, da Neru Vuin anfangs nur über 17 Gefäße berichtete. Es blieb noch manches rätselhaftes auch um die Person des Goldschmiedes Jankovich. Doch hat man sich vorläufig zufriedengegeben, dass die Fundumstände des Goldschatzes geklärt wurden.

Wir haben Kenntnisse von späteren, neueren Prüfungen, die aber kein weiteres Ergebnis lieferten.

Die originale Prüfungsprotokolle sind bisher noch nicht zum Vorschein gekommen.

Jedoch kennen wir ihren Inhalt, den jemand in einem handschriftlichen Heft unter dem Titel „Az ingó emlékek” [‘Die beweglichen Denkmäler’] in Kopie veröffentlicht hat und am Ende des vorigen Jahrhunderts auch Ferenc Pulszky darüber geschrieben hat.²

Wir müssen jetzt darum auf diese Tatsache nachdrücklich hinweisen, weil Pulszky den Namen des Wiener Händlers überall als Vitta erwähnt. Jedoch erscheint es in der heutzutage gefundenen Schriften als Nitta.

Welche ist also die richtige Benennung: Vitta oder Nitta?

Unserer Meinung nach war der in Nagyszentmiklós oft verkehrter Wiener Händler im Büro des Vizegespanns wohl bekannt. Mit Rücksicht darauf, dass der Name *Nitta* in einer Bescheinigung lateinischer Sprache des Vizegespanns klar zu lesen ist: halten wir den zweifellos für den richtigen Namen. Unsere Annahme unterstützt auch eine in Wien abgefasste Bitteschrift, in der gleichfalls Nitta steht.

Scheinbar hat sich der Abschreiber des Buches „Az ingó emlékek” Über die beweglichen Denkmäler geirrt, es ist aber auch möglich, dass Pulszky die Handschrift falsch gelesen hat. Die originalen Schrifte, in denen wir jetzt deutlich sehen können, dass der Name des Händlers Nitta war, sind nur durch unsere Untersuchungen zum Vorschein gekommen.

Im Zusammenhang mit dem Verschreiben des Namens müssen wir auch den Namen (*Vuin*) der entdeckenden Familie erwähnen. In den Schriften kommen nämlich zwei Varianten vor: *Wuin* und *Wuinn*. [All dies sind nicht so bedeutungsvoll, aber wir streben nach einer vollkommenen Wahrheit, so dass auch in den Einzelheiten möglicherweise nichts ungeklärt bleibe.]

In unserer vorher erwähnten Arbeit haben wir eingehend darüber gesprochen, dass die Händler die Goldgefäße nach Pest gebracht hatten. Sie wollten die Gefäße dort verkaufen, aber bald erführen sie, dass sich die Nachricht von dem Funde schon weit verbreitet hat. Sie fanden es für besser den Bürgermeister *Boráros* zu informieren, dass der in Banat gefundene Schatz in ihrem Besitz ist.

Die Gefäße wurden in dem Stadthaus übernommen und in Inventar aufgezeichnet.

Inventargemäss war das volle Gewicht des Schatzes 17 Pfund und 23,4 Lot. Die Wiener Hauptmünzanstalt hat die ganze Menge als Rohmetall für 101.068 Forints und 25 Kreuzre bewertet.

² Magyarország Archaeológiája. Bp. 1897. Band II.

Später ist noch vier Lot Gold von dem Entdecker zum Vorschein gebracht. Es ist aus der Einschmelzung noch geblieben und das hat die Hauptmünzanstalt extra für 67 Forints und 55 Kreuzre geschätzt.

Der Ruf des wortvollen Goldfundes hat sich natürlich bald verbreitet und auch nach Wien in den kaiserlichen Hof ist er gelangen. Der Direktor der Antikensammlung Abbé Franz Neumann hat den Chef des Kabinetbüros gebeten, den Schatz für die k. k. Antikensammlung zu erwerben.

Der Kaiser hat sofort anordnet und der Schatz war schon nach einigen Tagen am 1. Oktober 1799. in der höfischen Antikensammlung zu finden.

Bald ist aber auch Ikonía in Wien eigetroffen.

Sie hat den Abbé Neumann aufgesucht und hat ihn darum gebeten, dass sie für den Schatz etwas Belohnung bekomme.

Hier sagte sie dem Abbé, dass sie den Schatz gefunden hat. Wir glauben, wenn sie persönlich nach Wien gefahren ist, konnte sie nichts anderes sagen.

Der Grund ihrer Hinfahrt lag darin, dass sie die gescheiteste Person der Familie war. Sie hat auch selbst mit den Händlern über den Schatz verhandelt.

Langwierig hat sie mit Abbé *Neumann* verhandelt und vertraulich teilte mit, dass unter den Goldgefässen auch einige Kleinigkeiten vorhanden waren, z. B. Ohrgehänge. Sogar liess sie selbst aus dem Goldhenkel des Gefässes von Goldschmied *Jankovich* einige Ohrgehänge machen.

Nach diesem Bekenntnis können wir vermuten, dass *Jankovich* die vier Goldgefässe nicht für sein Schweigen, sondern eher, als Arbeitslohn bekommen hat, und jene acht Forints, die er bezahlte, bildeten bloss eine kleine Differenz in der Abrechnung. Ikonía hat gewiss darum Ohrgehänge machen lassen, weil diese leichter zu verkaufen waren.

Abbé *Neumann* hat sich nach diesem Gespräch völlig beruhigt, dass ausser diesen Kleinigkeiten alles zum Vorschein gekommen ist und so hat er *Ikonias* Bitte für Belohnung warm protegiert.

Mit der Zeit verbreitete sich aber das Gerücht, dass ein Goldkreuz noch immer im Besitz der Frau sei. Das hat auch Kristóf Nákó erfahren und gleich nahm er von ihr das Kreuz weg. Er liess es in ein Etui legen und hat es dem Kloster von Bezdin geschenkt.

In dem Kloster wurde es aufbewahrt, aber unserer Kenntnis nach ist es durch das Chaos des zweiten Weltkrieges verschwunden. Sein Etui ist aber noch immer vorhanden, dessen Format uns klar zeigt, dass zu dem Kreuz noch eine Halskette gehörte.³

Wir müssen erwähnen, dass die Familie Vuin wahrscheinlich nicht 23, sondern 24 Goldgefässe ausgrub. In zwischen ist aber ein prachtvoller, schwerer Goldkrug auf irgendeinerweise verschwunden.

Sein Fehlen können wir aus den — in den Schatz geritzten Einschnitten — feststellen. Diese Einschnitte sind nämlich Zeichen der Teilung: wenn man die Gefässe dieser entsprechend gruppiert, zeigt sich die Ungleichheit in einer der Gruppen klar. Wir konnten feststellen, dass das Seitenstück des vorhanden seienden wunderbaren Kruges Nr. 6., dessen Gewicht 956 gr ausmacht, fehlt.

Es ist annehmbar, dass dieses schwere Goldgefäss an Hand des Händlers verschwunden ist, der den Krug eingeschmolzen hat. Wir hatten Glück, dass sein Paar auf uns geblieben ist.

Am Ende des 18. Jahrhunderts, als die Familie Vuin den Schatz gefunden hat, kam dem Finder und dem Besitzer des Feldes eine gewisse Belohnung zu. Unlängst

³ Freundliche Mitteilung von István Szócs von Cluj (Klausenburg) 1970.

vorher hat Maria Theresia so anordnet, dass die Belohnung dieser Personen das Drittel des Schatzes oder dem Wert entsprechende Geldentgleichung sein sollte⁴. Dieser Erlass war auch für *Kristóf Nákó* bekannt und gleich hat er um die Beanspruchung der Belohnung Schritte unternommen. Das erfahren wir aus den Aufzeichnungen von Abbé *Neumann*.

Das Zahlamt der Kammer hat *Kristóf Nákó* das Drittel des Wertes des Rohgoldes sofort zugewiesen. Aber über die Zuweisung von 3.362 Ft. und 8 Kr. Lohn haben weder *Nákó*, noch die Familie *Vuin* Verständigung bekommen.

Die Aufzeichnung über die Zuweisung lautet folgenderweise:

„Das Universal Kameral Zahlamt wurde mit Erlass der allgemeinen Hofkammer vom 6. Oktober 1799. angewiesen, den dem Grundeigentümer des erwähnten Gutes *Nako* gebührenden dritten Teil des Schätzungsbetrages von 10.086 Ft und 26 Kr anzufolgen.“⁵

Unter den Schriften von Abbé *Neumann* können wir eine Bemerkung lesen, die zeigt, dass die Rechtsexperten des Zahlamtes der Zuweisung ihr Veto eingelegt hatten, mit der Begründung, dass der Finder des Schatzes die Entdeckung nicht nur verheimlichte, sondern auch die wertvolle Gefässe verkauft hat und damit sein Recht für den Lohn verlor. Deswegen hat *Kristóf Nákó* über die Zuweisung keinerlei Verständigung bekommen.

Es ist wahrscheinlich, dass wenn er zufälligerweise benachrichtigt gewesen wäre, hätte er doch das Drittel des Wertes des Rohgoldes nicht beehrt. Wie wir schon früher erwähnten, gebührte ihm und *Vuin* nicht das Drittel des Rohmaterials, sondern das Drittel des gefundenen Schatzes, oder der Geldwert dieses. Der letztere ist aber das Vielfache des Rohmaterialwertes, weil auch der Wert der künstlerischen Bearbeitung dazu gerechnet werden sollte. Daneben muss man auch in Betracht nehmen, dass der gefundene Schatz noch ein gewisser Antiquitätswert hat und dieser kann auch das Vielfache des vorherigen Wertes sein. In diesem Falle ist es so gross, dass wir es kaum bewerten können.

So hat in 1799 für den wertvollen Schatz weder *Nákó*, noch die Familie *Vuin* keinerlei Belohnung bekommen.

Zum Verständniss der späteren Entwicklungen müssen wir wissen, dass diese Ereignisse sich im Jahrzehnt des französischen Revolution abspielten. Erst vor einigen Jahren wurde in Ungarn die Freiheitsbewegung von *Martinovich* unterdrückt und die ganze Atmosphäre war gespannt. Es sollten noch ein-zwei Jahre vergehen und *Napoleon* begann einen Krieg gegen die Habsburgen. Es hetzte das Land auf, nicht nur deshalb, weil man Soldaten geben musste, sondern auch deswegen, weil der Krieg viel Geld verzehrte. Die Steuer stieg von Jahr zu Jahr und der Lebensunterhalt des Volkes wurde immer schwerer.

Eine Weile hat *Ikonja* über die Belohnung geschweigt, aber nach acht Jahren, als die Sorgen der Familie immer drückend wurden, ist sie zweitemals nach Wien gefahren, um dort irgendeine Belohnung zu erleben. Die Dokumente zeigen uns, dass sie barfuss nach Wien gegangen ist.

Vor ihrer Abfahrt hat sie noch den Vizegespan *József Márfy* aufgesucht, um eine Bescheinigung zu bitten, dass sie in dieser Sache unschuldig war. Der Vizegespan hat ihr eine lateinsprachige Rechtfertigung gegeben. Aus diesem Dokument fühlt man, dass er das Verfahren der Bauernfrau unterstützt und teilte seine Meinung hart genug mit.

⁴ K. k. Erlass vom J. 1777, Zahl. 111.

⁵ Noll, R., Zur Fundgeschichte von Nagyszentmiklós. Wien 1965. (Manuscript).

Es folgt also der Text des Dokuments, in dessen ursprünglicher handschriftlicher Form der Name *Nitta* klar zu lesen ist. (Der Name des Baches *Haranga* lautet heute als *Aranka*.)

Quod Aurei Thesauri ante octennium in Oppido Nagy-Szent-Miklós Comitatus Torontaliensi ingremiato effossi Inventrix Iconia Wuinn ejas Incola, ad dandam intermissae Denunciationis et Revelationis Rationem per me occasionaliter provocata, initis semet Ignorantia Qualitatis et Pretii e Terra prompti Metallum ac tandem eo coram me excusaverit, quod injectis subin per Graecos Questores reperti Thesauri Comptores ad Casum non observandi Sillentii Comminationibus, hoc quod auditus in circumstantiis dum ante 30 annos innos legem Praevisi exstaret, per Praem, ipsius Aquis meo tam in Illuvio Haranga locutione liberum Effunditorum semet excipiens advertisset, et illius temporis Officialibus Camerali delatasset, nec ullum Insuper altius hanc Communionem penetrasset, una, neque quorundam inventa, et per se insignita Cista relicta fuit, ubi reperi continebat, quatuor attracta, et hinc exarata Libenter Veritate relatius, et amatum Cinnam. Cinnam. de praeterea ex furore Haranga Cista prout curavit, se habere, et per et quoniam quodam Nativum Nitta, qui ratione ceteris fidei illi Metallum, cum Inventrix Muliere in his Mille florenas conveni, unde Mille florenas in paratibiles autem Mille in Negationibus expositit, Effunditoribus hinc necnon interventus offerre invenit, et ga. instans Cinnam. exarata Mulieris Nagy-Szent-Miklós, et hinc in fidei hinc legem, et cognoscit, Nagy-Szent-Miklós, 30 Junii 877

Josephus Maissy
Hortus de Torontal Bina Com.

Text des Dokuments 1.

Quod Aurei Thesauri ante octennium in Oppido Nagy-Szent-Miklós Comitatus Torontaliensi ingremiato effossi Inventrix Iconia Wuinn ejas Incola, ad dandam intermissae Denunciationis et Revelationis Rationem per me occasionaliter provocata, initis semet Ignorantia Qualitatis et Pretii e Terra prompti Metallum, ac tandem eo coram me excusaverit, quod injectis subin per Graecos Questores reperti Thesauri Comptores ad Casum non observandi Sillentii Comminationibus, hoc

magis Eventum hunc revelari non debere opinata sit. quod paribus in Circumstantiis, dum ante 30 circiter Annos Cistam Pecuniis refertam, per Jurem, ejus Aquis mersam, in Fluvio Haranga Lotione Alborum Vestimentorum semet occupans advertisset, et illius temporis Officiolatu Camerali detexisset, nec ullum Insinuationis suae Proemium reportaverit, imo, neque quorsum inventa, et per se resignata Cista redacta sit? rescire poterit; quodve attactae Mulieris praeindicta Excusatis Veritate nitatur, et non tantum Circumstantia de reperta in fluvio Haranga Cista, prout exponit, se habeat, sed et Graecus Quaestor Naum Nitta, qui ratione cedendi sibi effossi Metalli, cum Inventrice Muliere in bis Mille florenis conveniendo, Mille florenos in parats, alios autem Mille in Obligatorialibus praestitit, Obligatoriales has meo cum interventu effective receperit! ergo instans Petikum repetitae Mulieris Nagy-Szent-Miklósiensis in fidem hisce testor et recognosco. Sig Nagy-Szent-Miklós 30 Juni 807

Josephus Márffy mp
Hottus de Toronatl Vice Comes

Wir veröffentlichen die Bescheinigung auch in Übersetzung:

„Hiermit bestätige ich die Glaubwürdigkeit der Bitte der vorher erwähnten Frau aus Nagyszent-Miklós, wonach sie als Finder des Goldschatzes, Iconia Wuinn von Nagyszentmiklós vor acht Jahren durch mich hervorgerufen wurde um die Entdeckung anzuzeigen und darüber zu berichten;

Am Anfang hat sie sich damit entschuldigt, dass sie den Wert des aus der Erde zum Vorschein gekommenen Schatzes nicht kannte und jene griechische Quästoren, die den gefundenen Schatz aufkauften, sie bedroht haben: sie soll über den Schatz schweigen. So hat sie geglaubt, dass sie es nicht ankündigen darf.

Desto eher konnte sie es so denken, weil sie vor etwa 30 Jahren, unter ähnlichen Umständen einmal in dem Bach Haranga beim Waschen ihres weissen Kleides eine Kiste voll mit Geld gefunden hat. Sie hat die Kammer sofort berichtet, aber keinerlei Belohnung bekommen, sie hat sogar über das weitere Schicksal der Kiste keine Nachricht bekommen.

Ich bestätige, dass nicht nur die obige Entschuldigung der Frau der Wahrheit entspricht sondern auch der Sachbestand in Verbindung mit der Kiste und ferner auch das, dass der griechische Händler Nitta Naum die Obligationen von 1000 Ft durch meine Vermittlung ihr übergab, da er sich mit der Frau in 2000 Ft einigte, aus welcher Summe er sich für die Zahlung von 1000 Ft in Obligationen und 1000 Ft in Bargeld verpflichtete.

Nagyszentmiklós, 30. Juni 1807.

Joseph Márffy
Der Vizegespan von Comitát Torontál

Ikonja ist mit dieser wohlmeinenden Bescheinigung nach Wien gefahren. Zuhause hat sie bestimmt gute Empfehlungsbriefe bekommen und mit diesen hat sie in Wien einen Mann aufgesucht, der sie gut empfangen hat und anstatt ihr eine Bittenschrift dem Kaiser geschrieben hat. Dass er ein Ungar war, verrät das Dokument. Nämlich er hat in den mit gotischen Buchstaben geschriebenen Text der Name von Nagyszentmiklós mit lateinischen Buchstaben, mit „ó“ geschrieben (Dokument 2.).

Dem Kaiser adressiertes Gesuch lautet in ursprünglicher Rechtshreibung folgenderweise:

An

Seine Kaiserliche Königliche Majestätt
Allerunterthänigste Bitte der Ikonja Wuinn
aus Gr. Szent-Miklós in Torontaler Comitát

Um Allergnädigste Verleihung Einer Belohnung für den durch sie vor 8 Jahren zu Gr. Szent-Miklós in Torontaler Comitát gefundenen, und in Münz-Kabinethe auch gegenwärtig als eine Seltenheit von besonderen Werth aufbewahrten Gold-Schatze.

Euer Majestätt.

Endesgefertigte hatte das Glück schon vor 8 Jahren zu Gr. Szent-Miklós in dem Torontaler Comitát einen namhaften, aus mehreren goldenen Gefässen bestehenden Schatz zu finden, welcher auch dermal in Euer Majestäts Münz-Kabinethe als eine Seltenheit von besonderen Werth aufbewahrt wird, und gegenwärtig auf 50 000 fl geschätzt werden kann.

Ihre
Seine Kaiserliche Königliche Majestät

„gestatt,

Allerunterthänigsten Bitten Ihrer K^o,
na Wienn und Gr Szent-Miklósch
in Torontaler Comitatz

Ihre Allerunterthänigste Unterzeichnung

Anfangszeilen des Dokuments 2.

Hiervon hatt sie nicht nur allein den nach den Landes-Gesetzen gebührenden Theil, sondern gar nichts aus der vorgeschützten Ursache erhalten, weil sie es dem Fiscus nicht angezeigt hatt.

Der wahre Grund dieses Unterlasses besteht aber in dem: 1 Weil selbe die Eigenschaft und Wert dieses Schatzes ganz und gar nicht gekannt, so — dass sie es um einige Gulden als ein gemeines Metall gerne weckgegeben hätte. Da sie also als Ignorantin.

2 Solches einigen Griechen von Gr. Szent-Miklósch vorzeigte, kam dazu der Wiener Wollhandler Naum Nitta, welcher sich eben da in seinen Geschäften aufhielt. Und dieser endlich mit Einverständniß der übrigeneignete besagten Schatz gegen Anboth von 2000 fl, die derselben zu zahlen versprach, sich zu, bevor Bittstellerin solchen feilzubieten, noch weinger einen Preis zu bestimmen wollte, oder wusste, von welchen 2000 fl aber er nur die Halbscheid erlegte, und über dass übrige eine Obligation ausfertigte. Bei dieser Gelegenheit:

3 Hatten ihr die benannte Griechen das tiefste Stillschweigen aufgebothen, mit der Drohung: dass, wofern sie es jemanden offenbahren sollte, mann ihren Sohn ohne weiteres zum Rechroueten nehmen, und über dies noch sie bestraffen würde, worüber sie, da kein unparteiischer Junge gegenwärtig war, den körperlichen Eid abzulegen uhrbiethig ist. Hierzu bei tritt noch Umstand ein, welcher allerdings die Aufmerksamkeit, und Rücksicht verdient, dass nemlich:

4 Die Supplicantin vor beiläufig 30 Jahren eine in den Fluss Haranga geworfene mit barem Gelde beladene Truhen, da sie sich mit waschen ihrer Wäsche beschäftigte, eben gefunden darmahligen Cameral Verwalteramte angezeigt auch getreu übergaben hat, ohne dass sie hernach davon eine Wissenschaft, viel weniger Belohnung bis nun erhielt.

Euer Majestätt! Da nun in Betrachtung dieser fūrgegangenen Umständen, welche auch das beiliegend glaubwürdige Zeugniß sub % hinlänglich bekräftigt, der Supplicantin die Schuld einer

Euer Majestät.

Euchdankbarkeit fülle das Glück von
68 Jahren zu Gr. Szent. Miklós in dem
Torontaler Comitatus nicht aufzuheben
und aufzuheben gelassen aufzuheben
„sind die Götter zu finden, welche auf den
„muss in Euer Majestät Münz. Lubinski
als ein Talisman von besondern Macht
aufzuheben wird, und ungenügend auf

Weiterer Text des Dokuments 2.

nicht willigen und strafbaren Verheimlichung nicht allerdings zugemuthet, sonder sie vollkommen entschuldigt, und so weniger gestrafft werden kann, weil sie einerseits nur ganzgemeine, unverständige Weibsperson, und sozusagen, wahre Ignorantin ist, und als solche leicht abgeschreckt und durch die Griechen verführt werden konnte, andererseits aber darzu auch einigermaßen durch den von 30 Jahren gescheenen Vorfall Anlass hatte.

So unterfanget sie sich Euer Majestät fassfälligt anzulehen womit aus Landes-väterlichen Beherzigung der vorangezeigten Tatsachen, dann der Armuth, mit welcher sie und ihre Familie ohne hin gedrückt ist, allernädigst geruhen möchten, auch nur so viel, als selbst die Allerhöchste Gnade, und väterliche Milde Euer Majestät bestimmen wird, als eine Belohnung erfolgen zu lassen, um so mehr, da sie dieserwegen schon zweimalige Reisen zum Allerhöchsten Throne mit Aufopferung des wenig habenden Vermögens zu Füsse gemacht, und ohne hin auch die betreffende Grundherrschaft von einem so wichtigen Schatze nichts erhalten habe.

Wien den 12 Aug 1807.

Allerunterthänigste
Ikonia Wuin
von Gross Szent-Miklós
aus dem Torontaler Comitatus

N 1596/807

Der k. k. Antiken und Münzkabinetts Director Abbé Neumann, unterstützt die Bitte der Ikonia Wuin um eine Entschädigung oder Belonung für einen vor acht Jahren zu Gr. Szent-Miklosch gefundenen Schatz, welcher sich im oberwähnten Kabinete befindet.

Da die Bittstellerin schon lange fortgereist; so werden diese Aktenstücke ad Acta genommen.
Laxenburg, den 20. August 1808.

S. V. Hüttl

Euer Exzellenz!

Heute wage ich eine dringende Bitte. Das arme Bauerweib zu S. Miklos im Banate, die vor acht Jahren einen Schatz antiker goldener Gefässe in ihrer Hütte gefunden hat, ist barfuss von da hieher gegangen, um Seiner Majestät dem Kaiser die hier beiliegende Bittschrift zu Füßen zu legen. Da sie keinen Menschen in Wien kennt, so wandte sie sich an mich vermuthlich, weil der erwähnte Goldschatz sich in dem K. K. Antiken Kabinete befindet. Euer Excellenz werden aus der Bittschrift ersehen, dass dieselbe zwar jenen Fund verschwiegen und einigen Griechen verkauft hat, (das Erhaltene musste sie aber nachher wieder zurückgeben, bis auf das Wenige was sie schon davon verzehrt hatte) allein die in der Bittschrift angegebenen Umstände und Gründe, deren Wahrheit durch das beiliegende Attestat des Herrn Vicegespannes Marffy bewährt ist, werden dieselbe auch gewiss, und das um so mehr entschuldigen, da ohnehin dergleichen höchst unwissende Menschen von den für dergleichen Fälle bestehenden Gesetzen und Verordnungen nicht die geringste Kenntniss haben. Freilich kann sie nach dem Strengen Sinne des Gesetzes ihren Anteil, nämlich das drittel des Werthes von dem Funde, nicht verlangen, und eben darum ward sie schon vor einigen Jahren, als sie aus eben dieser Ursache hieher kam, von der hochlöbliche K. K. Hofkammer als Verhehlerin geradezu abgewiesen. (Wie mir der erwähnte H. Vicegespann gesagt hat.) Allein diess scheint hart, sehr hart. Rechtlichkeit und natürliche Billigkeit dürften für die Arme sprechen, und sprechen gewiss auch zu dem edlen Herzen Euere Excellenz. Ich bitte daher gehorsamst, dass Hochdieselben sich bei Sr Majestät, unserem gütigsten Monarchen, gefälligst dahin verwenden, dass dieser armen Raizische Hüttlerin, die keine Teutsche Syllbe versteht, einige Entschädigung, etwa unter einem Titel eines Geschenkes, allergnädigst beiwilliget werde. Ich glaube dass sie nur mit tausend Gulden schon glücklich gemacht werden könnte; auch würde es für sie ein grosses Glück sein, wenn ihr Schicksal sehr bald entschieden würde, weil sie hier nur von mitleidigen Menschen lebt, und wegen Abwesenheit ihre armselige Hauswirtschaft gleichwohl darunter leidet. Die Gnade Sr. Mt. des Kaisers würde auch noch dieses gute bewirken, dass sich die Nachricht davon schnell in jenen Gegenden verbreiten und dadurch künftige Finder angeeifert würden die allenfallsigen entdeckten Schätze getreulich anzuzeigen.

Wien den 24-ten August 1807.

Gehorsamster
Franz Neumann
k. k. Rath und Director

*Ich habe beifolgendes Bischen in allerbildesten und besten
Folge gütigst beiwilligen.
Wien den 24-ten Aug. 1807.*

*S. V. Hüttl
Antiken Cabinet
k. k. Rath und Director*

Ende des Dokuments 3.

Dieser Brief, zusammen mit der beigelegten Bescheinigung war bestimmt schon am nächsten Tag in dem Kabinettbüro, Ikonía hat aber vergeblich auf eine Antwort gewartet. So hat sie nach drei Wochen von Wien abgegangen.

Im jemanden erweckte sie Mitleid und so hat sie für die Heimreise 100 Ft bekommen. Davon haben wir keine Quittung (Ikonía war des Schreibens unkundig) es gibt bloss eine Aufzeichnung unter den auf den Schatz beziehenden, alten Schriftstücken, datiert von 12. September 1807.⁶

Die arme, ihre letzte Hoffnung verlorene Bauernfrau ist vielleicht am Ende Oktober nach Hause angekommen. Davon haben wir aber keine Aufzeichnung. Auf eine sechswöchige Heimreise können wir nach jener Tatsache folgern, dass die Reise von Hause nach Wien auch sechs Wochen dauerte. Der Brief des Vizegespanns ist vom 30. Juni und die in Wien abgefasste Bitteschrift vom 12. August.

Wir kennen auch den weiteren Lauf des eingereichten Gesuchs. Es ist nicht verlorengegangen, aber gelangte langsamer ins Ziel, als die Frau nachhause. Erst fünf Monate später ist es dem Kaiser bekannt geworden. Der Kaiser hat ihr gleich aus Gnade ein Geschenk von 1000 Ft zugewiesen.

Die Aufzeichnung über die Zuweisung ist vom 30. Januar 1808 datiert.⁷

Niemand hat aber Ikonía von dieser Zuweisung verständigt.

Es ist charakteristisch für die gewissenlose Verwaltung, dass die Bitteschrift noch Monate lang in dem Kabinettbüro lag und später haben sie es „ad Acta“ gelegt.

Was geschah nachher?

Davon berichtet uns Ferenc Pulszky.⁸

„Am 11. Februar 1813 hat endlich der Erbe von Kristóf Nákó, Alexander Nákó das ihm, als Grundinhaber gebührenden Drittel des Schätzwertes bekommen, es wurde aber in dem damals gültigen Geldwert bezahlt. Das Verfahren ist wirklich asiatisch, aber das charakterisiert die damalige Zeit und Regierung.“

Wir verstehen Pulszkys Empörung, wenn wir die damaligen, finanziellen Umstände studieren. Mihály Horváth berichtet darüber.⁹

„Die französischen Kriege haben so viel Geld verzehrt — schreibt er —, dass das Papiergeld ohne Deckung auf 1060 Millionen Forints stieg. Das silberne und goldene Geldstück ist aus dem Geldverkehr fast völlig verschwunden. Dieses Durcheinander konnte nur dadurch abgeschafft werden, dass das Papiergeld auf das Einünftel seines Wertes devalviert wurde.“

Es scheint so, dass diese Ungerechtigkeit auch von dem kaiserlichen Hof akzeptiert wurde und als Entschädigung hat *Sándor Nákó* den Freiherrntitel bekommen.

Sándor Nákó liess für N. Vuin ein Haus bauen und schenkte ihm 60 Joche Ackerfeld.¹⁰ Über diese mehr als anderthalb Jahrzehnte dauernde Verschleppung wird freilich überall im Lande gesprochen, so dass ihr Erinnerung sogar nach einem Jahrhundert noch fühlbar ist.

Gewiss war es auch eine der Ursachen davon, dass kein einziges Stück aus dem Schatz von Szeged-Nagyszéksós abgeliefert wurde, der während des ersten Weltkrieges gefunden wurde. So viel Gold war da gefunden, dass man damit sogar einen Handkarren beladen können hätte, — sagte später der Sohn des damaligen Grundinhabers. Den grössten Teil haben die Bauern fortgeschleppt. Später konnte man

⁶ Noll, R., op. cit.

⁷ Ders.

⁸ Pulszky, F. op. cit. 56

⁹ A magyarok története. 1858. S. 430.

¹⁰ Erdélyi I.—Pataky L. op. cit.

doch noch 185 Stücke aus Leihhäusern, von Privatsammlern und durch fernere Grabungen eingesammelt haben.¹¹

Das ist also die Geschichte dafür, wie die Finder des „Attila-Schatzes“ belohnt wurden. Die Zuverlässigkeit der Beschreibung wollten wir dadurch bekräftigen, dass wir diese mit bisher noch nicht veröffentlichten Dokumente unterstützt haben.

Der am Ende des 18. Jahrhunderts auf den Tag gebrachte Schatz ist der reichste und bedeutendste, archeologische Fund Europas.

Mit der Aufklärung seiner Geheimnisse haben sich viele Wissenschaftler beschäftigt. Bisher wurden etwa zweihundert Studien darüber geschrieben. Über seine Inschrift hat neulich Gyula Németh geschrieben.¹²

Wenn man alles, was bisher über den Schatz entdeckt wurde mit der Tatsache vergleicht, dass die wunderbare Goldkrüge, Goldplatten und andere Kostbarkeiten in Ungarn aufgefunden wurden, zweifellos müssen wir diesen jahrhundertealten, reichen Fund, als einen der schönsten und wertvollsten Schatz des ungarischen Fundgust betrachten.

ANHANG

Wir konnten die originalen, ungarischen Dokumente des „Attila-Schatzes“ von Nagyszentmiklós nicht einmal durch eine fleissige Erforschung auffinden. Hoffentlich werden sie einmal irgendwie ans Tageslicht kommen, weil es ist unwahrscheinlich, dass sie vernichtet wurden. Ihr Fehlen hat aber bei der Beschreibung der Geschichte des Schatzes keinerlei Probleme bereitet, weil Ferenc Pulszky den Inhalt der Protokolle in 1897 veröffentlicht hat.

Die Wiener Dokumente sind in der „*Archiv der Antikensammlung*“ Abteilung des *Kunsthistorischen Museums* und in dem Staatsarchiv (OKÄA:Oberstkämmereramt) aufbewahrt. Auf unsere Anfrage hat der Direktor des Kunsthistorischen Museums, dr. Rudolf Noll, mit Hilfe seiner Mitarbeiter den grössten Teil der auffindbaren Dokumente eingesammelt und teils ihren Durchschlag, teils ihren Auszug liess er in einer Sammlung, betitelt: „*Zur Fundgeschichte von Nagyszentmiklós*“ die Dokumente an László Pataky zukommen. In seiner Begleitbrief vom 19. Februar 1965 hat er geschrieben:

„Diese sind das Ergebnis langwieriger Nachforschungen, an denen vor allem mein Assistent, Herr dr. Wolfgang *Oberleitner*, beteiligt war, sowohl im Archiv der Antikensammlung des Kunsthistorischen Museums, als auch im Staatsarchiv (OKÄA:Oberstkämmereramt). Manches lässt sich freilich — nach rund 160 Jahren — nicht mehr in der gewünschten Weise klären, doch hoffen wir ... auch so nützliche Angaben in die Hand zu geben.“

Wir möchten auch diesmal diesen grossen Gefallen des Professors recht herzlich bedanken. Sie haben sogar solche Dokumente entdeckt, welche für uns unbekannt waren und damit haben sie unsere Arbeit sehr erleichtert.

In der erwähnten handschriftlichen Sammlung sind (mit ihrer Registernummer) alle solche Textstücke vorhanden, die wir in unsrer Arbeit erwähnten. Die handschriftliche Sammlung ist im Besitz von László Pataky. Die Registernummer des Durchschlages in Wien ist: *Kunsthistorischen Museum, Antikensammlung, Wien ZL. 126. AS. 1965.*

Die in Wien lebende, ungarische Frau, *Iren St. Ilkey* hat auf Bitte von László Pataky die originale Bescheinigung von Vizegespan Márffy, das originale Gesuch von Ikonía und das originale Exemplar des Neumanns Empfehlungsbriefes aufgesucht. Sie hat auch Pataky die Lichtpausen zugeschickt. Hier bedenken wir ihre wertvolle Hilfe. Mit den Lichtpausen hat sie solche Dokumente erhalten, die viele kleine Rätsel aufklären. In seiner oben erwähnten Sammlung berichtet auch Professor Noll über das Verzeichnis dieser originalen Dokumente, aber teilt die Texte dieser nicht mit.

László Pataky hat István Szöcs, den Journalist aus Kolozsvár gebeten, um den, in dem Kloster von Bezdin aufbewahrten Goldkreuz aufzufinden. Wir wissen aus seiner Information, dass der Kreuz in dem Durcheinander des zweiten Weltkrieges verschwunden ist, so können wir lediglich hoffen, dass er nicht eingeschmolzen wurde, nämlich sein Antikenwert hundertmal grösser ist, als sein Goldwert. Wir hoffen, dass es einmal an den Tag gebracht wird.

¹¹ Fettich N., A Szeged-nagyszéksósi hun fejedelmi sirlelet. AH XXXII.

¹² Németh, J., The runiform inscriptions from Nagyszentmiklós and the runiform scripts of Eastern Europe. AL 21. 1—52.

Das Fehlen des Paares zum Krüge Nr. 6. hat L. Pataky folgenderweise festgestellt:

Eine Einschnittanschrift haben sich bloss 14 Gefässe des Schatzes erhalten. Davon 12 zeigen Zeichen zur Aufteilung und dazu kann auch der Krug Nr. 8. gerechnet werden, der umgestaltet wurde und inzwischen auch das Zeichen der Aufteilung ausgehämmt wurde. Wenn wir die Gefässe zeichengemäss gruppieren, dann enthält eine Gruppe etwa 1200 gr Gold. Bei der Gruppierung haben wir auch die verschwundene Kleinigkeiten berücksichtigt.

I. 2 Krüge	1287 gr.
II. 2 Platten=207 gr. + das fehlende Paar des Kruges Nr. 6.=956 gr.	1163 gr.
III. Kleinigkeiten (verschwunden)=200 gr. der Krug Nr. 6.=956 gr.	1156 gr.
IV. 1 Krug+2 Gläser+Platte Nr. 8.	1191 gr.
V. 1Trinkhorn+2 Platten+2 Kelche	1135 gr.

Wenn wir die Gruppe II. und III. vergleichen, (diese gehören zusammen) können wir sicherlich feststellen, dass das Paar des Kruges Nr. 6. fehlt.

Es ist unwahrscheinlich, dass er auch schon beim Verstecken fehlte. Höchstwahrscheinlich ist er an Hand des Goldschmiedes Jankovich verschwunden.

EINIGE KULTURGESCHICHTLICHE BEZIEHUNGEN DER UNGARISCHEN URGESCHICHTE

ISTVÁN FODOR

(Ungarisches Nationalmuseum, Budapest)

Die ungarische Urgeschichte können wir berechtigterweise die dunkleste Epoche der Geschichte unseres Volks nennen. Schriftliche Quellen besitzen wir nur aus jenem Zeitalter, dem die Landnahme vorangegangen ist. Die seltene Zahl und die Widersprüchlichkeit dieser Quellen sind aber seriöses Hindernis nur auch die wichtigsten Fragen, die zu diesem Zeitalter verbunden sind, befriedigend klarzustellen. Die Grundpfeiler unserer Urgeschichte stehen auf den Feststellungen der Sprachwissenschaft. Die Arbeit unserer Sprachwissenschaftler, die mehrere Jahrzehnte dauerte, hat die entscheidenden Probleme der frühesten Geschichte des Ungartums klar gestellt. Sie hat die Volksgemeinschaften, in deren Verband oder Nachbarschaft das Ungartum lebte, bestimmt, aufgrund unserer kulturgeschichtlichen Wörter hat sie doch den skizzenhaften Abriss einiger grundlegender Eigenheiten, die die wirtschaftliche und gesellschaftliche Entwicklung unseres Volks im vorgeschichtlichen Zeitalter charakterisieren, gegeben.¹ Diese zwei Quellengruppen sind aber genügend begrenzt. Obwohl es zweifellos ist, dass Quellenkritik und sprachwissenschaftliche Forschungen noch mit sehr vielen Angaben unsere Kenntnisse, die zu der Geschichte des Ungartums verbunden sind, bereichern können, können wir wesentlichen Fortschritt aber durch Einbeziehung neuer Quellengruppe erreichen. Unter den Wissensfeldern der Urgeschichtsforschung gibt es nur eines, das die Zahl der Quellen von Jahr zu Jahr vergrößern kann und parallel dazu, dessen Wert erhöht: die Archäologie.

Unsere Fachleute, die sich mit der Abstammung und der Urgeschichte unseres Volkes beschäftigen, schenken der archäologischen Forschung von Osteuropa und dem eurasischen Steppengebiet seit der Studienreise bahnbrechender Bedeutung nach Russland von Béla Pósta² grosse Beachtung. Unsere Archäologen suchten zu dem Fundmaterial des landnahmezeitlichen Ungartums Parallele, und so, forschend nach rückwärts bestrebten sie sich die dunklen Punkte unserer Urgeschichte klarzustellen. Aufgrund ihrer Forschungen sind sie grösstenteils zu der Überzeugung gekommen, dass die gegenständliche Nachlassenschaft des landnehmenden Ungartums die grösste Ähnlichkeit dem Denkmalgut der russländischen Steppenzone aus gleicher Zeit beweist. Daraus entstand ihre Folgerung, nach der die Kultur des landnehmen-

¹ Über das von der Sprachwissenschaft dargestellte Bild über den Bildungszustand des Ungartums kann man von den nachfolgend mitgeteilten mehreren Standpunkten aus nicht einverstanden sein. Aufgrund bulgarisch-türkischer Lehnwörter der ungarischen Sprache haben einige unserer Sprachwissenschaftler und Historiker die Entfaltung der Viehhaltung und des Feldbaus der Ungarn auf die Zeit der ungarischen und bulgarisch-türkischen Beziehungen festgelegt. Die Unbegründigkeit dieser These haben die neueren Forschungen ohne allen Zweifel bezeugt. Siehe: Bartha A., *Gazdaságtörténet és szavak. Magyar Nyelv. LXV. (1969) S. 14—25. Fodor I., Östörténetünk korai szakaszának néhány fő vonása. Tört. Szle. XV. (1972) S. 1—28.*

² Pósta B., *Régészeti tanulmányok az orosz földön. Archaeologische Studien auf russischem Boden. Bp.-Leipzig, 1905.*

den Ungartums sozusagen ganz ähnlich der Kultur der türkischsprachigen Bevölkerung der angezeigten Gebiete war. Die Kultur „des nomadischen Ungartums von türkischer Bildung und Organisiertheit“ wurde zu der Kultur der Finnougrier, die „Fischer — Jäger“, „Waldbewohner“ genannt wurden, scharf entgegengesetzt. Am übertriebensten hat István Zichy diesen sehr scharfen Sprach- und Bildungswiderspruch gelöst: er hat gemeint, dass das Ungartum ursprünglich ein türkisches Volk gewesen wäre, das durch Sprachumtausch zum Volk finnougriischer Sprache geworden ist³. Obwohl es später keinen Nachfolger dieser radikalen Auffassung gab, sind die Begriffe „die Kultur türkischen Charakters“ und „das Ungartum mit türkischer Führungsschicht“ auch noch heute sehr oft rekurrierende Ausdrücke in unserer archäologischen und geschichtlichen Literatur.

Die obenerwähnte Erscheinung lässt sich sicherlich darauf deuten, dass manche für unvorstellbar halten, dass sich das Ungartum enger zu unseren, — ihrer Meinung nach — in Hinsicht der Bildung sehr unentwickelten verwandten Völkern binden lassen hätte. (Zum Gedanken der „unentwickelten“ Finnougrier kann man nur so kommen, wenn man den späteren, wirklich rückständigen gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Entwicklungsstand dieser Völker in die vorgeschichtlichen Zeiten zurückwirft. Die grundlegende Verfehltheit dieser Methode, — glaube ich — muss man merkwürdigerweise nicht versichern.) Dagegen wurden sehr viele, früher ziemlich dunkle Einzelheiten der Urgeschichte der Finnougrier und ihrer zeitgenössischen Nachbarn im Laufe der späteren Jahre, zuallererst als Resultat grossangelegter archäologischer Arbeiten klargestellt.⁴ Es ist schon zweifellos, dass die Finnougrier in der Neusteinzeit, ferner in der Bronze- und Eisenzeit nicht auf niedrigerer Kulturstufe standen, als die Völker, die in derselben geographischen Zone lebten. Die Finnougrier gingen im Laufe der Bronzezeit unter dem Einfluss indoeuropäischer Volksgruppen, die südlich von ihnen lebten, von der enteignenden Wirtschaftsweise (Fischerei, Jagd) zur Produktionswirtschaft (Viehzucht, Feldbau) über. Die Finnougrier, die das südlichste Gebiet besaßen, begannen aber nomadische Viehzucht zu treiben. Die hohe Kulturstufe, der entwickelte gesellschaftliche und wirtschaftliche Zustand der finnougriischen Bevölkerung der früheisenzeitlichen archäologischen Ananino-Kultur ist auch unter den ungarischen Fachleuten wohlbekannt. Das ist noch auch für sicher zu achten, dass die grösste Einwirkung auf die Mehrheit der Finnougrier (so auch auf das Ungartum) von den ihnen südlich lebenden Nachbarvölkern, die die uriranische Sprache gesprochen hatten, ausgeübt wurde. Beziehungen

³ Zichy I., Magyar őstörténet. Bp. 1939.

⁴ Hier erwähnen wir aus den die archäologischen Ergebnisse zusammenfassenden Arbeiten der finnougriischen Urgeschichte die folgenden: Смирнов, А. П., Очерки древней и средневековой истории народов Среднего Поволжья и Прикамья. МИА, 28. Москва, 1952.; Збруева, А. В., История населения Прикамья в ананьинскую эпоху. МИА, 30. Москва, 1952.; Брюсов, А. Я., Очерки по истории племен Европейской части СССР в неолитическую эпоху. Москва, 1952.; Фосс, М. Е., Древнейшая история севера европейской части СССР. МИА, 29. Москва, 1952.; Чернецов, В. Н., Древняя история Нижнего Приобья. МИА, 35. Москва, 1953. S. 7—71.; Девс., Нижнее Приобье в I. тысячелетии нашей эры МИА, 58. Москва, 1957. S. 136—245.; Гурина, Н. Н., Древняя история северо—запада европейской части СССР. МИА, 87. Москва, 1961.; Горюнова, Е. И., Этническая история Волго—Окского междуречья. МИА, 94. Москва, 1961.; Бадер, О. Н., Поселения турбинского типа в Среднем Прикамье. МИА, 99. Москва, 1961.; Третьяков, П. Н., Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. Москва—Ленинград, 1966.; Халиков, А. Х., Древняя история Среднего Поволжья. Москва, 1969.; Генинг, В. Ф., История населения Удмуртского Прикамья в пьяноборскую эпоху. Часть I—II. ВАУ, вып. 10—11. Свердловск—Ижевск, 1970—1971.; László Gy., Őstörténetünk legkorábbi szakaszai. Bp. 1961.; Die kurze Zusammenfassung der neueren Ergebnisse mit der Bezeichnung der bedeutenden Literatur: Fodor I., Vázlatok a finnugor őstörténet régészetéből. Rég. Fü. Ser. II. No. 15. Bp. 1973.

zu den Völkern türkischer Sprache konnten ziemlich spät angeknüpft werden. Im Vorteil des Südrals, ferner des Wolga-Kama-Gebiets konnten türkische Stämme früher als die V—VI. Jahrhunderte kaum erscheinen.⁵ Die erste, beweisbar türkischsprachige Bevölkerung, das wolgische Bulgartum, zog von Süden nach dem Wolga-Kama-Gebiet im VIII. Jahrhundert.⁶

In seinem urgeschichtlichen Werk (1961) grosser Bedeutung hat Gy. László auf die Wirksamlosigkeit der Rückwärtsforschung (der retrospektiven Methode), die von dem Fundmaterial der Landnehmenden ausging, aufmerksam gemacht. In unserer archäologischen Literatur hat er zuerst darauf hingewiesen, dass die Forschung in verkehrte Richtung viel zweckdienlicher ist: man müsste den Siedlungsort des Ungartums innerhalb des bekannten frühen Siedlungsraumes der Finnougrier lokalisieren und davon ausgegangen die frühe Geschichte des ungarischen Volkes bis an die Landnahme auf der Spur folgen⁷. Heute, zwar nach zehn Jahren scheint dieser Weg noch mehr gangbar. Aufgrund der Angaben der Archäologie und Sprachwissenschaft wissen wir heute von den frühen Siedlungsräumen der Finnougrier viel mehr, man kann den Siedlungsraum von mehreren der finnougriischen Völker genauer bestimmen.⁸ Obendrein haben wir bei unseren nächsten Sprachverwandten

⁵ Es ist heute noch sehr umstrittene Frage, wann die ersten Volksgruppen türkischer Sprache auf dem Gebiet zwischen dem Ural-Gebirge und den Flüssen Wolga und Kama erschienen. Die letzte Zusammenfassung der Frage mit der einschlägigen Literatur: *Халиков, А. Х.*, Истоки формирования тюркязычных народов Поволжья и Приуралья. „Археология и этнография Татарии“, вып. 1 Казань, 1971. S. 7—36. ebder, К вопросу о начале тюркизации населения Поволжья и Приуралья. СЭ. 1972. № 1. S. 100—109. Nach der hier dargelegten Meinung des Verfassers waren Völker türkischer Sprache auf dem Gebiet zwischen der Wolga und dem Ural-Gebirge schon im III. Jh. erschienen. Aber es halten wir vorläufig nicht für bewiesen und meinen, dass diese Volksgruppen kaum früher, als in den V—VI. Jahrhunderten auf diesem Gebiet erscheinen konnten. (*Fodor I.*, Arch. Ért. 99 (1972). S. 284.) Den Beweis der Erscheinung der den Wolga-Bulgaren vorangegangenen türkischen Völker können wir für die wichtige Aufgabe der Forschungen der Zukunft betrachten. (Siehe: *Смирнов, А. П.*, СА, 1964. № 4. S. 246.; *Ders.*, Об археологических культурах Среднего Поволжья. СА, 1968. № 2. S. 65-66. *Васюткин, С. М.*, СА, 1966. № 4. S. 223.)

⁶ *Смирнов, А. П.*, Некоторые спорные вопросы истории волжских болгар. „Историко-археологический сборник“. Москва, 1962. S. 160.; *Генинг, В. Ф.*, *Халиков, А. Х.*, Ранние болгары на Волге. Москва, 1964.

⁷ *László Gy.*, op. cit. S. 23.

⁸ Die Untersuchung nach rückwärts (die sog. retrospektive Methode) der späteren, mit Völkern schon zweifellos verbundenen archäologischen Nachlassenschaften ist im Falle mehrerer finnougriischen Völker erfolgreich, weil die Kultur dieser Völker — hauptsächlich in der Zeit nach dem eisernen Zeitalter — sehr lange Zeit hindurch viele traditionelle Elemente bewahrt hat. In der Keramik der Kama- und Ob-Gegenden aus den X—XIII. Jahrhunderten können wir die grundlegenden Typen der Gefässe von Ananjino aus dem eisernen Zeitalter erkennen. Diesen besonderen Archaismus haben die finnougriische Archäologie treibenden Forscher schon sehr lange beobachtet. (*Arne, T. J.*, Barsoff Gorodok. Stockholm, 1935. S. 81.; *Талицкий, М. В.*, Верхнее Прикамье в 10—14. вв. МИА, 22. Москва, 1951. S. 75.; *Смирнов, А. П.*, Очерки древней и средневековой истории... S. 195.; *Чернецов, В. Н.*, Нижнее Приобье в I. тысячелетии нашей эры. МИА, 58. Москва, 1957. S. 136—137.) Die Beilagen des auf der Insel Halas—Pogor des Flusses „Kleine Ob“ erschlossenen chantisch-nenzischen Gräberfeldes aus den XVII—XVIII. Jahrhunderten kann man ohne jede Schwierigkeit mit dem Denkmalmaterial der archäologischen Kulturen von Lomowatowo an der Kama (III—VIII. Jh.) und von Bachmutino am Fluss Bjelaja (II—VII. Jh.) vergleichen. (*Могильников, В. А.*, Элементы древних угорских культур в материале хантыйского могильника Халас—Погор на Оби. „Археология и этнография Башкирии“ т. II. Уфа, 1964. S. 265—270.) In der Dissertation von L. S. Gribowa wurde das Weiterleben der alten Kamamotive in der Kunst der Komi bewiesen. (*Грибова, А. С.*, Историческая традиция в народном искусстве коми-пермяков. Автореферат кандидатской диссертации. Москва, 1969.) Siehe über die Entfaltung der einzelnen finnougriischen Völker aufgrund der archäologischen Angaben die Literatur unter der Fussnote 4., ferner: Вопросы этнической истории эстонского народа. Таллинн, 1956.; Этногенез мордовского народа. Саранск, 1956. Происхождение марийского народа. Йошкар—Ола, 1967.;

Параллели einiger sehr wichtiger Elemente unseres landnahmezeitlichen Denkmalguts getroffen.⁹ So können wir immer mehrere Hoffnungen haben, dass wir allen Zweifel ausschliessende archäologische Beziehungen zwischen dem Siedlungsraum des Ungartums in der Ural-Gegend und seiner späteren Heimat im Karpatenbecken finden werden. Die zwei Wege der archäologischen Forschung unserer Urgeschichte schliessen einander nicht aus, sondern umgekehrt: sie bedingen einander beiderseitig, und auf grösseren Erfolg vertröstet uns diese Forschung in zwei Richtungen.

Im nachfolgenden möchten wir auf einige Ergebnisse der Forschung der finnougri-schen Urgeschichte eingehen, die eine grosse Bedeutung nicht nur in Hinsicht der frühesten Geschichte des ungarischen Volks haben, sondern sie uns auch bei der besseren Erkennung unserer Geschichte von X—XI. Jahrhunderten helfen. In der heimischen und ausländischen Fachliteratur platzten wesentlich verschiedene Meinungen in betreff des Wirtschaftslebens und der Kultur des landnehmenden Ungartums aufeinander. Weil es sich um sehr komplizierte Fragen handelt, zu deren Erlösung wir heute noch sehr wenige Angaben besitzen, meine ich, es wird auch in der Zukunft nicht anderswie. Man kann aber schon jetzt in einigen grundlegenden Fragen durch Hinweis auf den früheren Bildungszustand, ferner durch Verwendung der sich aus der allgemeinen geschichtlichen Entwicklung dieser Völker ergebenden Folgerungen vielen Diskussionen und Zweifeln steuern.

Das erste und grösste Hindernis auf diesem Weg erscheint im Problem: wo, auf welchen Gebieten wir die Protoungarn suchen sollen. Die Forschung kann noch heute keine bestimmte Antwort auf diese Frage geben. Mit völliger Bestimmtheit können wir heute noch keine archäologische Kultur oder Gruppe für die Nachlassenschaft der Protoungarn halten. Unsere Kenntnisse diesen Charakters sind aber bei der Mehrheit unserer finnougri-schen Verwandtvölker viel bedeutender, und auf dieser Grundlage geben die verschiedenen Angaben hinsichtlich der frühesten Siedlungsräume eine wenige Auskunft auch über das Ungartum.

Die Forschung nach der finnougri-schen Urheimat hat in den letzten Jahren bedeutende Ergebnisse gebracht.¹⁰ Die archäologischen Spuren der Finnougrier sind bis die Neusteinzeit ziemlich sicher nachfolgsbar. Der grösste Teil der Forscher, die sich mit dieser Frage beschäftigen, ist jener wohlbegründeter Meinung, dass der letzte Siedlungsraum vor der Trennung der Finnougrier in den IV—III. Jahrhunderten v. u. Z. die sog. neolithische Ural-Kama-Kultur war. Diese Kultur bedeckt das Ural-Gebirge, bzw. den davon östlich liegenden Strich, ferner das Wolga-Kama-

Археология и этнография Башкирии. т. IV. Уфа, 1971.; *Пименов, В. В.*, Вепсы. Москва, 1965.; Голубева, Л. А., К проблеме этногенеза веси. Древние славяне и их соседи. МИА, 176. Москва, 1970. 142—146.; *Архипов, Г. А.*, К вопросу об этногенезе марийцев. КСИА, 113. (1968) 41—46. *Степанов, П. А.*, Древняя история мордвы-эрзи. (часть II.) Труды Мордв. НИИ. вып. 39. Саранск, 1970. 26—66. *Владыкин, В. Е.*, Очерки этнической и социально-экономической истории удмуртов (до начала XX. в.). Автореферат кандидатской диссертации. Москва. 1969.; *Лапук, Л. П.*, Происхождение народа коми. Сыктывкар, 1961.; *Буров, Г. М.*, Вычегодский край. Очерки древней истории. Москва, 1965.; *Савельева, Э. А.*, Пермь вычегодская. (К вопросу о происхождении народа коми.) Москва, 1971.

⁹ Von diesen ist einer der Wichtigsten: der Gebrauch der silbernen (sehr selten goldenen) Platten auf den Totentüchern. Siehe: *Dienes I.*, Nonfoglalóink halottas szokásainak egyik ugor kori eleméről. Arch. Ért. 90 (1963) S. 108—112.; *Arne, T. J.*, op. cit. S. 28, 52.; *Fodor I.*, К вопросу о погребальном обряде древних венгров. „Проблемы археологии и древней истории угров. Советско-венгерский сборник.“ Москва, 1972. S. 168—175.; *Ders.*, Nonfoglaláskori régészetiünk néhány őstörténeti vonatkozásáról. FA. XXIV. (1973) s. 159—176.

¹⁰ Der Überblick der neueren Forschungen: *Hajdú P.*, Finnougri-sche Urheimatforschung. UAJ. 41 (1969) S. 252—264.;

Gebiet.¹¹ Weil die sprachwissenschaftlichen Angaben fast zum gleichen Ergebnis führen,¹² kann man den letzten Siedlungsraum der Finnougrier vor der Trennung auf dieses Gebiet setzen. — In der gegenwärtigen Etappe der Forschung kann man es für sicheren Ausgangspunkt betrachten.¹³

Die Auseinanderwanderung der Finnougrier von ihrem Siedlungsraum der Ural-Gegend dokumentieren die Angaben der Archäologie auch wohl. Die schwunghafte Wanderung nach Westen kann man mit der Bevölkerung der Wolosowo-Kultur in Beziehung bringen, die um die Wende der III—II. Jahrtausende v. u. Z. gewaltige Gebiete von Osteuropa bis an die vom Baltikum nicht weit liegenden Gegenden besiedelte.¹⁴

Einer der dunklesten Punkte der finnougriischen Urgeschichte ist die früheste Geschichte und die gebietliche Anstellung des Urungartums. Wie wir es schon er-

¹¹ Бадер, О. Н., У истоков финно-угорской культуры в Восточной и Северной Европе (тезисы доклада). „Доклады и сообщения археологов СССР.“ Москва, 1966. 85—86.; Ders., Бассейн Оки в эпоху бронзы. Москва, 1970. 39—42.; Третьяков, П. Н., Финно-угры... S. 18. (In weiteren: Tretjakow, 1966.); Халиков, А. Х., Древняя история ... S. 381. (in weiteren: Chalikow, 1969.);

¹² Hajdú P., Über die alten Siedlungsräume der uralischen Sprachfamilie. Acta Linguistica. XIV. (1964) S. 74.; Ders., Bevezetés az uráli nyelvtudományba. (A magyar nyelv finnugor alapjai.) Bp. 1969. S. 9. P. Hajdú kam aufgrund der Etimologie der Bäumennamen zur Folgerung, dass der Siedlungsraum der Uralier in Westsibirien, zwischen dem Unterlauf des Flusses Ob und dem Ural-Gebirge liegen konnte und sich einige Gruppen der Bevölkerung bei dem Zerfall der uralischen Einheit am spätesten im III. Jahrtausend v. u. Z. nach Westen ausgebreitet das Tal von Petschora und Kama, ferner die westliche Seite des Urals besiedelt hat.

¹³ Obwohl die Forschung nach der vorangehenden Siedlungsräume bedeutende Ergebnisse gebracht hat, wurde aber ein endgültig bewiesener Standpunkt noch nicht ausgestaltet. Wir halten für eine der wahrscheinlichsten Theorien den Gedanke von W. N. Tschernezow, dass das uralische Neolithikum von Süden, von dem Gebiet des Aralsees stammt, demnach sich die Finnougrier in letzter Instanz von diesen südlichen Gebieten nach dem Siedlungsraum an Ural- und Kama-Gegend gedrängt hätten. (Чернецов, В. Н., Древняя история Нижнего Приобья. S. 30—31.; Ders., К вопросу об этническом субстрате в циркумполярной культуре: VII. Международный конгресс антропологических и этнографических наук. Москва, 1964. S. 5.; Ders., К вопросу о сложении уральского неолита: История, археология и этнография Средней Азии. Москва, 1968. S. 41—53.) I. Obwohl wir diesen Drang nach oben nicht für bewiesen halten können, ist es aber zweifellos, dass die Beziehungen des uralischen Neolithikums mit Süd- und Mittelasien, sogar ausgesprochen seine keltiminarischen Beziehungen sehr stark waren. (Siehe zum Beispiel: Матюшин Т. Н., Неолитические стоянки Тамбулатово I и Сабакты III. в Башкирском Зауралье. „Древности Башкирии.“ Москва, 1970. S. 39.) Die Uralier haben von den Keltiminaren auch die Gefäßfertigung gelernt. Im Leben der Ural-Kama-Finnougrier haben die mittelasiatischen Beziehungen besonders bedeutende Rolle gespielt. Diese spielten gewisslich bedeutende Rolle darin, dass die Wirtschaft der Finnougrier zur Bronzezeit auf höherer Entwicklungsstufe stand, als die ihrer westlichen Nachbarn, was in der Wende der III—II. Jahrtausende v. u. Z. mit ihrer mächtigen Expansion nach Westen im Zusammenhang stand. (Tretjakow, 1966. S. 37—38.) Nach der Meinung vom ungarischen Forscher Gy. László müssen wir die Fäden der frühesten Geschichte der Finnougrier in der Zeit des späten Paleolithikums und Mesolithikums auf dem Gebiet der sich von Mittelpolen bis zum Fluss Oka verbreiteten Swidry-Kultur suchen, wohin uns die Lebensgeographischen Wörter führen. (László Gy., Östörténetünk...; Ders., Über die Grundfragen der uralischen Urheimat. „Congressus secundus Fenno-Ugristarum“. II. Helsinki, 1965. S. 35—40.) Im Lichte der neueren Forschungen ist es aber schon zweifellos, dass wir mit der westlich-östlichen Wanderung, beziehungsweise mit der Zersiedlung der Finnougrier nicht rechnen dürfen. Wir sind mit P. N. Tretjakow einverstanden, der schon vor 10 Jahren richtig hingewiesen hat, dass der weitere Forschungszweck nicht der Beweis der Zersiedlung nach Osten — Westen der Finnougrier ist, sondern die Absonderung der Finnougrier, diesen komplizierten, ethnisch-geschichtlichen Prozess näher als bisher zu beweisen. (Третьяков, П. Н., У истоков этнической истории финно-угорских племен. СЭ. 1961. № 4. S. 82.) Ebenfalls hat er darauf hingewiesen, dass die Swidry-Kultur mit den Proto-Finnougriern kaum in Verbindung zu bringen ist. (ebda. S. 78.)

¹⁴ Tretjakow, 1966. S. 49—52.; Chalikow, 1969, S. 169.; Бадер, О. Н., Бассейн Оки... S. 39.

wähnt haben, kann die finnougriische Archäologie heute noch keine einzige Kultur zweifellos der Nachlassenschaft des Ungartums beilegen. Das können wir aber kaum bezweifeln, dass die noch einheitlichen Finnougrier (das Urungartum und die Vorfahren der Ob-Ugrier) auf den östlichsten Teilen des von der finnougriischen Sprachfamilie besiedelten Gebiets lebten. Aus den obenerwähnten geht es klar hervor, dass dieses Gebiet auf der östlichen Seite des Urals sein konnte.¹⁵

Nach der Feststellung der Sprachwissenschaft kann man die Zeit der Trennung ungefähr in die Mitte des I. Jahrtausends v. u. Z. festsetzen, das heisst, in der Sprache der Archäologie: ungefähr auf den Anfang der Eisenzeit.¹⁶ In der Zeit, die diesem Zeitalter vorangegangen ist, muss man die Vorfahren des Ungartums und der Ob-Ugrier annähernd auf gleichem Gebiet suchen. Auch die Angaben der Archäologie und Sprachwissenschaft beweisen, dass diese Lebensgemeinschaft nicht in der nördlichen Zone existierte, sondern auf einem Gebiet, das sich davon nach südlicher entfernte, in einer lebensgeographischen Umgebung, wo die Ugrier entwickelte Viehzucht trieben und entwickelte Pferdekultur besitzen konnten, was der ugrischenzeitliche Wortvorrat der ob-ugrischen und ungarischen Sprachen bezeugt.¹⁷ Unserer Meinung nach lag dieses Gebiet wahrscheinlich in der Zone der Auensteppe, die sich vom Ural nach östlich entfernte. In Hinsicht der Archäologie können wir die nördlichen Denkmäler der Andronowo-Kultur mit aller Gewissheit den Ugriern zusprechen, wie es von mehreren sowjetischen Forschern vorausgesetzt wird.¹⁸ Später, am Anfang des eisernen Zeitalters zogen sich die Vorfahren der Ob-Ugrier — die gewisslich in der Bronzezeit auf dem Mittelirtisch-Gebiet lebten — nach Norden, der Gegend des Unterobs, wonach viele Merkmale ihrer südlichen Kultur mitgenommen wurden. In ihrer hiesigen gegenständlichen Nachlassenschaft, in der Kultur von Ustj-Poluj (V—III. Jahrhunderte v. u. Z.) sind die Überlieferungen der Andronowo-Kultur augenfällig.¹⁹ Die von Süden gedrängte Völkerschaft hat das Gebiet

¹⁵ Чернецов, В. Н., К вопросу о месте и времени формирования уральской (финно-угро-самодийской) общности. *Congressus internationalis Fenno-Ugristarum*. Вр. 1963. S. 406.; Смирнов, А. П., Некоторые спорные вопросы финно-угорской археологии. СА. 1957. № 3. Chalikov, 1969. S. 379—380.; Косарев, М. Ф., Некоторые вопросы этнической истории Западной Сибири в эпоху бронзы. СА. 1972. № 2. S. 81—95. (Mit den Erörterungen von Kosarew können wir nach den folgenden nicht einverstanden sein: 1. Wir sehen die Wanderung der Samojeden von Osteuropa nach Westsibirien nicht für beweisbar (S. 92.) 2. Die Beziehungen der Ugrier zu den Steppenvölkern iranischer Sprache sind viel früher zu datieren als die Eisenzeit. (S. 93—94.) Die ugrische Viehhaltung ist noch früher anzunehmen, was ausser vieler Angaben, die gemeine, mit der Pferdezucht verbundene Terminologie der ugrischen Sprachen zezeit austalten konnte. Am Anfang des eisernen Zeitalters haben sich aber die Ugrier — die Vorfahren der Ob-Ugrier und das Urungartum — getrennt.)

¹⁶ Hajdú P., Finnugor népek és nyelvek. Вр. 1962. S. 59.; Ders., Bevezetés... S. 14. — Aufgrund anthropologischer Angaben kann man die Trennung der Ugrier gleichfalls auf diese Zeit festlegen. Siehe: Tóth T., Древнейшие периоды происхождения протovenгров. Вопросы антропологии. вып. 36. (1970) S. 156. рис. 5;

¹⁷ Bárczi G., A magyar szókincs eredete. Вр. 1962. S. 59. (Die mit der Pferdezucht verbundenen Wörter der ungarischen Sprache aus der ugrischen Zeit sind die Ausdrücke *ló* 'Pferd', *nyereg* 'Sattel', *fék* 'Halfter', und wahrscheinlich *ostor* 'Peitsche' — ferner *másodfű* (ló) 'zweijähriges Füllen', *harmadfű* (ló) 'dreijährig. Hajdú P., A magyarság kialakulásának előzményei. Nyelvtudományi Értekezések, 2. Вр. 1953. S. 49—50. Ders., Finnugor népek és nyelvek. S. 81. Gulya J., Egy és más a -ni főnévi igenév körül. MTA I. Oszt. Közl. XXII. (1965) S. 287.; Чернецов, В. Н., Усть-полуйское время в Приобье. МИА, 35. Москва, 1953. S. 239.;

¹⁸ Сальников, К. В., Очерки древней истории Южного Урала. Москва, 1967. S. 352.; Чернецов, В. Н., Усть-полуйское время... S. 240.; Косарев, М. Ф., О культурах андроновского времени в Западной Сибири. СА, 1965. № 2. S. 244.

¹⁹ Чернецов, В. Н., Орнамент ленточного типа у обских угров. СЭ. 1948. № 1. S. 151.;

einer auch uralische Elemente enthaltenden Bevölkerung besetzt und durch die Vermischung dieser zwei Bevölkerungen kamen die heutigen Ob-Ugrier zustande.²⁰

Im eisernen Zeitalter finden wir das Ungartum gewisslich lange Zeit an der östlichen Seite des Südurals, wir müssen also ihr Denkmalgut auf dem Gebiet der „sauromatischen“, später „sarmatischen“ Kultur suchen.²¹ Wir haben keine sicheren Angaben in Bezug darauf, wann das Ungartum von den Auensteppen und Steppengebieten der östlichen Seite des Südurals zum Gebiet von Baschkirien, das heisst, von Magna Hungaria gekommen ist, worauf die mittelalterlichen Quellen die Ungarn setzen. Vorläufig scheint es wahrscheinlich zu sein, dass sich das Ungartum von seinem früheren Siedlungsraum nach den V—IV. Jahrhunderten v. u. Z. gewisslich nach Süden fortbewegt haben konnte.²² Der Wanderung und dem Eindrang der Sarmaten von Prochorowka in das Gebiet von Baschkirien im IV. Jahrhundert v. u. Z. kann man auf den Spuren archäologischer Angaben wohl nachfolgen. (Abb 1.)²³ Nicht vor langer Zeit hat K. F. Smirnow vorausgesetzt, dass auch Ugrier unter der Bevölkerung von Prochorowka leben konnten.²⁴ Mit dieser Voraussetzung stimmen auch die anthropologischen Forschungen überein.²⁵ Wir halten es für wahrscheinlich, dass die ethnische Entwicklung des Ungartums lange Zeit nach dem Ugrischen Zeitalter wirklich in den unvermittelten Nachbarschaft sarmatischer Stämme auf Gebieten des südlichen Teils des Ural-Gebirges vor sich gegangen ist. Wo sich aber dieses Gebiet befand, auf dem das Ungartum lebte, ist heute aufgrund der vorhandenen Angaben kaum zu bestimmen.

Im nachfolgenden gehen wir sehr kurz auf einige so wichtigen urgeschichtlichen Fragen ein, deren Erlösung auch im heutigen Zustand der Forschung beruhigend zu sein scheint, und die bei der Untersuchung der Geschichte vom X. Jahrhundert unseres Volkes nicht zu vernachlässigen sind. Unter diesen kann man mit ziemlich

²⁰ Чернецов, В. Н., Очерк этногенеза обских югров. КСИИМК. 9 (1941) S. 18—8.; ebder., Основные этапы истории Приобья с древнейших времен до X. В. КСИИМК. 13 (1946) S. 155. Ders., Усть-полюское время ... S. 238.; Ders., К вопросу об этническом составе в циркумполярной культуре.

²¹ Gewisslich können wir die Kurgane aus der Früheisenzeit in der Gegend von Tscheljabinsk für Fundmaterial des Altungartums halten. Vgl. Смирнов, К. Ф., Савроматы. S. 273.; Мошкова, М. Г., Погребения VI—IV. вв. до н. э. в Челябинской группе курганов. „Древности Восточной Европы“. МИА, 1969. S. 138—147.; Сальников, К. В., Об этническом составе населения лесостепного Зауралья в сарматское время. СЭ. 1966. № 5. S. 118—124.

²² М. Г. Moschkowa und К. Ф. Smirnow haben festgestellt, dass die Rolle der hiesigen örtlichen Bevölkerung von den V—IV. Jahrhunderten v. u. Z. merkbar zugenommen wird und man mit der von der Auensteppe ausgehenden Wanderung nach Süden rechnen muss. (Мошкова, М. Г., op. cit. S. 147.; Смирнов, К. Ф., Ранние кочевники Южного Урала „Археология и этнография Башкирии.“ т. IV. Уфа, 1971. S. 70.) — Die in der Früheisenzeit nach Süden wandernde und mit den sauromatisch-sarmatischen Steppenstämmen in immer engere Beziehung kommende Bevölkerung war — nach unsrer Meinung — das Urungartum, das nach der Trennung von der nach Norden Gewanderten (von den Vorfahren der Ob-Ugrier) seine Wanderung nach Süden zu richten begann. (Über die wirtschaftlichen Beziehungen dieses Prozesses wird es in den untenstehenden gesprochen.)

²³ Смирнов, К. Ф., Ранние кочевники ... рис. 2.

²⁴ „Besonders wahrscheinlich ist, dass die nomadischen Stämme jenseits des Urals, in Westsibirien und Kasachstan in der Entstehung der Prochorowka-Kultur in der Uralgegend am Anfang des IV. Jahrhunderts v. u. Z. grosse Rolle gespielt haben. Sofern diese Stämme zu der ugrischen Volksgruppe gehörten, ist die Anwesenheit der Urugrier in den süduralischen Steppen eine ganz annehmbare Hypothese. Es ist möglich, dass die Prochorowka-Kultur auch sie und die Frühsarmaten in sich gefassen hat.“ (Ebda. S. 71.)

²⁵ Tóth T., op. cit. S. 150—158.; Ders., Az ősmagyarok genezisének szarmatakori etapjáról. MTA II. Oszt. Közl. 19. (1969) S. 85—91. (Nach der Feststellung von T. Tóth ist der anthropologische Körperbau des Ungartums zum Körperbau der Sauromaten und Sarmaten der Unteren Wolga wie der Umgebung von Orenburg sehr nahe.)

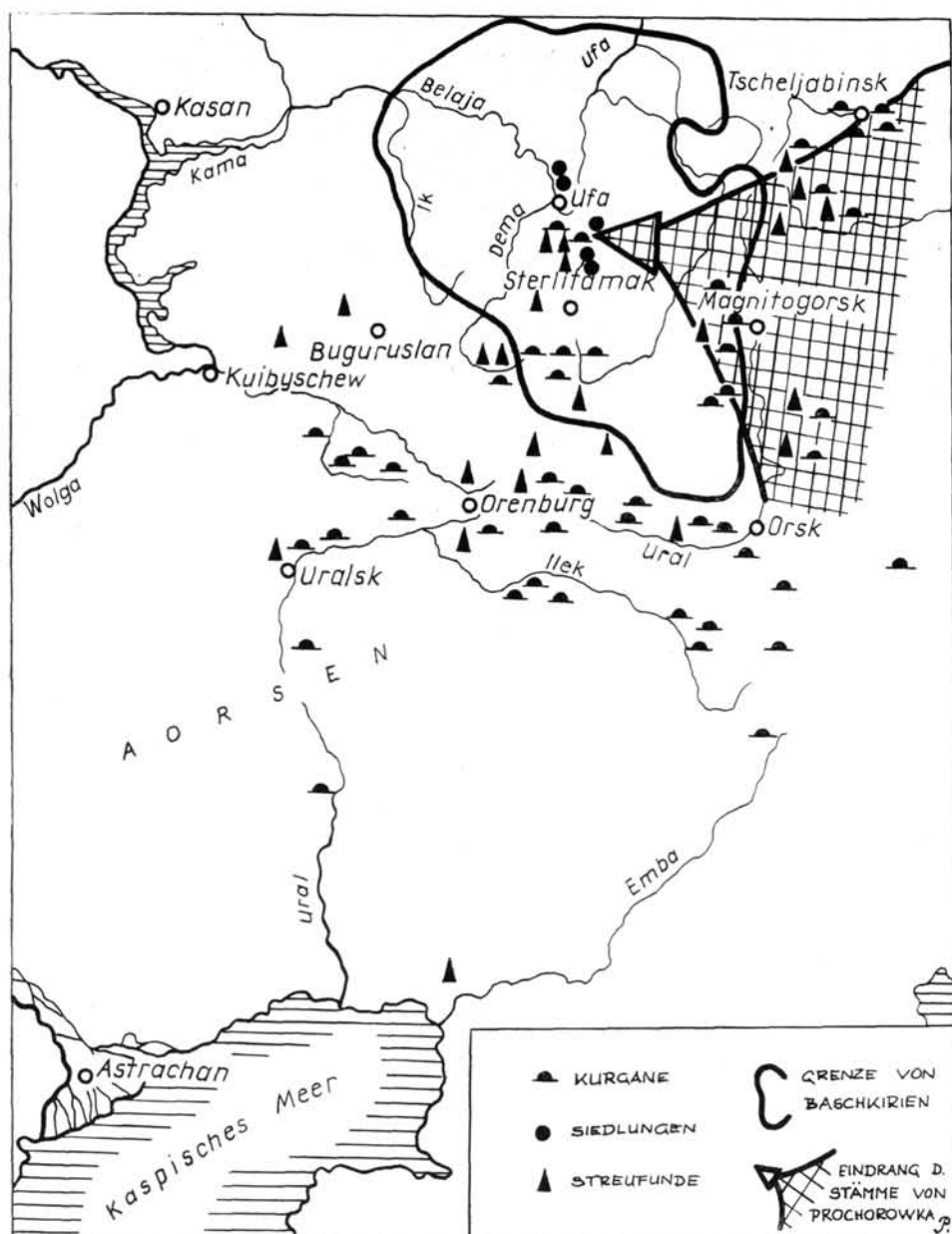

Abb. 1.

grosser Gewissheit die frühesten Perioden des Übergangs zur Produktionswirtschaftsweise und zu der Metallbearbeitung, — mindestens die wichtigsten Züge des Überganges — skizzieren, weil die genannten besonders wichtigen wirtschaftlichen Veränderungen auf den gewaltigen Gebieten der Ural- und Wolga-Ge-

gend im Grossen und Ganzen gleichzeitig hergegangen waren. So darf man mit Gewissheit behaupten, obgleich die frühesten ungarischen Siedlungsräume heute noch nicht genau anzugeben sind, dass der Siedlungsort des Ungartums doch in der Zone der erwähnten wichtigen Änderungen gelegen sein musste und die Ungarn auf irgendwelchem Teil des genannten ungeheuer grossen Gebiets lebend an dem da abgespielten geschichtlichen Prozess teilgenommen hatten. Bei der Untersuchung der Familienstruktur der ungarischen Gesellschaft vom X. Jahrhundert (das Problem der matrilinearen Familie) gehen wir auch von dem erwähnten Standpunkt aus: die Lehren der allgemeinen geschichtlichen Entwicklung und die konkreten Beweise bestreben wir uns nebeneinanderzustellen.

DER ANFANG DES FELDBAUS UND DER VIEHHALTUNG

In unserer Geschichtsschreibung und im allgemeinen Bewusstsein unseres Volkes ist die Vorstellung tief angewurzelt, unsere Landnehmenden als eine ausschliesslich nomadische Bevölkerung ansehen zu lassen, die ein wanderndes Hirtenlebenweise führten, keine ständige Siedlungen besaßen, und sich mit Feldbau überhaupt nicht beschäftigten. Nach der Landnahme scheinen das relativ schnelle Sesshaftwerden sowie der schnelle Übergang zu der ackerbauenden Lebensführung überraschend. Diese Widerspruch können wir am klarsten mit den Worten von István Szabó charakterisieren: „Jene zeitgenössische — hauptsächlich arabische, persische und griechische — Quellen, deren Verfasser von den in Lebedien und Etel-Land lebenden Ungarn zum ersten Mal in IX—X. Jahrhunderten Kenntnis genommen haben, haben in Zusammenhang mit ihnen die charakteristischen Eigentümlichkeiten der nomadischen Völker der grossen Steppe verewigt. ... Ihre wirtschaftlichen Verhältnisse, gesellschaftliche Struktur, politische Organisation, Kampfweise und Lebensführung waren mit denen der anderen, älteren oder neueren Steppenvölker im allgemeinen gemeinsam. Die Ungarn erzeugen in der Donau-Theiss-Gegend, kaum ein Jahrhundert später, im Lichte schriftlicher geschichtlicher Quellen, (nämlich Gesetze, Urkunden und Chronikwerke) die vorläufig selten, später aber in immer grösser gewordener Menge entspringen) ferner nach den archäologischen Denkmälern ein wesentlich anderes Bild: sie sind Dorfbewohner: ihre Dörfer tragen die Merkmale der ständigen Angesiedeltheit — und sie wohnen in Häusern, als ob sie sich schon das Nomadentum nicht angegängen hätten.“²⁶

Die archäologischen Forschungen beweisen auch das, dass der grössere Teil des Ungartums angesiedelte Lebensweise führte.²⁷ Zur Auflösung dieses Widerspruchs

²⁶ Szabó I., A falurendszer kialakulása Magyarországon (X—XV. század). Bp. 1966. S. 7.;

²⁷ Szőke B., A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Régészeti Tanulmányok. I. Bp. 1962. S. 99, 101.; Dienes I., Über neuere Ergebnisse und Aufgaben unserer archäologischen Erforschung der Landnahmezeit. MFMÉ, 1964—65. S. 91, 109.; Méri I., Kiaggatott lókoponyák Árpád-kori falvainkban. Arch. Ért. 91. (1964) S. 111. — Die systematische archäologische Erforschung unserer Dörfer der Árpádenzeit, eine der jüngsten Zweige der ungarischen Archäologie kann auf Vergangenheit von 25 Jahren zurückblicken. Ihre Ergebnisse sind in der Hinsicht der frühen Siedlungsgeschichte, Wirtschafts- und Gesellschaftsgeschichte sofort ausserordentlich bedeutend geworden. Hier mögen wir nur auf die bedeutendsten Arbeiten verweisen: Méri I., Beszámoló a tiszalök-rázompusztai és a türkeve-mórici ásatások eredményeiről. Arch. Ért. 79 (1952) 49—65. I.; 81. (1954) S. 138—152.; Ders., Az árkok szerepe Árpád-kori falvainkban. Arch. Ért. 89 (1962) S. 211—219.; Ders., Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában. RF. II. 12. Bp. 1964.; Kovalovszki J., Ásatások Szarvas környéki Árpád-kori falvak helyén. Arch. Ért. 87 (1960) S. 32—40.; Dies., A dobozi és bashalmi Árpád-kori faluásatások. FA. XVI. (1964) S. 125—143.; Dies., Orosháza és környéke a magyar középkorban. Orosháza története

hat sich I. Szabó auf zwei Wegen genähert: einerseits hat er auf die angesiedelte Lebensführung der slawischen Bevölkerung hingewiesen, die die Ungarn im Karpatenbecken gefunden haben. Andererseits hat das in die neue Heimat ankommende Ungartum — was nach Szabós Meinung von entscheidender Bedeutung war — eine sog. halbnomadische Wirtschaftsweise geführt, wobei seine Winterwohnorte Formen der späteren Dorfsiedlungen (zwar im Ausbildungszustand) erzeugten.²⁸ A. Bartha, nach der ungarischen wirtschaftsverhältnissen von IX—X. Jahrhunderten forschend, hat sie in den allgemeinen osteuropäischen Entwicklungsgang angepasst, und so versuchte er ihren damaligen Zustand darzustellen. Der grosse Verdienst seiner Arbeit besteht darin, dass er vor allem die wirtschaftlichen Verhältnisse Khasariens (genauer Saltowos) in den VIII—IX. Jahrhunderten beachtete, deren Haupttrichtlinien auch für das Ungartum, das zu dieser Zeit entweder auf khasarischen Gebieten, oder in ihrer Nachbarschaft lebte, geltend waren. Das sukzessive Sesshaftwerden der nomadischen Viehhalter, das Zustandekommen von ständigen Ansiedlungen sind jedoch auf dem Gebiet der Saltowo-Kultur (oder Saltowo-Majazk-Kultur) ein klar wahrnehmbarer Prozess. So kam A. Bartha zur Folgerung, dass sich die Wirtschaftsführung des Ungartums in gleiche Richtung entwickelte, das Ungartum auf den Gebieten südlich von den Auensteppen die Pflugbauwirtschaft kennenlernte und die Arbeitserfahrungen, die hier erworben wurden, ins Karpatenbecken mitgenommen hat.²⁹

Auch von der Anfangszeit der ungarischen Viehhaltung besaßen wir früher ziemlich wenige Angaben. Unter den zahlreichen bulgarisch-türkischen Lehnwörtern der ungarischen Sprache sind viele mit der Viehzucht verbunden.³⁰ Auf diesem Grund haben unsere Forscher dem Türkentum in der Entfaltung der Viehzucht bei den Ungarn eine ausserordentlich wichtige Rolle beigelegt,³¹ — sogar in der Entfaltung der Pferdezucht, obgleich sich unser diesbezügliche Wortvorrat fast mit keinem bulgarisch-türkischen Wort vermehrte.³² — Die archäologische Forschung der letzteren Jahre hat eine ausserordentlich grosse Menge Angaben aufgeführt, in deren Licht der Entfaltungsprozess zur Produktionswirtschaft auf den Gebieten von Osteuropa und Westsibirien, wo die Finnougrier zu jener Zeit lebten, heute schon mehr umreissbar zu sein erscheint. Die Entwicklungsgesetze, die von den sowjetischen Forschern hier bewiesen wurden, können wir natürlich anwenden, und, um die Frage

és néprajza. Szerk. Nagy Gyula. Orosháza, 1965. S. 175—205.; *Dies.*, A középkori falvak régészeti kutatása. RF. II. 14. Bp. 1971. S. 22—30.; *Parádi N.*, A csátaljai Árpád-kori település. FA. XXII. (1971) S. 121—141. — Den unwiderleglichen Beweis der Sesshaftigkeit liefert auch das in den freigelegten árpádenzeitlichen Dorfsiedlungen hervorgekommene Tierknochenmaterial, demgemäss die Verhältniszahl des Schweines zu den von den Einwohnern gezüchteten übrigen Tieren sehr hoch war. (zwischen 15—23%) Siehe: *Méri I.*, Árpád-kori népi építkezésünk... S. 42. *Parádi N.*, op. cit. S. 137. (Dieses Tier kann man unter nomadischen Verhältnissen nicht züchten.)

²⁸ *Szabó I.*, op. cit. S. 11—12, 25—35. — Diesen Gedanken hat auch Gy. Györfly bestätigt. Siehe: *Györfly Gy.*, A magyar falurendszer kialakulásának kérdéséhez. Ethn. 81 (1970) S. 234—243.

²⁹ *Bartha A.*, A IX—X. századi magyar társadalom. Bp. 1968. S. 84—89.; *ebd.*, A magyar történelem problémái 1526-ig. Tört. Szle. XI. (1968) S. 106.; Siehe über die Wirtschaft der Saltowo-Kultur: *Ляпушкин, И. И.*, Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона. МИА, 62. Москва, 1958. S. 85—150.; *Ders.*, Карнауковское поселение *ebd.* S. 323—336.; *Плетнева, С. А.*, От кочевий к городам. МИА. 142. Москва, 1967.; (Die Auseinandersetzung: *Fodor I.*, Sz. 103 (1969) S. 135—138.)

³⁰ *Gombocz Z.*, Honfoglalás előtti bolgár-török jóvevényszavaink. (Közzétette: Ligeti L.) Nyelvtudományi Értekezések. 24. Bp. 1960. S. 20.; *Bárczi G.*, op. cit. S. 77.

³¹ *Bárczi G.*, opt cit. S. 77—77.

³² *Bátky Zs.*, Lovas népek voltak-e az ugorok? Ethn. XLI; (1930) S. 119—122.; *Zichy I.*, A magyarság kialakulásának kérdéséhez. Ethn. XLII. (1931) S. 143—146.;

zum Feldbau und zur angesiedelten Viehhaltung fernerhin geeignet ist, zu erreichen, oder sich durch die Veränderung ihrer Wirtschaftsweise den neuen Lebensbedingungen trotzdem anzupassen und weiterhin in ihren früheren Siedlungsräumen zu bleiben. Die Ob-Ugrier, die mehr nach Norden wanderten, haben die vorstehende Erlösung gewählt, aber die Urungarn gingen nach dem Beispiel der Bevölkerung von den Nachbargebieten zur nomadischen Wirtschaftsweise über.⁵⁶

Der Meinung von G. E. Markow nach waren Bedingungen zur Entfaltung des Reiternomadismus das zum Feldbau ungeeignet gewordene Klima und die Austrocknung dieser gewaltigen Gebiete. Die andere unerlässliche Bedingungen waren die zahlreichen, seit langer Zeit in Rahmen der komplexen Wirtschaft erworbenen Viehhaltungserfahrungen.⁵⁷

Also das Urungartum, das bedeutende Viehhaltungserfahrungen besass, hat auf die zwingende Wirkung der veränderten lebensgeographischen Verhältnisse am Ende der Bronzezeit den Weg der nomadischen Wirtschaft betreten. Aber in der Eisenzeit wurde eine entgegengesetzte Witterungsperiode eingetreten: das Klima wurde kälter und regnerischer geworden. Dadurch veranlasst haben sich die erwähnten geographischen Zonen nach südlicher gezogen. So gerieten die Ob-Ugrier, die früher nach Norden gewandert waren, in die Zone der Taiga, wo sie ihre frühere Wirtschaftsweise nicht fortführen konnten. Es ist wahrscheinlich, dass das zum Nomadismus vor einigen Jahrhunderten übergangene Ungartum nach südlicher zu wandern gezwungen war.⁵⁸

Über diese Wanderungen, ihren genauen Weg wissen wir heute noch sozusagen nichts. Aber wir halten es für wahrscheinlich, dass das Ungartum in der Eisenzeit die Auensteppe und die nördliche Grenzlinie der Steppe nicht bedeutend hinter sich lassen konnte, also nach übermässig südlichen Gebieten nicht übersiedeln konnte. Die Volksgruppen, (zuerst die Hunnen), die sich in der Völkerwanderungszeit von Osten nach Norden gezogen haben, haben in diesem Fall auch das Ungartum, oder mindestens bedeutende Gruppen des Ungartums nach Westen gedrängt, wie es später — im IX. Jahrhundert — herging, als unsere Ahnen sich vor den Petschenegen zurückziehend zum Karpatenbecken ankamen.

⁵⁶ Siehe die grossartige Charakterisierung diesen Prozesses: *Veres P. T.*, A magyar nép etnikai történetének vázlata. Valóság. 1972. 5. S. 5—6.

⁵⁷ *Марков, Г. Е.*, Кочевники Азии. (Хозяйственная и общественная структура скотоводческих народов Азии в эпохи возникновения, расцвета и заката кочевничества.) Автореферат докторской диссертации. Москва, 1967. S. 8.;

⁵⁸ Siehe die Notiz 22. — Die Ob-Ugrier haben lange Zeit trotz den immer ungünstiger gewordenen Verhältnissen einige Elemente ihrer früheren Wirtschaftsführung bewahrt, worauf das beste Beispiel die ausserordentlich lange Lebensdauer der Pferdezüchtüberlieferungen ist. In einigen Gräbern im Gräberfeld von Koslow (neben dem Fluss Tawda) von IV—V. Jahrhunderten u. Z. hat man Pferdeknochen gefunden. (*Чернецов, В. Н.*, Нижнее Приобье... S. 164.) Pferdeknochen wurden in den östlich vom Ural, neben den Flüssen Loswa und Pischma erschlossenen Gräberfeldern von X—XIII. Jahrhunderten an die Oberfläche gekommen. (*Викторова, В. Д.*, Памятники лесного Зауралья в X—XIII. вв. н. э. Уч. зап. ПГУ. № 191. Пермь, 1968. S. 245, 254.) (Pferdhalter waren in Waldländern von Irtisch lebenden ob ugrischen Gruppen in den IX—XIII. Jahrhunderten.) (*Могильников, В. А.*, Культура племен лесного Прииртышья IX-начала XIII. вв. н. э. Уч. зап. ПГУ. 191. Пермь, 1968. S. 289. Die mit der Pferdhaltung verbundenen Überlieferungen wurden auch dann bewahrt, als die Ob-Ugrier schon lange kein Pferd gehalten hatten.

Bei einigen südlichen Gruppen können wir auch im XVII. Jahrhundert in den Gräbern vom grössten Rang Pferdopfer treffen. (*Чернецов, В. Н.*, Представление о душе у обских угров. Труды Института этнографии. т. LI. Москва, 1959. S. 147.) Die Pferde zu diesen Opfern musste man oft von weiter Entfernung holen. Die beachtlich wichtige Rolle des Pferds in der ob-ugrischen Volksüberlieferung ist aus ihrer Volksdichtung wohlbekannt.) (*Hajdú P.*, Finnugor népek és nyelvek. S. 81.; *Kannisto A.*, Materialien zur Mithologie der Wogulen. MSFOu. 113. Helsinki, 1958. S. 111, 130.)

Die Wirtschaft des Ungartums von der Eisenzeit, in der der Feldbau auch grosse Rolle spielte, halten wir für halbnomadisch. Wie wir es schon erwähnt haben, können wir ihre Siedlungsräume auf die Auensteppengebiete der „sauromatischen Kultur“, später auf die der „sarmatischen“ Kultur in die Ural-Gegend setzen. Eine der wichtigsten Fragen dieser Zeit ist die Entfaltung der Pflugbauwirtschaft. Doch am letzten Ende der Eisenzeit, um die Mitte des ersten Jahrtausends u. Z. sind die eisernen Pflugsohlen erschienen, die das Dasein der Pflugbauwirtschaft zweifellos bezeugen. Die älteste Pflugsohle wurde aus dem Grab I. des Gräberfelds in Aselino von III—V. Jahrhunderten gefunden. (Aufgrund der Beigaben war es ein Grab eines Schmiedemeisters⁵⁹.)

Aus der Periode zwischen den VI—VIII. Jahrhunderten kennen wir von der Mittleren Wolga-Gegend eine Reihe von Pflugsohlen (Osch Pando⁶⁰, Tenguschewo⁶¹, Taschkirmen⁶², Scholom⁶³, Scherbet⁶⁴, Balimer⁶⁵). Diese waren Bestandteile der unentwickelten leichten Pflüge. Die entwickelten Pflüge mit Messersech erschienen in der Mittleren Wolga-Gegend im X. Jahrhundert, in der Zeit, als das wolgische Bulgarenland gegründet wurde.⁶⁶ Es ist wahrscheinlich, dass die entwickelte Pflugkultur von Saltowo in der Don-Gegend (VIII—IX. Jahrhunderte) in der Ausbildung der Pflugbauwirtschaft der wolgischen Bulgaren grosse Rolle spielte. Die asymmetrischen Pflüge mit Messersech, die hier gefunden wurden, sind in unserer Fachliteratur wohlbekannt.⁶⁷

In Zusammenhang mit den erwähnten Funden kann sich die Frage ergeben: ob auch das Ungartum, das in der Nähe der bezeichneten Gebiete lebte, in dieser Zeit die Pflugbauwirtschaft kennengelernt hätte?

Wir meinen, — wie wir es schon oben erwähnt haben — dass sich das Ungartum in der Eisenzeit von seinem früheren Siedlungsraum in westliche Richtung (nach dem Gebiet von Magna Hungaria), später in südliche Richtung fortbewegt hat. In den VII—VIII. Jahrhunderten lebte das Ungartum in der nahen Nachbarschaft der Völker des kharaschen Kaganatus, mit dessen Bevölkerung bulgarisch-türkischer Sprache das Ungartum zu dieser Zeit in nähere Verbindung kam, was die bulgarisch-türkischen Lehnwörter der ungarischen Sprache beweisen. Nachbarn der Ungarn waren auch die Bulgaren von der Wolga. Weil beide Völker entwickelte Pflugbauwirtschaft trieben, können wir mit völliger Gewissheit behaupten, dass das Ungartum, das in der Nachbarschaft dieser Völker lebte, zu dieser Zeit neben vielen anderen

⁵⁹ Генинг, В. Ф., Азелинская культура III—V. вв. (Очерки истории Вятского края в эпоху великого переселения народов.) ВАН. вып. 5. Свердловск—Ижевск, 1963. S. 27, 99.; Т. XXIV: 5.; (Die Länge ist um 24 Zentimeter, die grösste Breite 18 Zentimeter.)

⁶⁰ Степанов, П. Д., Памятники угорско—мадьярских (венгерских) племен в Среднем Поволжье. АЭБ. т. II. Уфа, 1964. S. 138—139.; Ders., Ош Пандо S. 77. XVIII: А. 1—2. Б 1.

⁶¹ Ders., Древнейший период истории мордовского народа (до XIII. в.). Записки Морд. НИИ. вып. 15. Саранск, 1957. S. 180. рис. 2—12. ebder., К вопросу о земледелии у древней мордвы. СЭ. 1950. № 3. S. 161—169.

⁶² Калинин, Н. Ф.—Халиков, А. Х., Итоги археологических работ за 1945—1952 гг. Казань, 1954. S. 53. рис. 16—27.

⁶³ Кирьянов, А. В., К вопросу о раннеболгарском земледелии. МИА, 61. Москва, 1958. S. 289. рис. 4.

⁶⁴ Старостин, П. Н., Памятники именковской культуры. САИ. Вып. д1—23. Москва, 1967. табл. 13—14, 15.

⁶⁵ Степанов, П. Д., Ош Пандо. S. 77. Fn. 6.

⁶⁶ Смирнов, А. П., Волжские булгары. Труды ГИМ. вып. XIX. Москва, 1951. S. 17. рис. 2—4. S. 35.; Кирьянов, А. В., op. cit. S. 290.

⁶⁷ Плетнева, С. А., op. cit., S. 144—147. рис. 38—8, 9, 10.; Bartha A., A IX—X. századi magyar társadalom S. 25, 59. Fn. 160.; Ders., Kelet-Európa és őstörténetünk. Valóság 1969. Nr. 12. S. 67.;

Kulturelementen auch die entwickelte Pflugbauwirtschaft kennengelernt hat.⁶⁸ Man kann aber voraussetzen, dass da der Erkennensgang der neuartigen Wirtschaftsmethode schon vollendete und die Anfänge der ungarischen Pflugbauwirtschaft in mehr als einige Jahrhunderte frühere Zeit zurückreichen. Wie wir es gesehen haben, kann man aufgrund archäologischer Angaben für sicher halten, dass die Pflugbauwirtschaft in der Mittleren Wolga-Gegend oberhin von dem V. Jahrhundert in weitem Kreis verbreitet wurde.⁶⁹ Wir können es für wahrscheinlich halten, dass die Pflugbauwirtschaftsweise auch unter den Ungarn, die von diesen Gebieten nicht zu weit lebten, verbreitet wurde. Von den bulgarischen und khasarischen Bauern an der Wolga haben unsere Vorfahren nicht die Pflugbauwirtschaft gelernt, sondern den Gebrauch des entwickelten Pflugs mit Messersech.⁷⁰

In den VIII—IX. Jahrhunderten kann man auf den gewaltigen Gebieten der Don-Gegend den Prozess beobachten, dass halbnomadische Gemeinschaften ständig angesiedelt wurden. Gleichartige Erscheinung wurde auch in der Mittleren Wolga-Gegend abgespielt, wo die wolgischen Bulgaren, die im VIII. Jahrhundert von der Don-Gegend dahin drangen — mit der finnougri-schen Bevölkerung langsam verschmolzen (unter denen sich auch ungarische Volkselemente befinden konnten) — einen Staat gegründet haben, dessen wirtschaftlicher Grund der sehr entwickelte Feldbau, die Viehhaltung und das Handwerk waren. Gewisslich lebte das Ungartum auf sehr ausgedehntem Gebiet in der Gegend der Auensteppe und der nördlichen Grenze der Steppe. Die nördlichen Gruppen des Ungartums lebten oberhin auf dem Gebiet von Baschkirien, die grosse südliche Gruppe zog sich schon zu dieser Zeit wahrscheinlich nach den Gebieten der Saltowo-Kultur, das heisst, auf die dem khasarischen Kaganatus nahe liegenden Gebiete.⁷¹ Wo immer auf den Gebieten der Wolga-Gegend aber das Ungartum lebte, lag es allorts in den Wirkungskreis des Prozesses des ständigen Sesshaftwerdens und hier akzelerierte sich die Entwicklung ihrer Wirtschaft — hauptsächlich diejenige des Feldbaus — bedeutsam. Dieser Prozess wurde auch dann nicht abgebrochen, als sich die Ungarn westlicher von dem Kaganatus, auf die Pruth-Seret-Zwischenstromland übersiedelt in die Nachbarschaft der Ostslawen ankamen, die zu dieser Zeit den Weg der Staatsbildung begingen. (Die Zeit, als der ostslawische Staat gegründet wurde, kann man auf 882 festsetzen.)

⁶⁸ Bartha A., A IX—X. századi magyar társadalom S. 89.; *Ders.*, A magyar történelem problémái... S. 106. Balassa I., A magyar ekés földművelés kezdetei. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1969—1970. Bp. 1970. S. 55.

⁶⁹ Краснов, Ю. А., Раннее земледелие и животноводство ... S. 46—47. рис. 24.

⁷⁰ Wahrscheinlich darauf verweist auch jener Umstand, worauf I. Balassa einen aufmerksam machte: zusammen mit dem ung. Wort *eke* 'Pflug' haben wir dessen Variante von verbaler Bedeutung 'pflügen' aus der bulgarisch-türkischen Sprache nicht übernommen, was uns darauf schliessen lässt, dass ein Wort in unserer Sprache diesen Begriff auszudrücken schon vorhanden war. (Balassa I., op. cit. S. 49.) Wir können bedingt noch hinzufügen, dass das ung. Wort *eke* die Nennung des neuartigen Pflugs mit Pflugsmesser sein konnte.

⁷¹ Heute können wir tröstlich die genaue Richtung, auch die Ursache dieser Verschiebung nicht darlegen. In einer meiner früheren Abhandlungen (Östörténetünk korai szakaszainak néhány fő vonása) habe ich die Abzweigung des Ungartums, die Wanderung eines der zwei Teile nach Süden aus „Magna Hungaria“ mit der Wirtschaftsdoppelheit der urungarischen Stämme erklärt. Ich meine, dass die sesshaftige Lebensweise in der Wirtschaft der in Baschkirien gebliebenen ungarischen Volksreste grössere Rolle gespielt hat, als bei den sich nach Süden gezogenen Gruppen, die beweglichere Lebensweise führten. — Um Missverständnisse zu vermeiden möchten wir bemerken, dass wir die oben berührten Erscheinungen der Saltowo-Kultur zwecks der Darstellung der allgemeinen Wirtschaftsentwicklung in Bezug auf die Völker dieses Gebiets behandeln; nicht darum, wie darauf A. Bartha einen aufmerksam gemacht hat (siehe: Kelet-Európa... S. 69), als wenn wir die Saltowo-Kultur für den Nachlass des Ungartums hielten. In den Erzeugern dieser Kultur müssen wir die Alanen und Bulgaren-Türken ahnen.

In Jahrhunderten, die der Landnahme vorangingen, wurde die halbnomadische ungarische Wirtschaft mit zahlreichen Elementen der angesiedelten Lebensweise bereichert.⁷² Unseren 896 in die neue Heimat übersiedelten Landnehmenden — wie wir uns es oben zu beweisen bestreben — standen schon zweitausend Jahre alte Überlieferungen des Feldbaus und der Viehhaltung zur Verfügung, und die Produktionserfahrungen vermehrten sich in den VIII—IX. Jahrhunderten an einer Reihe neuer Elemente. Ihre wirtschaftliche und gesellschaftliche Entwicklung lief im Karpatenbecken ungeschwächt weiter, und die Vollendung dieses Prozesses war die Ausbildung des frühfeudalen ungarischen Staats, während eine Menge Dörfer angesiedelten Bauerncharakters erschienen sind. Bei der Untersuchung des Zustandekommens der letzteren soll man nicht im jeden Fall an äusseren Einfluss oder an die Einwirkung fremder Völker denken. (Natürlich bestreben wir uns ihre Rolle nicht zu bezweifeln.) Die wirtschaftliche Entwicklungsstufe des landnehmenden Ungartums war nicht niedriger, als die der Völker, die hier gefunden wurden, oder die der umliegenden Nachbarschaft. Seine beweglichere als halbnomadisch bestimmbare) Lebensweise war nur vom anderen Anschein, aber natürlich deshalb, weil seine Wirtschaftsweise in einer solchen Umwelt ausgebildet wurde (Ural-, Wolga-, später Don-Gegend), die vom Karpatenbecken in besonders vielen Hinsichten verschieden war. Im Karpatenbecken mussten sich die Ungarn natürlich den örtlichen Verhältnissen anpassen (es haben sie meisterhaft erfüllt) darum haben sie die Produktionserfahrungen der örtlichen und umliegenden Bevölkerung benutzt. Der wirtschaftliche Einfluss war aber beiderseitig. Keinesfalls soll man dieses Verhältnis für das des „Lehrmeisters“ und des „Schülers“ halten.⁷³

⁷² Unserer Meinung nach beweisen es unsere mit der Schweinezucht verbundenen bulgarisch-türkischen Lehnwörter *disznó, ártány, serte* 'Schwein', 'verschnittener Eber', Haar des Schweines' Gombocz Z., op. cit. S. 20.; *Bárczi G.*, A magyar nyelv életrajza. Bp. 1966². S. 45.) Unter nomadischen Umständen zum Beispiel auf dem Gebiet, wo das Ungartum früher lebte (die Gegend des Südurals) wurden Schweine beweisbar nicht gezüchtet. (*Сальников, К. В.*, Очерки ... S. 330.;) Wir halten auch für zweifellos, dass dem Ungartum auf den zur Don-Gegend nahen Gebieten die Gartenkultur sowie unter anderen auch der Weinbau bekannt war, dessen hochgradige Verbreitung sowohl die geschriebenen Quellen, wie die archäologischen Funde eindeutig bezeugen. Nach E. Moór hat das Ungartum auf diesem Gebiet den Wein als Gegetränk kennengelernt, den Weinbau haben sie aber von den Slawen von Karpatenbekcen gelernt. (*Moór E.*, A bor és szőlő. NyK. LXV. (1963) S. 413—423.) Seine Meinung wurde von M. Füzes ausführlich kritisiert. (*Füzes M.*, Régészeti-növénytani megjegyzések Moór Elemér: A bor és szőlő c. cikkéhez. Veszprém megyei Múzeumok Közleményei. 10. (1971) S. 115—125.)

⁷³ In diesem Sinne können wir mit der Meinung von E. Moór nicht einverstanden sein, nach der das landnehmende Ungartum alle Elemente der Produktionswirtschaft durch die Slawen kennengelernt hat. (*Moór E.*, A magyarság gazdasági formáinak kialakulása szláv jövevényszavaink tükrében. Magyar Nyelv. LIV. (1958) S. 278—290.; *Ders.*, Die Ausbildung der Betriebsformen der ungarischen Landwirtschaft im Lichte der slawischen Lehnwörter. Studia Slavica. II. (1956) S. 31—117.) Jeder Grundlage entbehrt zum Beispiel seine Feststellung, dass die Slowaken (!) von der Obertheissgegend auf die Ungarische Pferdezeit grosse Wirkung ausgeübt haben, und „... nach dem Beispielgeben der tierzüchtenden Slowaken wird das Ungartum...“ zu der Winterfütterung der Tiere übergehen. (Die Rezension von MNy. i. h. S. 283. siehe: *Dienes I.*, A honfoglaló magyarok lószerszámának néhány tanulsága. Arch. Ért. 93. (1966) S. 228—229.) Dagegen, wenn die früheren Angaben jetzt unbeachtet gelassen wurden (siehe N. 42.), muss man auf dem Gebiet der Sالتowo-Kultur mit Heuernte, mit Winterfütterung der Tiere rechnen. (*Паметева, С. А.*, op. cit. S. 147., in der Landnahmezeit erscheint die Winterfütterung auch bewiesen. Siehe: *Dienes I.*, A honfoglaló magyarok. Bp. 1972. S. 27—31.) — Aus der oben sehr kurz dargestellten Entwicklung der Wirtschaftsgeschichte ausgegangen können wir die vor kurzem aufgeführte Auffassung von Zs. Csalog nicht annehmen, der von den Unterschieden der Orientierung der Gräber von X—XI. Jahrhunderten jene weitgehende Konsequenz gezogen hat, dass „...man das Ganze des ungarischen Wirtschaftslebens von X—XI. Jahrhunderten als wirtschaftlichkulturelle Symbiose einer sesshaften Bauenrgemeinschaft in minderer Zahl und einer zahlreichen, migrierenden Hirtengemeinschaft

richtig zu lösen, müssen wir es auch an der Wirtschaftsentwicklung des Ungartums anwenden.

Die finnougriische Bevölkerung von Osteuropa hat im II. Jahrtausend v. u. Z. zwei grundlegende Zweige der Produktionswirtschaft, die Viehzucht und den Feldbau kennengelernt. Dabei hat jener Zustand besonders wichtige Rolle gespielt, dass die sich nach Westen ziehenden finnougriischen Bewohner der Wolosowo-Kultur südlich von Produktionswirtschaft führenden Völkern (die Bevölkerung der Kultur von Fatjanowo³³ und Balanowo³⁴ in der Gegend der Oberen Wolga, die der von Poltawka³⁵ in der Gegend der Mittleren Wolga) benachbart waren. Durch feindliche Verhältnisse, später aber, dank der hauptsächlich friedlichen Verbindungen mit diesen indioeuropäischen (wahrscheinlich uriranische Sprache sprechenden) Stämmen hat die Bevölkerung von Wolosowo die neue Wirtschaftsführung kennengelernt.³⁶ Zur Mitte des II. Jahrtausends v. u. Z. (zum Ende der Wolosowozeit) treffen wir schon die ersten Spuren des Feldbaus und der Viehhaltung auf diesem Gebiet.³⁷ Die archäologischen Funde, die auf den Siedlungen der späten Wolosowozeit hervorgekommen sind, lassen uns keinen Zweifel darüber, dass ihre Bevölkerung Rinder, Ziegen, Schafe und Schweine gezüchtet und Flachs angebaut hat.³⁸ (Früher war den Finnougiern nur ein Haustier bekannt, der Hund, der aber im Mesolithikum oder schon in früherer Zeit domestiziert wurde.)³⁹ Die neuen Wirtschaftszweige konnten aber in der Wirtschaft von Wolosowo keine grosse Bedeutung haben, fernerhin hat die Naturwirtschaft (Fischerei, Jagd) die Hauptrolle gespielt.⁴⁰

Über den völligen Übergang zur Produktionswirtschaft bei den Finnougiern an der Wolga können wir in Bezug auf die Bevölkerung der der Wolosowo-Kultur nachfolgenden Kasan- und Posdnjakowo-Kulturen in der zweiten Hälfte des II. Jahrtausends v. u. Z. sprechen. Besonders wohl beobachtbar ist dieser Wirtschaftswechsel von ausserordentlicher Bedeutung auf dem Gebiet der Kasan-Kultur an der mittleren Wolga, wo die relativ umfassende archäologische Forschung zu der Wahrnehmung des Kerns dieses Prozesses Gelegenheit gibt. Die Verhältnisszahl der Haustierknochen zu den Tierknochen von den Ausgrabungen macht ungefähr 90% aus.⁴¹ Wir können es für wahrscheinlich halten, dass da die eininstallende Viehhaltung

³³ Крайнов, Д. А., Памятники фатьяновской культуры. САИ. вып. 6 1—19, 20. Москва, 1963—1964.; *Tretjakov*, 1966. S. 83—88.; *Бадер, О. Н.*, Бассейн Оки... S. 43—49.;

³⁴ *Бадер, О. Н.*, Балановская культура, СА. 1961. № 4. S. 41—65. *Ders.*, Балановский могильник. Москва, 1963.; *ebder*, Бассейн Оки... S. 49—53. *Степанов, П. Д.*, Ош Пандо. Саранск, 1967. S. 4—69.; *Tretjakov*, 1966. S. 88—94.

³⁵ Bis an die XIV—XV. Jahrhunderte v. u. Z. kann man über die Vorfahren der Srub-Kultur (mit Balkenfachwerk), über die Bevölkerung der Gruppe (oder Kultur) von Poltawka sprechen. Siehe: *Кривоша—Граков, О. А.*, Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы. МИА, 46. Москва, 1955. S. 9—82.; *Мерперт, Н. Я.*, Из древнейшей истории Среднего Поволжья. МИА, 61. Москва, 1958. S. 45—156.; *Качалова, Н. К.*, К вопросу о памятниках полтавкинского типа. „Археологический сборник Гос. Эрмитажа”. вып. 5. Ленинград, 1962. S. 31—49.;

³⁶ *Chalikow*, 1969. S. 341.

³⁷ *Chalikow*, 1969. S. 341.

³⁸ *Chalikow*, 1969. S. 341—42. *Громова, В.*, Об ископаемых остатках козы и других домашних животных в СССР. „Проблемы происхождения, эволюции и пороодообразования домашних животных”. Москва—Ленинград, 1940. S. 91.; *Збруева, А. В.*, К вопросу о появлении домашних животных в Прикамье. СА. т. III. (1937). S. 36. *Краснов, Ю. А.*, Раннее земледелие и животноводство в лесной полосе Восточной Европы. МИА, 174. Москва, 1971. S. 89.

³⁹ *Chalikow*, 1969. S. 341.

⁴⁰ *Chalikow*, 1969. S. 340.

⁴¹ *Ders.*, S. 349. „Е”-Табеле, S. 35. „Ж”-Табеле.; *Цалкин, В. И.*, Фауна из раскопок археологических памятников Среднего Поволжья. (Материалы для истории скотоводства и охоты в СССР.) МИА, 61. Москва, 1958. S. 268. табл. 28.; *Петренко, А. Г.*, Материалы к истории

erschieden ist.⁴² Das Erscheinen der Getreidebau dokumentieren die gefundenen Hirsenkörner,⁴³ ferner die Mahlsteine und die Bronzesicheln.⁴⁴ Das Übergewicht der Produktionswirtschaft beweist auch die Forschung nach der Posdnjakowo-Kultur an der oberen Wolga.⁴⁵

Östlich vom Ural-Gebirge, — wo, unserer Meinung nach die Ugrier lebten — kann man die Entfaltung der Produktionswirtschaft auch auf das II. Jahrtausend v. u. Z. festsetzen. Dass die neue Wirtschaftsform auf diesen Gebieten erschien, darf man den intensiven südlichen Beziehungen zuschreiben.

Die südlichen Völker, die entwickelte Produktionswirtschaft trieben, gaben die Erfahrungen der neuen Wirtschaftsführung nach Norden weiter. Neuerdings wurde es bewiesen, dass die Bevölkerung, die auf den nördlichen Gebieten lebte, (worauf wir den Siedlungsort des Urungartums voraussetzen) zu der Produktionswirtschaft selbstständig nicht übergehen konnte, weil es auf jenen Gebieten zur Domestikation geeignete wild lebende Tierarten nicht gab.⁴⁶ Diese besonders wichtige Impulse haben sie von Mittelasien erhalten.⁴⁷

животноводства в эпоху поздней бронзы и раннего железа на территории Средней Волги и низовий камы. Уч. зап. ПГУ. № 148. Пермь, 1967. S. 187—196.

⁴² Калинин, Н. Ф., Халиков, А. Х., Поселения эпохи бронзы в Приказанском Поволжье. МИА, 42. Москва, 1954. S. 170—172.; Краснов, Ю. А., op. cit. S. 121.; Chalikow, 1969. S. 352.

⁴³ Збруева, А. В., Памятники эпохи бронзы в Приказанском Поволжье и Нижнем Прикамье. МИА, 80. Москва, 1960. S. 20

⁴⁴ Збруева, А. В. op. cit.; Chalikow, 1969. S. 354.

⁴⁵ Бадер, О. Н., К истории первобытного хозяйства на Оке и в Верхнем Поволжье. ВДИ. 1939. № 3. S. 117.; Попова, Т. Б., Племена поздняяковской культуры. Труды ГИМ. вып. 44. Москва, 1970. S. 221—222.; Халиков, А. Х., Материалы к изучению истории населения Среднего Поволжья и Нижнего Прикамья в эпоху неолита и бронзы. „Труды Марийской археологической экспедиции“. т. I. Йошкар-Ола, 1960. S. 173.; Chalikow, 1969. S. 350—351. „Ж“-Тabelle. — In der Tonwand der Gefäße des Dikaricha-Gräberfeldes der Posdnjakowo-Kultur hat man Samen weicher Weizen und Gersten gefunden, ebenda hat man Skelett eines aus rituellem Zweck begrabten Kalbs erschlossen. Siehe: Никитин, А. Л., Дикариха. (По материалам раскопок 1959—1960 гг.) МИА, 110. Москва—Ленинград, 1963. S. 213, 216, 218—219, 226.;

⁴⁶ Хлопин, И. Н., Проблема происхождения культуры степной бронзы. КСИА. 112. (1970) S. 54.;

⁴⁷ Ders., Возникновение скотоводства и общественное разделение труда в первобытном обществе. „Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества, рабовладения и феодализма.“ Москва, 1970. S. 110—111.; — Darauf haben wir schon oben hingewiesen, (siehe N. 13.) wie bedeutende Einflüsse aus Mittelasien und der Aral-Gegend im Neolithikum auf die Finnougrier wirkten. Zuerst und in der ersten Linie wirkten diese Einflüsse auf die östlich von dem Ural lebenden Finnougrier, d. h. die Ugrier. Mit ihrer Vermittlung, also im Wege inethnischer Beziehungen gelangten diese Einflüsse zu ihren westlichen Volksverwandten. Dieser Weg der südlichen Einflüsse entfaltet sich zum Beispiel bei der Ausbreitung der Töpferei in der Neusteinzeit. Nicht vor langer Zeit hat Ju. A. Krasnow vorausgesetzt, dass dieser Weg der südlichen Einflüsse in die Richtung der Verbreitung der Produktionswirtschaft führen konnte. Seiner Meinung nach hat die finnougrische Bevölkerung von Westsibirien um die Wende der III—II. Jahrtausende v. u. Z. der Kama-Bevölkerung und mehreren osteuropäischen Finnougiern den primitiven Feldbau und die Viehhaltung vermittelt. Nach seiner Meinung bezeugen es die auf diesem Gebiet verbreiteten Weizen- und Gerstensorten und der Ursprung der einzelnen Tierarten. (Краснов, Ю. А., op. cit. S. 160.) So waren die sehr wichtigen Einflüsse der in der Nachbarschaft der Finnougrier in Osteuropa lebenden oben erwähnten Stämme von Fatjanowo, Balanowo, Poltawka, ferner von Abaschewo in der Ausbildung der Produktionswirtschaft derjenigen schon sekundär, aber die Auswirkung deren beförderten. (Ders., 191. I.) — Die Erweisung der sehr interessanten Hypothese von Krasnow kann man von den Forschungen der Zukunft erwarten. Aber wir halten das unabhängig davon für wahrscheinlich, dass die Produktionswirtschaft den östlich von dem Ural-Gebirge lebenden Ugriern — durch die uralten Beziehungen zur Aral-Gegend fortgeschrittener Wirtschaft — früher bekannt geworden ist, als den westlich vom Ural-Gebirge lebenden Finnougiern. Die Vorerwähnten gingen dazu wahrscheinlich ja früher über.

Wir halten für sehr wichtiges Ergebnis der neueren Forschungen, die zu der Ausbreitung der Produktionswirtschaft verbunden sind, die Feststellung von I. N. Chlopin, dass die übrigens auch von Engels anerkannte Wirtschaftsentwicklung von „Dreierstufe“ (Jagd, Viehhaltung, Feldbau) Korrektur benötigt. Die Jäger, die Naturwirtschaft führten, konnten nämlich ohne den Feldbau gekannt zu haben zur Viehhaltung nicht übergehen. Also die Viehhaltung und der Feldbau entfalteten sich zur gleichen Zeit.⁴⁸

Das andere wichtige Verhältnis ist, was wir zu den nachfolgend mitgeteilten hinzufügen möchten, dass nicht alle Volksgruppen die Erfahrungen der Produktionswirtschaft übernehmen und dazu übergehen konnten. Um diesen wirtschaftlichen Wechsel von revolutionärer Bedeutung auf äussere Wirkung durchzuführen sollen die betreffenden Gemeinschaften schon in den Rahmen auch der Naturwirtschaftsweise einen gewissen wirtschaftlichen Entwicklungsstand erreicht haben. Ohnedies konnten weder die beifälligen Bedingungen noch die äusseren Wirkungen anderer Völker wirksam sein.⁴⁹

Diese zwei wichtigen Ergebnisse muss man auch bei der Entfaltung der ugrischen Produktionswirtschaft unbedingt beachten. Die wirtschaftliche Reife der Ugrier zu der Übernahme wurde durch die erwähnten südlichen Beziehungen gesichert. Die neue wirtschaftliche Form haben sie gewisslich zur gleichen Zeit mit den umgebenden Bevölkerungen zusammen um die Wende der III—II. Jahrtausende v. u. Z. kennengelernt.⁵⁰ In ihrer Wirtschaft haben die Produktionszweige in der ersten Hälfte des II. Jahrtausends v. u. Z. auf jede Weise die Oberhand gewonnen, es beweist die Forschung nach der Andronowo-Kultur.⁵¹ Unter den Tierknochen, die auf den Siedlungen hervorgekommen sind, finden wir fast ausschliesslich Haustierknochen. Die Bewohner haben hauptsächlich Pferde, Rinder und Schafe gezüchtet.⁵² Die hohe Stufe der Pferdezucht bezeugen die archäologischen Funde ohne allen Zweifel. Wir können mit der Anwendung des Pferdes als Reitpferd oberhin von der Mitte des II. Jahrtausends v. u. Z. rechnen: es beweisen die zwei völligen Pferdeskelette (die Reittiere des gestorbenen Stammhaupts wurden mit ihm als überirdischer Begleiter beerdigt) und das knöcherne Gebissseitenglied aus dem Gräberfeld von Alakul.⁵³

⁴⁸ Хлопин, И. Н., Возникновение скотоводства и разделения труда ... S. 94—112., Лашук, Л. П., Некоторые аспекты истории древнего скотоводства. АЭБ. т. III. Уфа, 1968. S. 251—252.;

⁴⁹ Краснов, Ю. А., op. cit. S. 149.

⁵⁰ Сальников, К. В., Очерки древней истории Южного Урала. S. 327.; — Das Urungartum hat gewisslich etwa tausend Jahre früher den Übergang zu dem Feldbau und der Viehhaltung begonnen, als wie es T. Hoffmann vorausgesetzt hat. (Hoffmann T., Vor- und Frühgeschichte der ungarischen Landwirtschaft. Agrártörténeti Szemle. X. (1969) Suppl. S. 1.)

⁵¹ Schon auch in der frühesten Etappe der Andronowo-Kultur (XVIII—XVI. Jh. v. u. Z.) kann man Spuren sehr entwickelter Produktionswirtschaft beobachten. (Сальников, К. В., op. cit. S. 342.)

⁵² Ders., S. 328—239.; Кривцова—Грахова, О. А., Алексеевское поселение и могильник. Трыды ГИМ. вып. XVII. Москва, 1948. S. 101—102.;

⁵³ Сальников, К. В., Бронзовый век Южного Зауралья. МИА, 21. Москва, 1951. S. 124.; Ders., Очерки древней истории ... S. 329.; — К. F. Smirnow hat ohne alle Zweifel bewiesen, dass man die auf dem Gebiet der Wolga und von Kasachstan gefundenen, aus Knochen gefertigten Gebissseitenstege auf die XV—XIV. Jahrhunderte v. u. Z. datieren kann und dass die Erscheinung des Reitens da schon zweifellos ist. (Смирнов, К. Ф., Археологические данные о древних всадниках Поволжско—Уральских степей. СА. 1961. № 1. S. 46,71.) — Hier erwähnen wir, dass man die auf dem Gebiet der Wolga-Kama-Kultur und Kasan hervorgekommenen gleichartigen Gebissseitenstege auf X—IX. Jahrh. v. u. Z. datieren kann. Siehe: Chaikow, 1969. S. 307. l. 55. Abbildung, 163.) So erscheint es aufgrund der archäologischen Angaben

Der andere Wirtschaftshauptzweig der Bevölkerung von Andronowo am Südrural war der Feldbau, obwohl sich seine Spuren im archäologischen Fundmaterial natürlich mehr geringer gezeigt haben. Die Funde von Mahlsteinen, Sicheln und Weizenkörner lassen uns keinen Zweifel darüber, dass der Feldbau und die Viehhaltung in der Wirtschaft der Bevölkerung dieser Gebiete ungefähr gleiches Gewicht repräsentiert haben. Die frühesten Fäden des auf diesem Gebiet ausgebildeten Feldbaus — wie die der Viehhaltung — führen uns gleichfalls nach Süden, nach Mittelasien.⁵⁴

Keinesfalls können wir von der Wahrheit zu weit sein, wenn wir behaupten, dass die Urungarn, die auf den Steppengebieten der archäologischen Andronowokultur lebten, im II. Jahrtausend v. u. Z. — schon in der ersten Hälfte derselben — zur Produktionswirtschaftsweise übergangen, und eine komplexe Wirtschaft mit Ackerbau und Viehhaltung trieben.

Darauf können wir auch wahrnehmbare Antwort geben, wie sich ihre Wirtschaft veränderte, bzw. wie sie sich im Laufe des Beginns des eisernen Zeitalters (also Ende des II. Jahrtausends — Anfang des I. Jahrtausends v. u. Z.) verändert hat; in jener Periode, als sich die Vorfahren der Ob-Ugrier nach fernerer Gebieten gezogen haben. Auf das Ende der Bronzezeit fällt das Maximum der Austrocknungsperiode, welche Witterungsperiode von der Mitte des II. Jahrtausends v. u. Z. wahrnehmbar ist.⁵⁵ Die Grenze der Auensteppe und der Steppe wurde ziemlich nördlicher verschoben, das Gebiet der Auensteppe war zu trockener Einöde, stellenweise zur Halbwüste geworden. In dieser neuen lebensgeographischen Umwelt konnten die Ugrier ihre frühere komplexe Wirtschaft nicht fortführen. Zwei Gelegenheiten boten sich dar: nach Norden zu wandern um die geographische Zone, die

wahrscheinlich, dass die Verwendung des Pferdes als Reitpferd bei den Ugriern an der östlichen Seite des Urals früher begonnen wurde, als bei den Wolga-Kama-Finnougriern. Es kann man gewisslich damit erklären, dass die Ugrier in der zweiten Hälfte des II. Jahrtausends v. u. Z. beweglichere, weidende Tierhaltung führten. Die archäologischen Angaben beweisen das Dasein der Pferdezuht am meisten aus dem ugrischen Zeitalter, was auch der Wortvorrat unserer Sprache des ugrischen Zeitalters bezeugt. (Siehe: die Fn. 17., ferner: *Mészöly G.*, *Mióta lovasnép a magyar? Népként és nyelvünk*, I. (1929) S. 205—209.; *Ders.*, *Ugorok lovas voltáról, vogulok ostaráról*. Ethn. XLI. (1930) S. 122—125.; *Munkácsi B.*, *A magyar lovasélet ősisége*. Ethn. XLII. (1931) S. 14.) Heute können wir kaum bezweifeln, dass unsere Pferdezuht in der Zeit des Zerfalls der ugrischen Einheit auf eine Vergangenheit von mehr als tausend Jahren zurückblicken konnte. — In Verbindung zu den Obenerwähnten möchten wir auf den nicht vor langer Zeit erschienenen Artikel von L. Selmeczi aufmerksam machen (*Selmeczi L.*, *Adatok a ló-igacéró betanításához a Kárpát-medencében*. Ethn. LXXXI. (1970) S. 598—616.) obwohl der Verfasser die Zeit der Übernahme der Pferdehaltung von einem Tierhaltervolk der skytischen Zeit auf die Eisenzeit festsetzt (S. 598.), was wir für ausgeschlossen halten müssen. Das Zusammenleben der ugrischen Völkergemeinschaft hörte nämlich höchstens zum Anfang der Eisenzeit auf und so hätte sich gemeine Terminologie zur Pferdezuht in den ugrischen Sprachen kaum ausbilden können. Nach seiner anderen Feststellung: „Der Gebrauch des Pferdes in der Wirtschaft hat die Wirtschaftsführung der ugrischen Zeit nicht grundsätzlich geändert. Obwohl sich die Jagd zur Reitjagd umwandelte, aber, weil die Wirtschaft weiterhin auf Erbeutung (Sammeln, Jagd, Fischerei) gegründet wurde, blieb es auf mesolithischer Stufe.“ — Dazu, meine ich, ist es genug ohne alle Bemerkungen auf die Angaben meiner Abhandlung zu verweisen. Ferner setzt der Verfasser die Anwurzelung der Rind- und Schafzuht bei dem Ungartum auf die VI—VIII. Jahrhunderte, die des Feldbaus auf das IX. Jahrhundert fest. (S. 599.) Wie wir es oben gesehen haben, können wir es auf gute zweitausend Jahre früher festsetzen.

⁵⁴ Siehe: *Сальников, К. В.*, *Очерки древней истории ...* S. 331—334., ferner die dort angeführte Literatur.

⁵⁵ *Бадер, О. Н.*, *Основные этапы этнокультурной истории и палеогеографии Урала*. МИА 79. Москва, 1960. S. 99; *Косарева, М. Ф.*, *Бронзовый век лесного Обь—Иртышья*. СА. 1964, № 3. S. 37—44.; *ebder.*, *Некоторые особенности древней истории Томско-Нарымского Приобья в свете данных палеогеографии*. СА. 1971. № 2. S. 39—50.;

Die Forschung nach unserer landnahmezeitlichen Metallkunst ist in letzten Jahren um ein Grosses fortgeschritten. Unsere Forscher haben nachgewiesen, dass das Ungartum in die neue Heimat eine dem Niveau der Zeit entsprechende Schmiedekunst und reiche Eisenverhüttungskennntnisse mitgebracht hat. Die Forscher haben auch die Zentren dieser Tätigkeit in Ungarn angegeben.⁷⁴ Die Forschung hat schon unsere landnahmezeitliche künstlerische Metallbearbeitung eingehend analysiert. Hinsichtlich der früheren Periode muss man aber sehr viele komplizierten Fragen aufhellen. Besonders wenig wissen wir darüber, wovon und wie das Ungartum die Metalle kennengelernt hat. Die kurze Rückschau auf die wichtigsten Forschungsergebnisse der letzteren Jahre ist auch hier ein gangbarer Weg: heute können wir schon mit mehr Wahrscheinlichkeit dem Ausbildungsgang und der frühesten Entwicklung der Metallkunst von den Finnougriern auf der Spur folgen. Von der allgemeinen Entwicklung dürfen wir hinsichtlich des Ungartums wertvolle Schlussfolgerungen ziehen.

Bei den finnougriischen Völkern der Wolga-Kama- und Ural-Gegenden sind die ersten Metallgegenstände oberhin in gleicher Zeit mit den ersten Merkmalen der Produktionswirtschaft, das heisst, um die Wende der III—II. Jahrtausende v. u. Z. erschienen. Diese Kupfergeräte und -Verzierungen waren Erzeugnisse nicht von der örtlichen Bevölkerung, sondern — wie es die Metallkontrollen aufgehellt haben — die Erzeugnisse des nordkaukasischen Metallkunstzentrums wurden auf Austauschweg dahin geraten. Dass die Metallgegenstände nach Norden geraten sind und unter den Finnougriern verbreitet wurden, spielten das Steppenvolk der Jamnaja-Kultur und die Träger der Poltawka- und Andronowo-Kulturen eine grosse Rolle bei.⁷⁵ Die finnougriische Bevölkerung der wolgischen Wolosowo-Kultur hat schon am Ende der ersten Hälfte des II. Jahrtausends v. u. Z. Metallgegenstände selbstständig

vorstellen kann." (*Csalog Zs.*, A IX—XI. századi magyarság gazdálkodásának és életformájának kérdéseihöz. Agrártörténeti Szemle. IX. (1967) S. 237.). Nicht nur die Schlussfolgerung, sondern seine Methode halten wir für sehr tadelhaft: in den Friedhöfen jeder beweisbar sesshaftige Lebensweise führenden Völker kann man so kleine Abweichung in der Orientierung der Gräber auffinden, wie bei den landnehmenden Ungarn. (Dazu siehe noch die Notiz 27.) — Die Charakterisierung des landnahmezeitlichen Zustands des ungarischen Feldbaus mit Pflug, wie es wir schon erwähnt haben, können wir vorläufig aufgrund mittelbarer Angaben erproben, weil beweisbar aus dem X. Jahrhundert stammende Pflugscharen bisher in Ungarn nicht hervorgekommen sind. R. Müller erprobte schon einige Pflugscharen und Pflugmesser auf das X. Jahrhundert datieren. (*Müller R.*, Adatok a honfoglaló magyarság földműveléséhez. Ethn. LXXXII. (1971) S. 249—258.) Diese sind aber Streufunde, deren Datierung noch mit keinen entscheidenden Beweisen belegt wurde. Die Datierung können wir durch Freilegung arpadenzeitlicher Siedlungen erwarten. — So alte Pflugscholen wurden neulich bei der Ausgrabung von Szabolcs-Kisfalud im Sommer 1972 hervorgekommen: Ausgrabung des Verfassers.) — Die früher in der Gegend von Orosháza hervorgekommenen Pflugscholen aus der Apadenzeit: *Kovalovszki J.*, Orosháza és környéke... S. 193. t. 1—2.)

⁷⁴ *Bartha A.*, Honfoglaláskori kovácmesterségünkről. Tört. Szle. I. (1958) S. 315—327.; *Ders.*, A honfoglaláskori magyar kovácmesterség társadalmi hátterének kérdéséhez. Tört. Szle. IV. (1961) S. 133—154.; *Ders.*, A IX—X. századi magyar társadalom. S. 89.; *Nováki Gy.*, Überreste des Eisenhüttenwesens in Westungarn. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland. Hft. 35. (1966) Festschrift für Alphons A. Barb. S. 163—198.; *Ders.*, Archäologische Denkmäler der Eisenverhüttung in Nordostungarn aus dem X—XII. Jahrhundert. Acta. Arch. Hung. 21. (1969) S. 299—331.; *Heckenast G.*—*Nováki Gy.*—*Vastagh G.*—*Zoltay E.*, A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban. Bp. 1968.

⁷⁵ *Черных, Е. Н.*, Спектральный анализ и изучение древнейшей металлургии Восточной Европы. Археология и естественные науки." Москва, 1965. S. 101.; *Ders.*, Изучение истории древнейшей металлургии в СССР за 50 лет. КСИА. 118. (1969) S. 79.;

erzeugt.⁷⁶ Die Entfaltung ihrer Metallkunst kann man dem Einfluss der Fatjanowo-Bevölkerung und hauptsächlich dem Balanowo-Volk zurechnen, die von ihr südlich lebten.

Die Metallkunst der finnougriischen Bevölkerung der Ural- und Wolga-Gegend hat besonders von der Mitte des II. Jahrtausends v. u. Z. eine rasche Entwicklung genommen. Zu dieser Zeit wurde der Ausstrahlungskreis des kaukasischen Metallkunstzentrums stark eingeeengt, seine Stelle wurde grösstenteils von den süduralischen und den östlicheren Metallkunstzentren eingenommen, deren Begründer die Völker der Srub-Kultur von der Wolga-Gegend und die der Andronowo-Kultur von Kasachstan waren. Die von ihnen erzeugten Bronzegegenstände besserer Qualität mit Zinngehalt wurden in kurzer Zeit auf gewaltigen Gebieten von Osteuropa und Westsibirien verbreitet.⁷⁷ Dabei spielte auch der Umstand mit, dass die Bevölkerung der Srub-Kultur einen grossen Teil des osteuropäischen Steppengebiets besetzte. In der zweiten Hälfte des II. Jahrtausends v. u. Z. erreichte schon die blühende Metallkunst eine hohe Stufe auf dem Gebiet der Kasan- Kultur an der Mittleren Wolga.⁷⁸

Die östlich von dem Ural-Gebirge ansiedelnden Ugrier lebten in der Nähe des entwickelten Metallkunstzentrums (oder der -zentren) von Andronowo. Infolge der Entwicklung ihrer Wirtschaft (wie wir es schon erwähnt haben, führten sie schon zu dieser Zeit Produktionswirtschaft) zeigte wahrscheinlich auch ihre Metallkunst ein gewisses Niveau. Obgleich das Gebiet wo sie lebten, archäologisch wenig geforscht wird, dürfen wir das mit völliger Gewissheit behaupten. Eine Angabe legen wir im nachfolgenden sehr kurz dar, um die obigen wahrheitsgetreu zu machen.

In XVI—XIV. Jahrhunderten v. u. Z. waren Bronzegegenstände vom sog. „Seima-Turbino“ Typ auf den von Finnougiern bewohnten Gebieten Osteuropas sehr weit verbreitet, die auf sehr hohe Metallkunstkenntnisse ihrer Erzeuger hinweisen.⁷⁹ Zweifellos wurde es festgestellt, dass diese Gegenstände nicht von der örtlichen Bevölkerung erzeugt wurden, sondern von Westsibirien dahin geraten sind. In Zusammenhang damit kam auch die Möglichkeit in die Rede, dass ein bedeutender Teil der westsibirischen Bevölkerung in dieser Zeit auf dieses Gebiet gewandert wäre und ihre Bronzeerzeugnisse mitgebracht hätte.⁸⁰ Für viel wahrscheinlicher müssen wir aber die Voraussetzung von O. N. Bader halten, der die Gräberfelder, aus dessen Gräbern die erwähnten Bronzegegenstände hervorgekommen sind, für Nachlassenschaft der örtlichen Bevölkerung von der Kama und Oka hält. Nach Baders Mei-

⁷⁶ *Городцов, В. А.*, Панфиловская палеометаллическая стоянка. „Труды Владимирского музея.“ Владимир. 1926. С. 3. *Цветкова, И. К.*, Стоянка Подборица—Щербинская. СА. 1961. № 2. С. 184.; *Chalikow*, 1969. С. 343.

⁷⁷ *Черных, Е. Н.*, Спектральный анализ... С. 102.; *Ders.*, История древнейшей металлургии Восточной Европы. МИА, 132. Москва, 1966. С. 87.; *Ders.*, Древнейшая металлургия Урала и Поволжья. МИА, 172. Москва, 1970. С. 111—114.;

⁷⁸ *Chalikow*, 240—321.

⁷⁹ *Schmidt, A.*, Die Ausgrabungen bei dem Dorf Turbino an der Kama: Finnisch-Ugrische Forschungen. Anzeiger. Bd. XVIII. Hft. 1—3. Helsingfors, 1926. С. 1—14.; *Bader, O. N.*, Kulturen der Bronzezeit in Zentralrussland. SMYA. 51. I. Helsinki, 1957. С. 10—24.; *Ders.*, Древнейшие металлургии Приуралья. Москва, 1964.; *Ders.*, Бассейн Оки в эпоху бронзы. Москва, 1970. С. 80—154.; *Черных, Е. Н.*, Древнейшая металлургия ... С. 116—118.; *Gimbutas, M.*, Borodino, Seima and their Contemporaries. Key Sites for the Bronze Age Cronology of Eastern Europe. PPS. v. XXII. Cambridge, 1956. С. 151—163.; *Dies.*, Middle Ural Sites and the Cronology of Northern Eurasia. PPS. v. XXIV. (1958) С. 134—155.; *Dies.*, Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe. London, Hague, Paris, 1965. С. 94—105, 611—647.

⁸⁰ *Шилов, В. П.*, К вопросу о происхождении ананьинской культуры. „Исследования по археологии СССР“ Ленинград, 1961. С. 120—128.

nung gerieten diese Gegenstände auf dieses Gebiet auf Handelsweg.⁸¹ M. F. Kosarew hat es bewiesen, dass mehrere der Bronzegegenstände vom Seima-Turbino Typ an der Mittleren Ob erzeugt wurden,⁸² aber wir müssen es für wahrscheinlich halten, dass diese auch auf anderen Gebieten Westsibiriens hergestellt wurden. Die Klarlegung des Problems können wir nur von den zukünftigen Forschungen erwarten. In dieser Zeit gerieten also die Bronzeerzeugnisse aus Westsibirien in grosser Menge zu den Finnougriern über das Ural-Gebirge, die das Kama-Tal und die Obere Wolgagegend bewohnten. Wer hat aber zu ihnen die Erzeugnisse dieser entwickelten Metallkunst übermittelt? Wir sind der Meinung: die Ugrier, die östlich vom Ural-Gebirge lebten, haben dabei eine führende Rolle gespielt. Durch ihre Übermittlung waren diese Gegenstände zu unseren Volksverwandten von Osteuropa gekommen, also in der Verbreitung der Bronzeerzeugnisse von Seima-Turbino Typ zeigten die inethnischen Beziehungen der Finnougrier die grösste Bedeutung.⁸³ Es mag kaum ein Irrtum sein, vorauszusetzen, dass ein beträchtlicher Teil der Gegenstände von ihnen selbst erzeugt wurde. Trotz den noch vielen ungeklärten Fragen scheint es zweifellos, dass die Ugrier in der ersten Hälfte des II. Jahrtausends v. u. Z. unter dem Einfluss der Steppenstämme von Andronowo, die von ihnen südlich lebten, die Metalle kennenlernten. Um das Ende dieser Periode konnten sie auch ihre selbstständige Metallkunst ausbilden, wo bei wir auch die sehr wichtige Rolle ihrer südlichen Nachbarn ahnen können. Die Ausbildung der Produktionswirtschaft und der Metallkunst der Ugrier kann man auf gleiche Quellen, beziehungsweise auf gleiche helfende Impulse zurückleiten. Ebenso war es bei den Finnougriern von Osteuropa, wo aber — wie wir es schon gesagt haben — man diese Einflüsse viel besser fühlen kann, als bei den Ugriern. Die erwähnte Verbreitung der Gegenstände von Seima-Turbino lässt darauf schliessen, dass die Metallkunst der Ugrier-ebenso, wie die Produktionswirtschaft von ihnen — die Blüte früher erreichte, als die ihrer Verwandten. Es ist wahrscheinlich, dass auch die Ugrier eine Wirkung auf die Metallkunst der finnougrier von Osteuropa — ausser dem primären und wichtigsten Einfluss der südlichen Nachbarn derselben — ausübten. (Das kann auch durch jene Tatsache bewiesen werden, dass die Gegenstandstypen von Turbino in der eisenzeitlichen Ananjin-Kultur weiterleben.) Unsere Wörter finnougrischen Ursprungs (arany 'Gold', ezüst 'Silber', ón 'Zinn')⁸⁴, die sich auf die wichtigsten Metalle bezie-

⁸¹ Бадер, О. Н., Древнейшие металлургии ... S. 130—134, 152.; *ebder.*, Могильники турбинского типа, их возраст и связь с поселениями. Археологический сборник Гос. Эрмитажа. вып. 6. Ленинград, 1964. S. 103—117.;

⁸² Auf der Siedlung von Samus (die Gegend von Toms) sind Giessformen hervorgekommen, die zur Anfertigung der Gegenstände von Seima-Turbino-Typ geeignet sind. Siehe: Косарев, М. Ф., Среднеобский центр турбинско-сейминской бронзовой металлургии. СА. 1963. № 4. S. 20—27.; Auf dem Griff des Messers im Gräberfeld von Seima, (bei der Mündung von Oka) kann man die Abbildung von zwei Pferden sehen, auf einem hat der Erzeuger auch den Zeum dargestellt. Es ist auch ein mittelbarer Beweis, dass die Bevölkerung von Westsibirien, wo dieses Messer gefertigt wurde, schon in der Mitte des II. Jahrtausends v. u. Z. über eine entwickelte Tierhaltungskultur verfügte. (Бадер, О. Н., Бронзовый нож из Сеймы с лошадьми на навершин. КСИА. 127. (1971 S. 98—103.)) Der nächste Vergleich des Messers von Seima ist aus dem Gräberfeld von Rostowka bei Omsk bekannt. (Auf dem Griff dieses Messers wurde ein Pferd, das einen Schifahrer zieht, dargestellt.) (Матюченко, В. И., 1967. S. 153.)

⁸³ In dieser Hinsicht können wir für interessante Erscheinung halten, dass die Metallkunst der oberwolgischen finnougrischen Kultur von Posdnakowo Verwandtschaft zu der hinsichtlich des Gebiets — ausserordentlich weiten Andronowo-Kultur beweist. (Черных, Е. Н., Древнейшая металлургия ... S. 112.)) Wir müssen aber anmerken, dass die damit verbundenen Forschungen am Anfang sind.

⁸⁴ Bárczi G., A magyar szókinés eredete. S. 12.; Hajdú P., A magyarság kialakulásának előzményei. S. 28, 74. — Ung, vas 'Eisen, ist uralischen Ursprungs, wahrscheinlich ist es aber, — wie es

hen, bestärken die Folgerung von den archäologischen Forschungen, dass die Verbindungen unter den einzelnen finnougriischen Völkern in der Frühperiode des Erkennens der Metalle und der Ausbildung der Metallkunst (erste Hälfte des II. Jahrtausends v. u. Z.) noch sehr eng waren. Dadurch wurde die bedeutende Verbreitung der Bronzegegenstände von Westsibirien in Osteuropa offensichtlich befördert, wobei man aber eine sehr wichtige Rolle den Ugriern beilegen kann. Eine andere sprachliche Erscheinung, nach der die Mehrheit der Finnougrier (mit der Ausnahme der westlichen Finnen) im Laufe des II. Jahrtausends v. u. Z. einige Metallnamen aus der uriranischen Sprache entliehen hatte,⁸⁵ wird ebenso durch archäologische Angaben bestärkt, weil die Finnougrier von Osteuropa sowie auch ihre an der östlichen Seite des Urals lebenden Verwandten die Metalle nach der Voraussetzung mehrerer bedeutender Forscher unter dem Einfluss von Völkern uriranischer Sprache kennenlernten, bzw. ihre Metallkunst ausbildeten.

Also der Anfang der ungarischen Metallkunst reicht in die Periode, oberhin in die erste Hälfte des II. Jahrtausends v. u. Z. zurück, wann das Urungartum zur Produktionswirtschaft überging. Schon um die Mitte desselben Jahrtausends besass das Urungartum gewisslich eine entwickelte Bronzekunst.⁸⁶ Mit der Verbreitung des Eisens auf den von den Ungarn bewohnten Gebieten können wir in den VIII—VII. Jahrhunderten v. u. Z. rechnen. Über die Entwicklung seiner Eisenkunst können wir aufgrund des Denkmalguts der Sarmaten von der Ural-Gegend urteilen. Die Skizzierung davon können wir uns aber in dieser Abhandlung nicht unterwinden.

ZUR FRAGE DER FRÜHEN UNGARISCHEN FAMILIENSTRUKTUR

In seiner Abhandlung, die nicht vor langer Zeit erschienen wurde, hat K. Mesterházy von der Analyse des ungarischen Gräberfeldes des gemeinen Volkes von Nádudvar-Töröklapolyag aus den X—XI. Jahrhunderten die Folgerung gezogen, dass diese Gemeinschaft aus Grossfamilien bestand die auf matrilinearer Abstammung (auf mütterlicher Linie) gegründet wurde.⁸⁷ In Verbindung zu der Untersuchung der Gräberfelder des gemeinen Volks kommt er zu der folgenden Feststellung: „Im Laufe unserer Untersuchungen konnten wir drei grössere Gruppen in unserem landnahmezeitlichen Denkmalgut absondern. Die Feststellung der grundlegenden Eigenarten aller drei Gruppen wurde uns durch die Prüfung der Bestattungssitten ermög-

Gy. László und P. Hajdú vorausgesetzt haben —, dass es ursprünglich nicht das benutzte Metall, sondern die durch das Raseneisen verursachten Verfärbungen im Unterteil der Gewässer bedeutete, doch die Massenverbreitung des Eisens kann man auf das VIII. Jahrhundert v. u. Z. festsetzen. Dazu können wir nur das hinzufügen, dass das Raseneisen, das natürliche Vorkommen des Eisens in den Waldländern von Mitteleuropa vom Anfang des II. Jahrtausends v. u. Z. bekannt und strichweise gebraucht war. Siehe: Граков, Б. Н., Старейшие находки железных вещей в Европейской части СССР. СА. 1958. № 4. S. 9.;

⁸⁵ László Gy., Rezension (Von J. Ozols: Ursprung und Herkunft der zentralrussischen Fatjanowo-Kultur. Berlin, 1962.) Arch. Ért. 91. (1964) S. 274. Абаев, В. И., О некоторых лингвистических аспектах скифо-сарматской проблемы. „Проблемы скифской археологии.“ МИА, 177. Москва, 1971. 9. 12—13.

⁸⁶ Über die Metallkunst der угриischen Zeit kann man gewissermassen aufgrund der Bronzekunst der Ustj-Poluj-Kultur urteilen, die gewisslich eine Reihe alter Überlieferungen bewahrt hat. S.: Чернецов, В. Н., Бронза усть-полуйского времени. МИА, 35. Москва, 1953. S. 121—178.;

⁸⁷ Mesterházy K., Adatok a honfoglaláskori magyar köznapi család szerkezetéhez. A matrilineáris nagycsalád. DMÉ. 1968. S. 153.; Ders., Beitrag zur Familienstruktur des ungarischen gemeinen Volkes der Landnahmezeit. Acta Arch. Hung. 22 (1970) S. 198. — Das Dasein der matrilinearen Grossfamilie wurde früher von Gy. László vorausgesetzt. Siehe: László Gy., A magyar őstörténet régészete. MTA. II. Oszt. Közl. V. (1954) S. 462.; Ders., Östörténetünk... S. 11.

licht. Wir konnten nachweisen, dass die matrilineare Grossfamilie bei dem alten finnougriischen Ungartum die grundlegende gesellschaftliche Grundeinheit darstellte, während die militärisch organisierte Familienform der dem Ungartum angeschlossenen khabarischen und anderen türkischen Völker die patrilineare Grossfamilie war.”⁸⁸

Nach der geistvollen Gräberfeldsanalyse des Verf. ist die obenerwähnte Schlussfolgerung für uns überraschend. Sie gründet sich nämlich darauf, dass die Beigaben der Frauengräber in den im allgemeinen ärmlichen Gräberfeldern des gemeinen Volkes reicher sind. Dieses Reichtum besteht aus billigen Frauenschmucken (Haarringen mit S-Ende, Armringen usw.). Berechtigterweise hat I. Bóna in Verbindung damit die Frage gestellt: warum gelten diese Schmucke für „Reichtum“, und wie kann man von ihnen so weitgehende gesellschaftliche Folgerungen ziehen?⁸⁹ Wir meinen, die von dem Verfasser hier aufgeführten Angaben sind keinesfalls genügend um das Dasein der matrilinearen Grossfamilienstruktur in der ungarischen Gesellschaft von X—XI. Jahrhunderten zu beweisen. (Nebenbei bemerken wir, dass auch die allgemeine Gewesenheit des Grossfamiliensystems nicht aufzuweisen ist.⁹⁰) Andererseits, wenn die Matrilinearität bei unserer Landnehmenden eine lebende Überlieferung gewesen wäre, so würde es auf die ausserordentliche Rückständigkeit ihrer Gesellschaftsstruktur andeuten, die bei keinem Volk von gleichen Lebensverhältnissen in der Geschichte bekannt ist und der oben berührend behandelte Entwicklungsstand des Ungartums so eine Rückständigkeit vorweg ausgeschlossen macht. Indem aber diese Erscheinung sich nach Verfassers Meinung nur teilweise, bei dem „finnougriischen Ungartum“ der Landnehmenden Bevölkerung erweist, werden wir in den nachfolgenden kurz überblicken, ungefähr bis wann die matrilineare Familienstruktur bei unserer verwandten Völkern anzunehmen ist.

In den finnougriischen Gesellschaften vom II. Jahrtausend v. u. Z. können wir zweifellos die Erstarkung, am Ende dieser Periode aber die Ausschliesslichkeit der patriarchalen Verhältnisse beobachten. (Die grossangelegte Ausbreitung nach Westen der Bevölkerung von Wolosowo beweist z. B. schon am Anfang des Jahrtausends die Kräftigkeit ihrer militärischen Organisation, die aus Männern bestand.) Bei der Bevölkerung der Kultur von Kasan wurden schon die Überlieferungen der Familien vom mütterlichen Recht ohne allen Zweifel erloschen.⁹¹ Bei den südlichen Nachbarn der Finnougrier können wir von der Frühbronzezeit über entwickelte patriarchale Verhältnisse sprechen. (Fatjanowo,⁹² Balanowo,⁹³ Poltawka,⁹⁴ Andronowo,⁹⁵ Abaschewo,⁹⁶ Holzzimmergräberkultur⁹⁷). In der einsenzeitlichen Gesellschaft der Finnougrier suchen wir die Reste der Familien vom mütterlichen Recht vergebens. Es ist genügend auf das auch bei uns wohlbekannte Fundmaterial der Ananjin-Kultur hinzuweisen, wo mit Kämpferdarstellungen verzierte Grabsteine die Gräber der bewaffneten Häuptlinge der Gemeinschaft bezeichneten.

⁸⁸ Ebda. S. 168., bzw. S. 216.

⁸⁹ Bóna I., Rezension. Arch. Ért. 98 (1971) S. 287.

⁹⁰ Siehe darüber das neue Buch von I. Dienes: *Dienes I., A honfoglaló magyarok.* Bp. 1972. S. 11—18.

⁹¹ Chalikow, 1969. S. 346, 365—366.

⁹² Крайнов, Д. А. op. cit. S. 37.,

⁹³ Бадер, О. Н., Балановский могильник. S. 287—302.;

⁹⁴ Сальников, К. В., Южный Урал в эпоху неолита и ранней бронзы. АЭБ. т. I. Уфа, 1962. S. 55.

⁹⁵ Ders., Очерки древней истории ... S. 348.

⁹⁶ Ebda S. 92—94.

⁹⁷ Кривцова—Гракова, О. А., Степное Поволжье ... S. 78.;

Wie wir also bei den Finnougriern weder in der Bronzezeit noch in der Eisenzeit über matrilineare Grossfamilien sprechen können, so ist es unmöglich das Dasein deren auch im Falle des Ungartums vorauszusetzen. Wir finden nur eine Bevölkerung in den frühgeschichtlichen Zeiten mit dem Ungartum in enger Verbindung gewesen zu sein, bei der die Forscher die Überlieferungen der matrilinearen Gesellschaft angenommen haben: die Sarmaten.

In seiner hervorragenden Abhandlung⁹⁸ (1947) hat B. N. Grakow eine Frage aufgeworfen, die später im Kreis der Forscher viele Diskussionen entzündet hat. Aufgrund der sarmatischen Bestattungen setzt er voraus, dass die Reste der Gesellschaft vom mütterlichen Recht zu dieser Zeit noch existierten, die Evidenzführung der Abstammung herging auf mütterlicher Linie, mit anderen Worten, die sarmatische Familien waren matrilinear. Der Grund dieser Folgerung — ausser den Aufzeichnungen der altertümlichen Verfasser, die die besondere Lage der Frauen bei den Sarmaten betonen, — war die archäologische Tatsache, dass sich in 20 Prozenten der frühsarmatischen Gräbern mit Waffen bestatteten Frauenskelette⁹⁹ befanden, während die Gräber, worin Frauen mit Waffen beerdigt wurden, bei allen übrigen archäologischen Kulturen nur eine sehr seltene Ausnahme bilden.

A. P. Smirnow hat die oben erwähnte Folgerung sehr geistvoll, durch nachdenkliche Argumente verneint.¹⁰⁰ Er wirft die Frage auf, wie die Überlieferungen der Gesellschaft vom mütterlichen Recht bei den Sauromaten leben konnte, während matriachale Charakterzüge bei den Bevölkerungen den bronzezeitlichen Andronowo- und Jamnaja-Kulturen, aus denen sich die vorher erwähnten ausgebildet haben, nicht beobachtbar sind. Er gibt interessante Erklärung für die Frauengräbern mit Waffen ab. In den sauromatischen Gemeinschaften in der Periode des entwickelten Nomadismus wären einige der Frauen (die Jungfrauen) im Interesse der Sicherheit der Siedlungen bewaffnet, weil die wehrhaften Männer ihre Familie und Güter, besonders zur Zeit grösserer Feldzüge oft allein liessen.

Sehr gründlich hat A. M. Chasanow die Feststellung von B. N. Grakow überprüft.¹⁰¹ Seiner Meinung nach — obwohl er feststellt, dass man zu dieser Zeit über die Elemente des Matriarchats nicht sprechen kann, und die sarmatische Gesellschaft schon in der früheren (sauromatischer) Zeit den Weg der Klassengliederung beging — ist bei einigen sauromatischen Gruppen der früheren Zeit die matrilineare Familienstruktur vermutlich. Die darauf hinweisenden Bestattungsbräuche (Frauengräber mit Waffen, Opferaltäre in den Frauengräbern, die zentrale Stelle der reichen Frauengräber innerhalb des Gräberfeldes, die untergeordnete Lage einiger Männergräber) sind bei den Frühsarmaten in der Sauromatenzeit (VI—IV. Jh. v. u. Z.) und stellenweise in der Prochorowka-Periode (IV—II. Jh. v. u. Z.) zu beobachten, später sind sie verschwunden. Nach unserer Meinung können die vom Verf. aufgeführten Erscheinungen nicht ausgeschlossen als die Merkmale der Matrilinearität, sondern auch anders erklärt werden (wir können zum Beispiel mit seinen Erörterungen von Opferaltären nicht einverstanden sein) es ist aber hinsichtlich der von uns untersuchten Frage nicht von allergrösster Wichtigkeit. Wir halten uns für die wichtigste Lehre das folgende: trifft man ja die Spuren der matrilinearen Familienstruktur bei den Sarmaten (was sich aber als ein Ausnahmefall der allgemeinen

⁹⁸ Граков, Б. Н., Пережитки матриархата у сарматов, ВДИ. 1947. № 3. S. 100—121.;

⁹⁹ Смирнов, К. Ф., Савроматы. Москва, 1964. S. 201.

¹⁰⁰ Смирнов, А. П., К вопросу о матриархате у савроматов. „Проблемы скифской археологии.“ МИА. 177. Москва, 1971. S. 188—190.

¹⁰¹ Хазанов, А. М., Материнский род сарматов (The Matrilineal Clan among the Sarmatians.) ВДИ. 1970. № 2. S. 138—148.

geschichtlichen Entwicklung erweisen würde, dessen Erklärung uns die Wissenschaft vorläufig schuldig ist) — war sie bis an das II. Jh. v. u. Z. verschunden.

Schliesslich ist es also festzustellen, dass das Ungartum die Überlieferungen der matrilinearen Familienstruktur von seinen urgeschichtlichen Siedlungsräumen nicht mitbringen konnte, indem es diese Entwicklungsstufe jedenfalls schon in der Frühbronzezeit überschritten hat. (Wir lassen diesmal unsere in arktischer Umwelt lebenden Volksverwandten diesmal ausser Acht, weil ihre gesellschaftliche Entwicklung unter dem Einfluss der dortigen Verhältnisse eine ganz andere Reichtung erzeugt.)¹⁰² Bei den Nachbarn des Ungartums treffen wir die Matrilinearität gleichfalls nicht, noch die darauf hinweisenden blassen Zeichen (bei den Sarmaten) sind tausend Jahre vor der Landnahme verschwunden. Die Voraussetzung der matrilinearen Grossfamilien kann man durch urgeschichtliche Angaben bei unseren Landnehmenden nicht bestätigen und wie wir uns oben darauf berufen haben, spricht auch unser Fundmaterial aus den X—XI. Jh. diesem wider.

ABKÜRZUNGEN

(die in MFME seltener vorgekommen sind)

NyK — Nyelvtudományi Közlemények
SMyA — Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja. Helsinki.
Sz — Századok
Tört. Szle. — Történelmi Szemle
UAJ — Ural-Altaische Jahrbücher
АЭБ — Археология и этнография Башкирии
ВАУ — Вопросы археологии Урала
ВДИ — Вестник древней истории
КСИА — Краткие сообщения Института археологии Академии Наук СССР
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
СА — Советская археология
САИ — Свод археологических источников
СЭ — Советская этнография
Труды ГИМ — Труды Государственного исторического музея. Москва.
Труды МордНИИ — Труды Мордовского научно-исследовательского института языка, литературы, истории и экономики. Саранск.
Уч. зап. ПГУ — Ученые записки Пермского государственного университета.

¹⁰² Hier kann man die Überlieferungen der matrilinearen Familienstruktur beobachten. Siehe: Общественный строй у народов Северной Сибири (XVII—начало XX. в.) Москва, 1970. S. 71—87.

FREILEGUNG DER ARPADENZEITLICHEN KIRCHE IN DOMBEGYHÁZ-VIZESMONOSTOR

IRÉN T. JUHÁSZ

(Békéscsaba, Munkácsy-Mihály-Museum)

Im Sommer 1968 kamen Gefässbruchstücke, Steine und Ziegel und eine grosse Menge Knochen bei einem Tiefpflügen in Dombegyház, auf dem Gebiet der Petőfi Landwirtschaftlichen Produktionsgenossenschaft — in der Nähe der Staatsgrenze — an die Oberfläche. An einer Stelle verfiel sich der Pflug in einen grossen Steinbock, beziehungsweise, wie es sich später, bei der Freilegung herausstellte, in den Rest eines der Stützpfeiler. Südlich von dieser Stelle, auf dem langgestreckten Hügelrücken lagen Gefässbruchstücke der XV—XVI. Jahrhunderten, gemusterte Ofenkacheln und Gebrauchsgegenstände aus Eisen an der Oberfläche herum. Auf diesem Gebiet konnten wir mehrere Verfärbungen beobachten, die aus den Fundamenten der ausgepflügten mittelalterlichen Häuser und aus den Resten der vermuteten Kirche entstanden.

Bei unserer Fundrettung haben wir die in der Zeit der Türkenherrschaft zerstörten Kirche des Dorfes Vizesmonostor und Einzelheiten seinen Friedhofs erschlossen.

Die Reste der kleinen Kirche des Dorfes zeugen für zwei Bauperioden. Die erste Periode war der Aufbau der kleinen Dorfkapelle mit rechteckigem, rundbogenförmigem Chorschluss ähnlich den ersten zeitgenössischen kleinen Dorfkirchen.¹ Wahrscheinlich wurde diese Kirche unter der Wirkung des Gesetzes von Stephan dem Heiligen gebaut. In den Gräbern um die Kirche haben wir Haarringe mit „S“-Ende gefunden. Diese alte, vermutlich in das XI. Jahrhundert datierbare Kapelle wurde auf Art und Weise der auf der ungarischen Tiefebene gebräuchlichen Bautechnik gebaut. Der Grundgraben wurde mit Ton ausgefüllt, dann wurde der Ton stark niedergestampft, worauf eine Ziegelreihe, darüber wieder in der Dicke von 20—30 Zentimeter niedergestampfte Tonschicht und dann wieder eine Ziegelreihe gestellt wurden. Die Länge der ursprünglichen kleinen Kirche war 9,2 Meter, die Breite 6,5 Meter. Ihre Mauern waren unproportioniert zu dick, ihre Orientierung ist O—W. Gemäss den zeitgenössischen Gewohnheiten wurde der Friedhof neben den Mauern der Kirche angelegt. Später, wahrscheinlich um Ende des XIII. Jahrhunderts wurde das Gebäude erweitert, aber nicht im romanischen Still, sondern der Teil vom dem Chor her wurde durch ein Chor gotischen Stils mit Stützpfeiler verlängert. In den Grundmauern hie und da ist der rundbogenförmige Chorschluss noch der ursprünglichen kleinen Kirche, aber aus späteren Zeiten auch Gräberreste zu finden. Durch diese, spätere Gräber wurden die noch erhaltenen Grundmauern endgültig zerstört. Bei dem Umbau gotischen Stils wurden 6 Stützpfeiler zugebaut.

¹ Kozák K., Félköríves szentélyű templomai a XI. században. AÉ 1966 (93). 60. Der Verfasser schreibt unter anderen davon, dass es in Ungarn einige Dorfkirchen — mit rundbogenförmigem Chorschluss — gibt, deren Bauzeit nicht genau festzusetzen ist, es ist aber vermutlich, dass sie im XI. Jahrhundert schon standen, wie z. B. in Ács, Celldömölk, Ecsér, Felsődörögcsé, Sopronhorpács usw.

Die Mauern, dem Stil gemäss, waren schon nicht so dick, durchschnittlich massen sie 70 cm. Sie unterscheiden sich von den vorigen auch durch die Bautechnik, weil hier schon nicht Ziegel, Ton, sondern verschiedene Steine benutzt wurden, während auch die gebrauchte Technologie von der obengewöhnten abweichend war. Die Länge der so ausgebauten Kirche wurde 14,2 Meter, die Breite blieb unverändert. Die Orientierung der Kirche blieb auch unverändert, der Ausbau wurde in die ursprüngliche Richtung, O—W gemacht, wie wir es schon erwähnt haben. Die Richtung der Achse weicht mit einigen Graden nach Norden ab. In dem ausgebauten gotischen Chor wurde das Fundament des Altars gefunden, der ähnlich den gotischen Mauern, aus Stein gebaut wurde. Es zeigt eine runde Form mit einem Durchmesser von 80 Zentimeter.

Bei dem Umbau wurden die zur früheren Kirche gehörigen Gräber nicht in Ehren gehalten. Es gab auch solche Fälle, wo man die neuen Mauern oder die Stützpfeiler einfach auf die Gräber übergebaut oder die gefundenen Knochen in einen Haufen zusammengekrant hatte. Anderswo wurden die Knochen hinausgeworfen.

Später sind Begräbnisse nicht nur um die Kirche, sondern in der Kirche vor sich gegangen, wo der innere Raum als Friedhof des Gemeinvolks benutzt wurde. Vermutlich konnte einem ein ziemlich kleines Gebiet zur Verfügung stehen — wahrscheinlich wegen des Dorf umrahmenden Morasts —, was man als Friedhof benutzt haben konnte. So wurde es in kurzer Zeit besiedelt, später wurden die Gräber ineinander gegraben. So hat sich ein mehrschichtiger Friedhof ausser der Kirche, wie in ihrem Inneren, ausgebildet.

In den Gräbern wurden sehr wenig Beigaben gefunden, was, in wesentlichem, verständlich ist, da man die Toten nach dem christlichen Ritus bestatten musste. In den früheren Gräbern gab es einige bronzene Haarringe mit „SS“-Ende und andere Ringe. In den Gräbern aus XIV—XV. Jahrhunderten haben wir bei den Frauen Perlen, Fingerringe aus Bronze, bei den Männern Metallknöpfe und Hakenhefteln gefunden. Als bedeutender Fund erwiesen sich zwei silberne Münzen aus der Zeit Königs Matthias die im Grab 105. waren. Diesen Toten hat man in dem gotischen Chorteil unter den Boden begraben. Dieses Grab haben wir verhältnismässig in ungestörtem Zustand gefunden. Die zwei Münzen aus der Zeit Königs Matthias waren um den Beckenknochen. In manchen Gräbern der ältesten Schicht, auf den Schädeln mehrerer weiblichen Skelette sind auch Spuren handgestickter, mit Metall durchgewebter Kränze erhalten geblieben, in einem Fall haben wir einen handgestickten Hemdkragen gefunden. Bei der Freilegung war das Gestick lilafarbig, aber in kurzer Zeit wurde es entfärbt.

Um die Kirche und den Fiedhof wurde Zaun mit gestampften Tonfundament gezogen, dessen Spuren schon an der Oberfläche des Ackerfelds zu wahrnehmbar waren.

Der Name des Dorfes war Vizesmonostor, wir haben aber keine Spuren anderer kirchlichen Gebäude gefunden. Das ehemalige Gebiet des zerstörten Dorfes begehend können wir die Zeit der Zerstörung in die erste Hälfte des XVI. Jahrhunderts setzen. Zu dieser Zeit wurde die Kirche noch nicht völlig zerstört, aber das Dorf wurde nicht neubesiedelt, nur das umliegende Dorf, Dombegyház. Die Kirche blieb also in Ruinen ausser Gebrauch. Der Verfall der Kirchenreste beendete sich am Ende des vorigen Jahrhunderts, als die Abkömmlinge der dieses Gebiet besitzenden Jaksics-Familie die Reste der Kirche für den Bau verschiedener wirtschaftlichen Gebäude benutzt haben. Südlich von der Stelle des Dorfes kann man bis heute eine relativ regelmässige Vertiefung von grossem Umfang finden, die bei regnerischem Wetter unter Wasser steht. Nach der Erzählung der Dorfbewohner kommen Baum-

wurzeln westlich von dieser Stelle bei Tiefpflügen oft hervor. Auf diese Erscheinungen bekommen wir Antwort aus den Urkunden, bzw. aus den Angaben späterer Feldbegehungen.

Zuletzt fassen wir die urkundlichen, sich auf das Dorf Vizesmonostor beziehenden Angaben zusammen, die auch die Ausgrabung bewies.

Das Dorf Vizesmonostor wurde zuerst in der päpstlichen Zehntenliste von 1333 erwähnt.² Der Priester des Dorfes hat dann 60 Groschen für den Ban, 1334 aber 20 Groschen und i. J. 1335 6 Groschen für den Papst als Zehnte entrichtet. Das Dorf wurde in der Reihe der Dörfer Kingyed, Panád und Kovászi aufgezählt. Diese Dörfer wurden auch zum Opfer der türkischen Verwüstung gefallen, die ehemalige Stelle dieser Dörfer ist zur Zeit auf dem Gebiet Rumänien zu finden.

Das Dorf Vizesmonostor war Eigentum mehrerer Familien, am längsten besaßen es aber die Vizessy- und Horváth-Familien. Der Name des Dorfes wurde von diesen Familien herleitet.³ Es wird mehrmals erwähnt, dass es mehrere Grenzstreite unter den Besitzern des Dorfes und seinen Nachbarn, hauptsächlich um die Mitte 1400 gab. — König Matthias hat in seiner Urkunde vom 19-ten Februar 1463 auch dieses Landeigentum mit Dombegyház und mit den anderen Dörfern seiner Mutter geschenkt.⁴

Nach späteren Aufzeichnungen⁵ wissen wir, dass Tóbiás Vizessy und Pál Vizessy Horváth haben ihre Güter, d. h. ihre Landgüter beiderseits zwischeneinander getauscht. Tóbiás Vizessy hat den südlichen Teil des Landguts im Dorf Vizes mit dem Fischteich und mit dem Obstgarten, samt anderen Besitzen im Nachbar-Komitat Zaránd um den nördlichen Teil des Dorfes Vizes dem Pál V. Horváth gegeben. So können wir Erklärung über die — bei der Geländebegehung gefundene — Vertiefung bekommen: hier konnte sich der ehemalige Fischteich befinden. Die Baumwurzeln an der Oberfläche zeigen aber die Stelle des alten Obstgartens. In diesem Fall ist die urkundliche Aufzeichnung mit den Angaben der jetzigen archäologischen Beobachtungen glücklich zusammengefallen.

Ich möchte noch bemerken, dass 1486 zwei Orte für Fischerei in Vizes erwähnt wurden. Neben dem Feldbau, dessen Grenzen die geographischen Verhältnisse, der Morast von grossem Umfang und das zum Feldbau unanwendbare Gebiet bestimmten, war so auch die Fischerei im Unterhalt für die Dorfbewohner von grosser Bedeutung.

Die Kirche des Dorfes wurde zu Ehre von Nikolaus dem Heiligen eingeweiht, darüber spricht eine Aufzeichnung aus 1506.⁶

1528 nähern sich die Türken von Süden vordringend an dieses Gebiet, besetzten die angrenzenden Dörfer, dann haben sie das mit Vizes anstossende Dorf, Dombegyház in Flammen gesetzt. Von dem genauen Zeitpunkt der Zerstörung haben wir nur mittelbare Angaben in der Beschreibung der Geschichte der Familie von László Basarághi, des Domherrn von Arad (1446—1456). Dieser Familie entstammte Lukács Basarághi Vid, der Verwalter des Schlosses der Familie-Jaksics in Nagylak, der in Dombegyház lebte. Sein Sohn, János⁷ wurde in Dombegyház geboren, und

² Györffy Gy., Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Bp. 1963. 181.

³ Márki S., Arad vármegye története. Arad. 1892. 383: Sein Andenken aus 1483 bewahrt der Name homo regius.

⁴ Kristó Gy., Olvasókönyv Békés megye történetéhez. I. — A honfoglalástól 1715-ig. Békéscsaba, 1967. 47. Márki op. cit. S. 335.

⁵ Márki op. cit. S. 338.

⁶ Márki op. cit. S. 458.

⁷ Márki op. cit. S. 298.

war kaum drei Monate alt, als die Türken das Dorf zerstörten⁸. Weil die Entfernung in der Luftlinie zwischen den Kirchen von Vizesmonostor und Dombegyház 4 Kilometer ist — die letztere wurde an der Stelle der alten neugebaut — können wir die Zeit der Zerstörung beider Dörfer 1529 datieren. Diese Zeit der Zerstörung beweisen auch die an der Oberfläche herumliegenden Funde (Dorffreilegung gab es nicht, nur sehr tiefe Bodenbearbeitung). Das Dorf lag auf mit Morast umgezogenem Gebiet, so wurden die unter der langen Türkenherrschaft erhalten gebliebene Häuser wahrscheinlich verfallen, die Einwohner verdarben es, wanderten weg, niemals zogen sie zurück, so wurde das Dorf endgültig vernichtet. Obwohl Neubesiedlung der entvölkerten Dörfer, so auch die des nachbarlichen Dombegyháza's aus der türkischen Zeit bekannt ist, blieb Vizes volkleer.⁹

Zusammenfassend: auf die frühe Ansiedlung des Dorfes Vizesmonostor verweisen die erste, im XI. Jahrhundert in romanischem Stil gebaute Kirche von der Grösse einer Kapelle, und die in den Gräbern gefundenen Haarringe mit „S“-Ende. Kontinuierliches Leben beweisen der Chorteil der späteren, im XIII. Jahrhundert gotisch umgebaute Kirche, ferner die fragmentarischen Gebrauchsgegenstände, die auf dem Gebiet des ehemaligen Dorfes zu finden sind. Die Zeit der Zerstörung können wir nach den archäologischen Funden und mittelbaren geschichtlichen Angaben an 1529 legen. Neubesiedlung geschah auf diesem Gebiet nicht, wahrscheinlich, aus Gründen der ungünstig gewordenen geographischen Bedingungen.

⁸ Márki op. cit. S. 510.

⁹ Kristó op. cit. S. 116.

ANGABEN UND GESICHTSPUNKTE ZUR ARCHÄOLOGISCHEN FORSCHUNG NACH DEN KUMANEN IM KOMITAT SZOLNOK

LÁSZLÓ SELMECZI

(Szolnok, Damjanich-János-Museum)

Die archäologische Erforschung der Kumanen kann — im Gegensatz zur Geschichtswissenschaft und Ethnographie — nur auf eine verhältnismässig kurze Vergangenheit zurückblicken. Nach der Veröffentlichung des lediglich theoretisch bedeutsamen, 1893 publizierten Aufsatzes von Géza Nagy¹, der die heidnische Pferdebestattung der kumanischen Häuptlinge aus geschichtlichen Quellen rekonstruiert, wurde bis zum Erscheinen (1956) der den Fund von Kígyópuszta umwertenden Bearbeitung von István Éri² kein ernsthafter Versuch zur Bestimmung und Analyse des Fundmaterials der Kumanen unternommen. Éri hat das Fundmaterial der Einzelgräber aus den 13—14. Jahrhunderten von Kígyópuszta, Csólyos und Felsőszentkirály — hauptsächlich aufgrund der Bestattungsweise — den Kumanen zugesprochen.³ Seither brachte András Pálóczi-Horváth die Analyse der von Éri nur flüchtig berührten Grabfunde von Csólyos und Felsőszentkirály mustergültig zu Ende⁴, während er den heidnischen Charakter der Bestattung in Csólyos neuerlich betont hat.⁵ Obzwar in Anlehnung an György Györffy, hob Pálóczi in der archäologischen Fachliteratur als erster hervor, es wäre als Forschungsziel für die Archäologie von nicht geringem Nutzen, wie sich die nomadisierenden Kumanen der mittelalterlich-feudalen ungarischen Gesellschaft angepasst hatten.⁶ Er meint aufgrund der bisherigen Forschungen, dass sich der Feudalisierungsprozess der Kumanen im allmählichen Zurücktreten der heidnischen Bestattungsbräuche erzeugt.⁷

Die Freilegung und Bearbeitung der in kumanischen Niederlassungsgebieten liegenden Dorfsiedlungen beschränkt sich bis jetzt auf die Ausgrabung unter István Méris Leitung bei Turkeve-Móric⁸. Die von Méri veröffentlichte Abhandlung besorgte die Rekonstruktion einer der Dorfsiedlungen aus den 15—16. Jahrhunderten.

Die bedachten Aufsätze sind die hervorragendsten Produkte unsrer die Kumanen betreffenden Fachliteratur. Ihre geringe Zahl und der minimale Umfang des zu Grunde liegenden Fundmaterials geben Verallgemeinerungen nur in sehr bescheidenem Masse Raum, obwohl sie zugleich die Aufgabe bezeichnen, die auf dem Gebiete der Forschung unsrer mittelalterlichen Altertumskunde harrt.

Unsrerseits versuchen wir die bisherigen Ergebnisse und Perspektiven der vom Direktorat der Museen des Komitats Szolnok, und dementsprechend im Gebiete

¹ Nagy G., (1893) 105—117.

² Éri I., (1956) 137—152.

³ Éri I., (1956) 150.

⁴ Pálóczi Horváth A., (1969) 107—134.

⁵ Pálóczi Horváth A., (1969) 107.

⁶ Ebenda

⁷ Ebenda

⁸ Méri I., (1954) 138—154.

des Komitates Szolnok, genauer in dem der ehemalig Kolbáz-szék genannten Ortschaft in Angriff genommenen Forschungen vorzuführen, die in den letzteren Jahren voll sich gegangen sind. Wir haben Rettungsgrabungen und thematische Ausgrabungen im Bereich von Kolbázszállás, Asszonyszállás und Orgondaszentmiklós durchgeführt. Die Beglaubigung des Fundmaterials erledigten wir zu Kunszentmárton und Homokszállás. Unsre Forschungen erhöhten die Zahl der uns bisher bekannten Gräber der kumanischen Führerschicht, erzielten Resultate hinsichtlich der besseren Erkenntnis der Bestattungssitten und des Bestattungssystems und dank der Bereicherung des Fundmaterials der 14—16. Jahrhunderte, förderten dabei das mehr realistische Verständnis mehrerer siedlungsgeschichtlicher Fragen.

BESTATTUNGEN DER KUMANISCHEN FÜHRERSCHICHT

Die Bestattungen der kumanischen Führerschicht, die zugleich das frühe kumanische archäologische Fundmaterial darstellen, beschränken sich auf die Grabfunde von Kígyópuszta, Csólyos und Felsőszentkirály. Unter ihnen erweist sich die Fundstätte von Csólyos mutmasslich als ein Reitergrab.⁹ Infolge glücklicher Zufälle vermehrte sich die Zahl der Grabfundstätte um zwei. Die Finder zerstörten zwar beide Gräber, doch durch Authentifizieren, mit dem fast vollständigen Einsammeln der Funde konnte die Bestattungsweise mit grosser Wahrscheinlichkeit festgestellt werden.

Im Jahre 1967 stiess Mitglied der LWP, Sándor Kis im Gebiet der LWP „Máté Zalka“, rechts der Eisenbahnlinie Szolnok-Szentes, am Ufer eines von der Haltestelle Kunszentmárton-Jaksasor etwa 200 m entfernten Trockentales, beim Abbau einer Lehmgrube auf ein Grab. Er liess die auf der Grabstätte freigelegten Funde einem emeritierten Pädagogen, István Turcsányi zukommen, der sie zum Damjanich-Museum weiterbeförderte. Die Knochenreste sammelte Gyula Kaposvári, Direktor der Museen des Komitats, der die Grabfunde als erster untersuchte. Nach Beglaubigung und dem mehrmaligen Befragen des Entdeckers konnten wir des Grab folgenderweise rekonstruieren. Es handelt sich um ein ungefähr 100 cm tiefes Schachtgrab. Seine Orientierung: West-Südwest—Ost-Nordost. In ihm befand sich ein auf dem Rücken liegendes, ausgestrecktes Skelett. Spuren eines Sarges waren nicht zu beobachten. Links hinter dem Schädel lag ein Steigbügelpaar. Beide Steigbügel sind im grossen und ganzen kreisförmig mit gebogenen Sohlenpartien, ihre Bügel sind von den Bügelleibern nicht scharf abtrennbar. Entlang der Sohlenpartien läuft je eine Rippe. Neben den Steigbügeln befanden sich eine mit einem Ring versehene Trense und eine Gurtschnalle. Von der Gurtschnalle blieb nur der grosse Schnallendorn übrig. Während des Zerstörens des Grabes ging die neben dem erwähnten Pferdegeschirr gesichtete andere Eisenschnalle verloren. Auf dem Beckenknochen des Skeletts lagen eine Eisenschnalle und ein eisernes Messer, vom linken Unterarm neben den Knochen des linken Beins lag ein eisernes, zweischneidiges Schwert. Seine Länge beträgt 114,6 cm. In seiner Blutrinne wurde ein beiderseits mit Kupfer tauschiertes Wappen sichtbar. Einerseits das Arpaden-Wappen mit vier Streifen, andererseits ein Familienabzeichen in Kerbschrift.

Aufgrund des archäologischen Fundes und seiner Lage erweist sich die Bestattung von Kunszentmárton-Jaksorérpart als eine Pferdebestattung, und zwar eine symbolische Pferdebestattung. Dem Verstorbenen wurde nur das Pferdegeschirr

⁹ Unter den vorgekommenen Funden gab es auch ein Steigbügelpaar.

und der Sattel beigesetzt. Aus diesem letzteren ist zwar keine Spur aufgeblieben, man kann aber aus den zwei Schnallen doch darauf schliessen.

Der einzige Fund des Grabes von Datierungswert ist das zweischneidige Schwert. Der Knopf des Handgriffs zeigt die Form einer auf die Kante gestellten Scheibe. Dieser Schwerttyp kam im letzten Drittel des 13. Jahrhunderts in Schwang.¹⁰ Dies scheint auch die Gestaltung des Wappens zu erhärten. Den Degen dürfte der Begrabene als Lehnsmann von irgendeinem, chronologisch angängigen Könige des Arpadenstammes erhalten haben. In Anbetracht des mutmasslichen Lebensalters des ehemaligen Kämpfers, können wir die Grablegung in der Zeitspanne zwischen dem ausgehenden 13. Jahrhundert und dem ersten Viertel des 14. Säkulums fixieren.

1969 fand man zu Homok, in der Sandgrube von Óvirághegy ein Grab.¹¹ Die Funde hat István Szlankó, der Direktor des Museums für Erdkunde von Tiszazug dem Damjanich-Museum zugeleitet. Am der Entdeckung folgenden Tage wurden die Fundumstände authenlisiert, die Funde, sowie die anthropologischen Reste und Tierknochenmaterial gesammelt.

Das Skelett lag in einem Schachtgrab, 280 cm tief. Orientierung: West—Ost 100—105°. An der rechten Seite des auf dem Rücken liegenden, ausgetreckten Skeletts befand sich sein gesatteltes Pferd. Aus den Tierknochenresten rekonstruierte Sándor Bökönyi ein vollständiges Pferdegerippe. Sargreste ergaben sich nicht. Die mit einem Ring versehene Trense kam nebst dem Pferdeschädel zum Vorschein. Bei den Fussknochen des Pferdes lagen die Steigbügel, die der Form nach mit den in dem Grabe von Kunszentmárton-Jaksorérpart gefundenen Steigbügeln übereinstimmen; die Schäfte sind mit gehämmerten plastischen Buckeln verziert. Die Gurt schnalle hatten Zerstörer des Grabes verloren. In der Beckengegend des Skelettes waren zwei Trümmer eines eisernen Messers zu finden. Unter dem Schädel und quer über den Brustkorb windete sich eine 74 cm lange silberne Kette. Die Kette besteht aus einem schlangenartigen Drahtgeflecht, dessen zwei Enden durch walzenförmige Kapseln abgeschlossen und vor der Auflösung bewahrt wurden. Den Ösen der Kapseln gliedert sich eine einem ledernen Gefäss nachgebildete offene Bulle ein. Die abgeschnittenen Geflechte solcher Ketten wurden übrigens mit mittelalterlichen ungarischen Schatzfunden zu Tage gefördert. Der Grabfund ist aufgrund der Bestattungsweise und seines archäologischen Fundmaterials in den durch das Ende des 13. und den Ausklang des 14. Jahrhunderts begrenzten Zeitraum zu bestimmen.

Beide vereinzelteten Reitergräber entstammen dem Bereiche der einstigen kumanischen Niederlassung, dem Gebiete von Kolbáz-szék. Es gibt auch in der Dorfflur von Kunszentmárton eine untergegangene kumanische Siedlung, und eine der unweit des Grabes befindlichen Bodenerhebungen, die höchste Bodenwelle der Landschaft heisst Kötöny-Hügel. Homok ist heute Eisenbahnhalttestelle bei Tiszaföldvár. Das Gebiet selber ist Weingarten von Tiszaföldvár. Der Ortsname Homokszállás erhielt das Andenken der in den Türkenzeiten zugrundegegangenen ehemaligen kumanischen Ansiedlung. Homokszállás wird in dem 1571 entstandenen Defter von Szolnok als ein Dorf ohne Kirche beschrieben.¹² Unter den 16 zur Kopfsteuer verpflichteten Einwohnern bewahrte Mihál Csöbök noch zur Zeit der Entstehung des Defters seinen ursprünglichen kumanischen Namen.

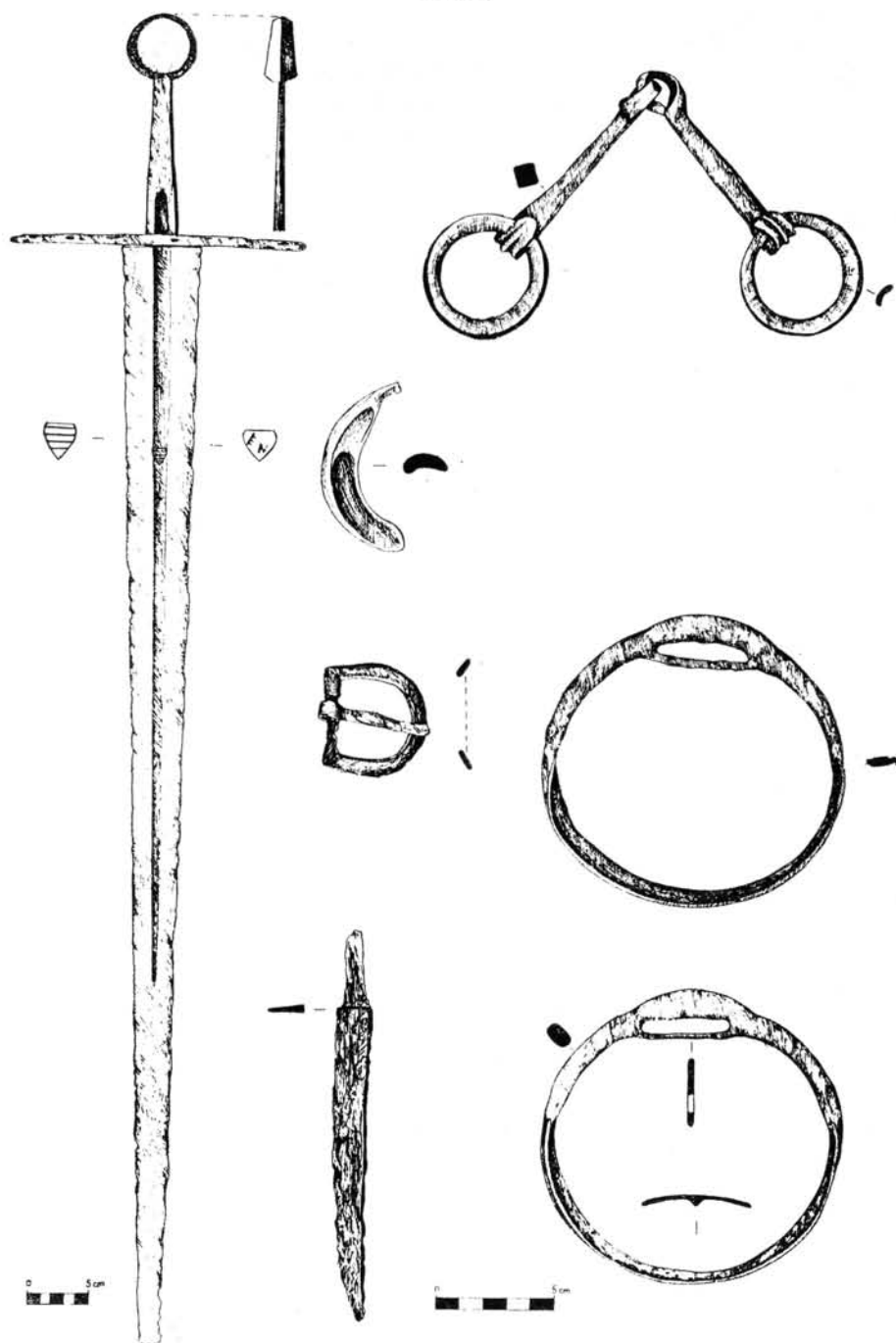
Die jetzt vorhandenen fünf kumanischen Grabfunde aus den 13—14. Jahrhunderten machen es uns wahrscheinlich, dass die Führerschicht der Kumanen in den

¹⁰ Wagner, E., (1966) 146.

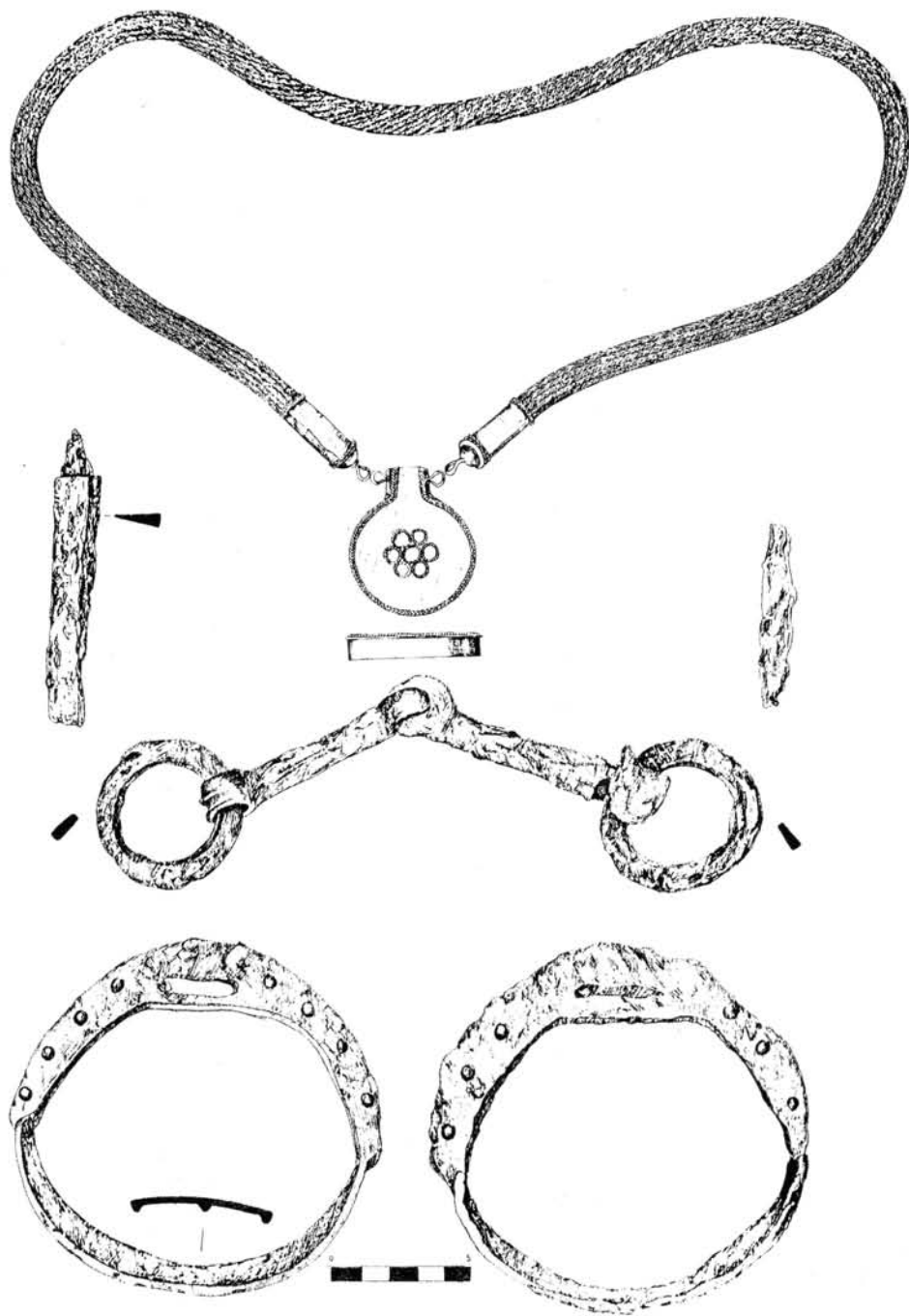
¹¹ Kakuk M., (1965) 38.

¹² Györfy L., (1956) 34.

Tafel I.

Tafel II.

ersten anderthalb Jahrhunderten ihres Aufenthaltes in Ungarn die nomadischen Bestattungsbräuche beibehalten hat. Die Gräber der Führerschicht sondern sich von den Friedhöfen des gemeinen Volkes ab. Die Forschung der Letzteren bleibt weiterhin eine Aufgabe. Das Problem ergibt sich leider nicht betreffs ihrer archäologischen Abtrennung, weil die Perspektiven ihrer altertumskundlichen Erforschbarkeit gerade daraus entspringen, dass die Kumanen als Nomaden in Gentilorganisation in eine feudale Umwelt gelangten, sondern hinsichtlich ihrer Aufspürung. Die Freilegung der frühen kumanischen Ansiedlungsfriedhöfe gibt uns noch viel zu schaffen.

Die Gräber der Führerschicht sind isolierte Beisetzungen. Nach Art und Weise der Beerdigung haben sie mehrere Varianten. Drei unter ihnen sind Reitergräber. Der Grabfund von Csólyos gibt bedauerlicherweise von der Bestattungssitte keine Kunde. Von den zwei übrigen Reitergräbern beherbergte das eine das ganze Pferdegebein, das andre erweist sich als eine symbolische Pferdebestattung.

Die Parallelismen der archäologischen Funde weisen nach dem Orient. Unter ihnen möchte ich mich mit den Steigbügeltypen befassen. In ihrer Beurteilung ergeben sich Meinungsverschiedenheiten.¹³ Die Steigbügel von Csólyos vertreten einen abweichenden Typ von denen des Grabfundes von Kunszentmárton-Jaksorérpart, bzw. Homok-Óvirághegy. Sie stimmen nur darin überein, dass die Analogien der beiden Typen in Osten zu finden sind. Wir sind der Ansicht, dass es eine abwegige und unfruchtbare Auseinandersetzung wäre irgendeinen der zwei Steigbügeltypen mit ausschliesslicher Geltung den Kumanen zusprechen zu wollen. Für die Gräber der landnehmenden Ungarn sind geradeso mehrere Steigbügeltypen charakteristisch. Dasselbe trifft auch für die Kumanen zu. In Anbetracht der Forschung und der ungarischen Volkskultur ist jene Erwägung von ausschlaggebender Bedeutung, wonach beide Steigbügeltypen nach der Einwanderung der Kumanen eine umfassende Verbreitung fanden und in der materiellen Kultur des ungarischen Bauerntums sogar bis zum 19. Jahrhundert fortlebten. Aus den Varianten des Typus von Csólyos sind 29 Exemplare, aus den Spielarten des Typs von Kunszentmárton-Jaksorérpart, beziehungsweise von Homok-Óvirághegy insgesamt 77 Bestandstücke in der Sammlung des Ung. Volkskundlichen Museums zu finden,¹⁴ während aus anderen Typen nur 46 inventarisierte Stücke vorhanden sind. All das macht es offensichtlich, dass beide Steigbügeltypen in der materiellen Kultur des ungarischen Bauerntums als kumanische Hinterlassenschaft zu bezeichnen sind.

ERFORSCHUNGSPROBLEME DER KUMANISCHEN FRIEDHÖFE AUS DEN 14—16. JAHRHUNDERTEN

Nichtsdestoweniger lässt die Erschlossung und Analyse unsrer kumanischen Friedhöfe aus den 14—16. Jahrhunderten auf sich warten. Die Ergebnisse unsrer Geschichtsforschung setzen gerade ins 14—15. Jahrhundert den Abschluss des Feudalisierungsprozesses der Kumanen, sowie der Umwandlung ihres Wirtschafts- und Gesellschaftssystems. Es wäre für uns höchst aufschlussreich, ob und wo dies eine archäologisch fassbare Spur hinterlassen hat. Dass die Erweiterung der Forscher-

¹³ *Selmeczi L.* (1967); *Pálóczi Horváth A.* (1969) 127—128.

¹⁴ Auch diesmal möchte ich Herrn Oberdirektor Dr. Tamás Hoffmann meinen besten Dank aussagen, indem er mir das volle Pferdegeschirrmaterial und dadurch die Steigbügelsammlung des Ethnographischen Museums (Budapest) zu bearbeiten ermöglicht hat.

arbeit in dieser Richtung verheissungsvoll wäre, bezeugen auch die aufgrund der Friedhöfe von Karcag-Asszonyszállás und Orgondaszentmiklós bisher gemachten Erfahrungen.

Auf den hervorstechendsten Punkten — die vermutlich künstlich aufgeschüttete natürliche Bodenerhebungen waren — des einstigen Gebiets der gedachten, zu Kolbáz-szék¹⁵ gehörenden mittelalterlichen Ortschaften standen die Dorfkirchen. Gräber kann man nicht nur in den Schiffen und Apsiden, sondern auch um die Kirchen finden. Unter den Friedhöfen wurde der von Asszonyszállás fast vollständig freigelegt; 303 Gräber kamen zum Vorschein. Die Ausgrabung des Friedhofs von Orgondaszentmiklós nahm 1971 ihren Anfang. Beide Friedhöfe waren mit Gräbern umsäumt. Die frühesten Gräber von Asszonyszállás sind mittels der Obulusse Sigismunds datierbar. Letzten Endes dürften die Kumanen von Asszonyszállás während der Regierungszeit Sigismunds als der feudalen Gesellschaft im ganzen und grossen eingefügt angesehen werden, denn ihre Wirtschaft konnte für einen festen Wohnsitz und dauerhaften Friedhof die Unterlage abgeben, was im wesentlichen auch zu Orgondaszentmiklós der Fall ist. Aus alledem werfen aber die anhand der Erschliessung der Friedhöfe gewonnenen Beobachtungen nur auf die Bestattungsbräuche und die Tracht einiges Licht. Nachdem jedoch mit einer zum Abschluss gebrachten Bearbeitung irgendwelches derzeitigen kumanischen Friedhofs gar nicht zu rechnen ist — sofern wir vielleicht die Ausgrabungen von Alajos Bálint zu Kiskunfélegyháza, deren Ergebnisse allerdings vom Ausgräber selbst nicht für kumanisch erachtet wurden, nicht heranziehen möchten¹⁶ —, kann auch irgendein äusserst karges Beobachtungsmaterial unsre Kenntnisse bereichern.

Die freigelegten Gräber sind ohne Ausnahme Schachtgräber, in denen die Bestattungen in Särgen stattfanden. Die Särge bestanden aus Brettern. Ihr Grossteil wurde einfach zugenagelt, einige waren mit Schloss und Schlüssel versehen. In Orgondaszentmiklós kam es vor, dass der Tote bloss mit einer Planke zugedeckt wurde. Sehr oft ergab es sich, dass ein Gewebe aus Pflanzenfasern auf dem Boden des Holzsarges zu finden war.

Aufgrund der feststellbaren organischen Überreste hat es den Anschein, dass die Bestattung in Alltagskleidung oder in Prunkgewändern vor sich ging. Andere Grabbeigaben sind — mit Ausnahme einiger Objekte — ziemlich selten. So enthielten mehrere Gräber beider Friedhöfe Münzfunde, aus einem Grab kam ein Vexierknäuel ans Tageslicht, gleichfalls im Grabe eines Kleinkindes fanden wir eine als Spielzeug gebrauchte Glaskugel.

In dem prozentmässig überwiegenden Teil der Gräber beider Friedhöfe, ob sie ohne Beigaben, oder reicher ausgestattet waren, ist es zu beobachten, dass die Verstorbenen auf ein aus Pflanzenfasern gewobene Bettlaken gelegt wurden, bevor sie in den Totenschrein gesenkt worden wären, falls der Untersatz des Sarges aus Brettern bestand. Nach Ergebnissen archäobotanischer Untersuchungen wurden diese Bettlaken aus Rohrschilf gewoben.¹⁷ Den Sittencharakter des Gebrauchs dieser Matten macht der merkwürdige Umstand wahrscheinlich, dass sie in den Gräbern der Reichen genau so anzutreffen sind, wie bei den Bestattungen der Armen, obzwar die Wohlhabenden auf diesen minderwertigen Stoff sicherlich nicht angewiesen waren.

¹⁵ Der bisher einzige Fundbericht von *Ferenc Móra* (1906) 18—27; (1908) 369—371.

¹⁶ *Bálint A.* (1956) 55—84.

¹⁷ Die Untersuchungen wurden von *Ferenc Csépai* durchgeführt, der sich vom Damjanich-Museum (Szolnok) geschieden hat und über seine Ergebnisse in einem selbständigen Beitrag berichten wird.

Meines Wissens bedeckt man zu Karcag bei einer Anzahl der reformierten Leichenbegängnisse den Sarg nach der Grablegung noch heutzutage mit einer aus Rohrschilf gewobenen Matte von 2×2 m Umfang, und diese Praxis dürfte das Fortleben des mittelalterlichen Brauchtums wohl beweisen.

Die Überbleibsel der unter dem Schutzmantel des Kirchenrituals fortwährenden heidnischen Bräuche waren in manchen Erscheinungen zu fassen. Die Umgebung des in dem 179. Grab des Friedhofs von Asszonyszállás aufgefundenen Schädels war mit Mutterkorn dicht bestreut, das bekanntlich aus von einer Art Pilzerkrankung befallenen Roggenkörnern besteht und dank seiner blutstillenden Wirkung auch gegenwärtig in der Gynäkologie angewandt wird.

Ebenso enttummte sich als ein Bestattungsbrauch die Grablegung einer gewissen Trauerpflanze, und zwar in der Form eines Buketts (Kopfkissens?) unter den Schädel gesetzt. Aus drei Gräbern des Friedhofs von Asszonyszállás und aus einem des Friedhofs von Orgondaszentmiklós wurden Überreste dieser Pflanze zu Tage gefördert. Nach archäobotanischen Untersuchungsdaten handelt es sich bei der gedachten Pflanze um eine Stabwurzart (*Artemisia*), vermutlich den Wermut. Über den Gebrauch der Stabwurz als einer Totenpflanze sind wir durch ihr Vorkommen in Römergräbern unterrichtet, wir wissen, dass sie für eine Lieblingsblume der mittelalterlichen Klostergärten gegolten hat¹⁸, aus mittelalterlichen Friedhöfen war sie jedoch bis jetzt unbekannt. Diesen Pflanzenfunden messen wir auch deshalb grosse Wichtigkeit bei, weil sie — nach unsrer Ansicht — die materielle Grundlage, das mit der Pflanze verknüpfte Brauchtum einer bis jetzt ungenügend erklärten Redewendung — jeder Freude mengt sich Stabwurz bei, jeder Frohmuth wird zum Wermut¹⁹ u. s. w. — beleuchten. Uns dünkt es, dass die Stabwurz in dieser Redensart zur Andeutung der Trauer deswegen an die Seite der Freude als ihre Gegenpart tritt, weil sie eine Totenpflanze war.

Der in zwei Gräbern des Friedhofes von Asszonyszállás gefundene je ein Pferde Zahn ist beachtenswert, obzwar sie nur das Absterben eines früheren Brauches bezeugen. Sie dürften beim Begräbnis in die Grabgrube gelangt sein. Diese Beobachtung scheint dadurch bekräftigt zu werden, dass sonst nirgends Pferdeknochenreste aus dem Boden des Friedhofs geborgen wurden.

All das mag zum Beweis dafür bewertet werden, dass die katholische Kirche in demselben Masse, wie sie sich hinsichts der mit Pflanzen getriebenen Zauberei duldsam erwies, so entschieden gegen das mit dem alten heidnischen Wesen viel enger verbundenen Pferdeopfer auftrat.

An eine ausgesprochen heidnische kumanische Bestattung deutet das 40. Grab des Friedhofs von Orgondaszentmiklós hin, in dem der Schädel des Skeletts an das Knochengerüst eines — wahrscheinlich bei dem Begräbnis getöteten — Hundes gelegt war und die Grube nur mit einer Planke zugedeckt wurde.

Die Wandlungen der Tracht sind in den Friedhöfen am besten zu verfolgen. Der Alkaliboden hat viele organische Überreste erhalten, und solcherweise ist die Bekleidung ohne grössere Schwierigkeiten zu rekonstruieren. Die Kleidungsreste tragen in ihrem Schnitt mit der Ausnahme von etlichen Gräbern die Spuren der Mode des fraglichen Zeitalters. Ihre Verzierung bleibt infolge der Dürftigkeit des zur Verfügung stehenden Parallelmaterials einzigartig.

Das Grab N° 239. des Friedhofs von Asszonyszállás wird von den übrigen Gräbern abgesondert, seine Funde lassen nämlich eine abweichende Tracht erkennen.

¹⁸ *Rapaics R.* (1932) 20—43.

¹⁹ *Baróti Szabó D.* (1803) 480; *O. Nagy G.* (1966) 435—535, 649.

Das Skelett kam aus einer Tiefe von 80 cm zum Vorschein. Orientierung: West—Ost 73°. Es lag in einem Sarg. Durch eine spätere Eingrabung zerschnitten, auf dem Rücken liegend, gestreckt. Der linke Arm ist auf das Becken gebogen. Der rechte Arm war vernichtet, aus den Fussknochen ist nur das linke Schenkelbein vorhanden. Die archäologischen Beilagen sind die folgenden: am linken Unterarm eine viereckige Bronzeschnalle. Mit der Vorigen auf gleicher Höhe, auf den Wirbeln eine gedrückt halbkreisförmige bronzene Schnalle. Auf dem Schädel die Reste eines Perlenkranzes. Dieses Grab bildet gleichfalls ein archäologisches Zeugnis dafür, dass Asszonyszállás von Kumanen bewohnt wurde. Die aus den archäologischen Funden herstellbare Tracht ist zweifelsohne eine nomadische Kleidung. Den zwei Gürteln, die das Kleid des im betreffenden Grabe beigesetzten jungen Mädchens schmückten, darf nur dann eine sinnvolle Funktion zugesprochen werden, falls der eine einst die Hosen an seinen Leib befestigte, der andere dagegen seinen kaftanartigen Rock zusammenhielt. Das Vorkommen dieser nomadischen Tracht ehestens aus der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts im behandelten Fiedhof legt auch dafür Zeugnis ab, das es sich noch einige unter den Kumanen fanden, die sich der ihnen verfassungsmässig zugesicherten Freiheit in der Wahl ihrer Kleidung bedienten.

Das Zubehör der Frauentracht war während der ganzen Zeit des Bestehens der Dörfer der Jungfernkranz. Der Grossteil ist Perlenkranz, doch Orgondaszentmiklós bescherte uns einen solchen Kopfputz der aus einem gezwirnten Pflanzenfaserbande bestand, mit eingewobenen, im Querschnitt kreisrunden Bronzefäden. Der einzige Überrest von Menschenhaaren weist darauf, dass die Weiber Haarflechten trugen. Dasgleiche scheint der Umstand zu erhärten, dass in mehreren Gräbern, in denen sich keine Jungfernkranze befanden, also verheirateten Frauen bestattet wurden, dünne, lange Bronzenadeln unter den Schädeln zu finden waren in etlichen sogar paarweise. Gleichermassen gehörten die kurzröhrigen Schuhe zur Weibertracht. Es war vorgekommen, dass der weibliche Überrock durch einen grossen, zum Aufnähen geeigneten, gescheibten Bronzeknopf zusammengehalten wurde. Auf dieser vergoldeten Bronzescheibe ist eine zirkulär eingemeisselte arabische Aufschrift zu sehen. In anderen Fällen befestigte ein in eine Bronzeschnalle auslaufende Gürtel den Frauenanzug, und am selben Kleid waren noch bronzene Knöpfe angebracht. Es wurde auch solch ein Oberkleid zu Tage gefördert, worauf zwei Glasscheiben befestigt waren, und in demselben Grabe musste eine durchgebohrte Münze aus dem 12. Jahrhundert den Halsschmuck abgeben. Die Frauenkleider sind im allgemeinen anspruchsloser, sie hinterliessen auch weniger Spuren, als die Männerkleider.

Die Kopftracht der Männer war die Filzmütze. In manchen Gräbern fand man auf den Schädeln die kaffeebraunen Filzreste der Mützen. Der Kragen des Überrocks stand vorne offen, umsäumte den Hals waagrecht und war mit goldenen oder bronzenen Fäden plastisch gestickt. Der Rock wurde mit den heutigen Pariser Hefteln ähnlichen Haken oder mit Metallknöpfen zugeknüpft. Die Schultern des Rockes waren mit draufgenähtem Schnurbesatz in Zackenlitzenform verziert, sein Rückenteil mit einer quer unter den Schultern waagrecht gezogenen Verschnürung, sein Vorderteil beiderseits auf dem Brustkasten, von rechts und vom links mit je zwei waagrecht in Fischgrätenstich ausgeführten, mit ihren Spitzen einander zustrebenden „V“-Form verlaufenden Schnüren verbrämt. Der Schnurbesatz war lilafarben. Die Hosen wurden gelegentlich ebenfalls verschnürt. Die Fussbekleidung bestand aus Stiefeln mit weichen Sohlen und ohne Eisenbeschlag.

Die herstellbaren Kleidungsstücke sind in Ermangelung eines entsprechenden, gleichaltrigen archäologischen Fundmaterials heute noch alleinstehend, deshalb —

obzwar die Verlockung an der Hand liegt — dürfen wir sie nicht ausschliesslich für die Kumanen charakteristisch halten. Dasselbe gilt auch für die in den Gräbern gefundenen Pflanzenreste (Kornmutter, Stabwurz u. s. w.).

Die letzte beachtungswerte Beobachtung betrifft die Farbe der Trauer. Die aufgefundenen Kleidungsreste sind alle insgesamt lilafarbig. Deswegen nehmen wir es an, dass bei den Kumanen von Asszonyszállás und Orgondaszentmiklós in den 14.-16. Jahrhunderten die farbige Trauer Sitte war, und zwar die lilafarbene Trauer. An die unter den Kumanen gespielte hervorragende Rolle der lilabraunen, lilablauen Farben weist der Gebrauch der im Gebiete von Grosskumanien weit verbreiteten und im volkskundlichen Material noch heute auffindbaren sogenannten „kumanisch-blauen“ Farbe.

All diese Erfahrungen ermutigen uns dazu, dass wir die begonnenen Ausgrabungen weiter führen und zuerst die Friedhöfe der im Mittelalter an einander grenzenden Niederlassungen um Karcag freilegen, denn dank ihrer gegenseitigen Nähe können wir die treffendsten Parallelitäten in ihnen auffinden.

Die aus den bisher erschlossenen Kirchen, zu der ehemaligen Ortschaft Kolbáz-szék gehörenden Dörfern gewonnenen Erkenntnisse.

Die erschlossenen Kirchen waren in den Dörfern Móric, Kolbázzállás, Asszonyszállás und Orgondaszentmiklós gestanden. Ausser dem Orgondaszentmiklóser Gotteshaus, das nur teilweise erforscht wurde, und so des klar übersichtlichen Grundrisses vorläufig ermangelt, ist jede einzelne Kirche einschiffig, mit je einer, von fünf Seiten eines Achtecks abgeschlossenen Apside, aussen durch Tragpfeiler gestützt. Unter ihnen ist die von Kolbázzállás durch einen bronzenen Obulus von Wladislaus I. (1440—1444) chronologisch fest verankert. Die Kirche von Móric ist vermittelt Münzenfunde nicht datierbar. Aufgrund anderweitiger Angaben betont Méri den primär ans 15. Jahrhundert weisende Charakter der Dorfsiedlung. Früher als die Ansiedlung konnte die Kirche nicht entstanden sein, also ist auch deren Bau ins 15. Jahrhundert zu setzen. Es gibt für die Datierung der Kirche von Asszonyszállás gleichfalls keine Münze. Die frühesten der in ihrer Apside, in ihrem Schiff und Kirchhof angelegten Gräber werden durch die Obulusse von Sigismund chronologisch gekennzeichnet. Doch die sich unter die Kirchenmauern erstreckenden und während des Kirchenbaues auseinandergeschnittenen Grabanlagen lassen die Folgerung zu, dass auf der Bodenerhebung ursprünglich nur der Friedhof der Niederlassung Platz nahm, worüber man später das Gotteshaus erbaute. Dasselbe lehren auch die Erfahrungen von Orgondaszentmiklós. Nur derartig mochte nämlich eine mehrschichtige Bestattung in der Apside der Kirche stattfinden. Solcherweise sehen wir uns veranlasst die Erbauung der Kirche von Asszonyszállás ebenfalls ins 15. Jahrhundert zu setzen.

All das gibt uns einen Wink, dass die Kumanen der Ortschaft Kolbáz-szék vor dem 15. Jahrhundert nicht zu einem Kirchenbau zu bewegen waren. Obzwar sich ihre Wirtschaft im 15. Jahrhundert bereits umgewandelt hatte, was besonders aus der Aufdeckung des Dorfes Móric, sowie aus dem den Sondierungen entspringenden Fundmaterial klar ersichtlich ist, war ihre Weltbild noch bei weitem nicht christlich. Darin, vornehmlich in ihrem verbissenen Widerstand gegen die katholische Kirche, steckt nach István Györffy eine der Hauptursachen dafür, dass später die Reformation bei den Kumanen verhältnismässig rasch an Boden gewann.²⁰

Unsre Beobachtungen spornen uns weiter an Friedhöfe der 14—16. Jahrhunderte zu erforschen, weil ihre Analyse für uns solcherart nicht nur die Rekonstruk-

²⁰ Györffy I. (1925) 15.

tion ihres derzeitigen Zustandes ermöglicht, sondern in den noch auffindbaren heidnischen Elementen auch über ihre frühere Kultur Aufschluss gibt.

Wie auch dieser kurzgefasste Bericht erwies, wurden auf dem Gebiete der archäologischen Erforschung der Kumanen bis jetzt nur die ersten Schritte getan. Wir hoffen aber, dass die folgenden unsrer bisherigen Ergebnisse als allgemeingültig gelten: ihre Vornehmen liessen sich von gemeinen Volk abgesondert bestatten; ihre Friedhöfe aus den 14—16. Jahrhunderten werden anfangs als heidnische Gräberfelder der Niederlassungen bevölkert und erst später mit Kirchen überbaut; obzwar das gemeine Volk mit landläufigen Massenartikeln seine Kleider verziert, doch auf andere Art wie die Madjaren; die kumanischen Siedlungen im Bereich von Kolbázszék sind grossenteils während des Mongolensturms auf dem Gebiet der vernichteten Dörfer also in früher bewohnten Orten entstanden — für uns alle die Perspektiven unsrer Forscherarbeit sinnfällig machen.

Und die Wichtigkeit dieses anscheinend peripherisch gelegenen Forschungsgegenstandes wird dadurch über allen Zweifel erhaben, dass die Feudalisierung der Kumanen archäologisch prägnanter zu messen ist, als die der Madjaren, und ihre durch den Feudalisierungsprozess entstandene Kultur als Bildungsgrundlage unsrer grössten, von der Ethnologie in Evidenz gehaltenen ethnischen Gruppe zum organischen Bestandteil der Kultur des ungarischen Volkes geworden war.

LITERATUR

- Baróti Szabó D.*, (1803, A Magyarság Virágai
Bálint A., (1956) A Kiskunfélegyháza-templomhalmi temető. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Szeged.
Éri I., (1956) Adatok a kigyópusztai csat értékeléséhez. *Folia Archaeologica*.
Győrffy I., (1925) A kunok megtérése. Különlenyomat a Protestáns Szemle 1925. évi folyamából.
Győrffy L., (1956) Adatok az Alföld törökkori településtörténetéhez. Jászkunsági Füzetek, Szolnok.
Kakuk M., (1965) Kunszentmárton földrajzi nevei. Szolnok Megyei Múzeumi Adattár, Szolnok.
Méri I., (1954) Beszámoló a Tiszalök-rázompusztai és Túrkeve-mórici ásatások eredményéről II. *Archaeológiai Értesítő*.
Móra F., (1906) Ásatás a Szeged-ötömösi Anjou-kori temetőben. *Archaeológiai Értesítő*. (1908) Szegedvidéki leletekről. *Archaeológiai Értesítő*.
O. Nagy G., (1966) Magyar szólások és közmondások. Bp.
Nagy G., (1893) A régi kunok temetkezése. *Archaeológiai Értesítő*.
Pálóczi Horváth A., (1969) A csólyosi kun sírlelet. *Folia Archaeologica*.
Rapaics R., (1932) A magyarság virágai. Bp.
Selmeczi L., Adatok a kengyel történetéhez és tipológiájához Magyarországon. *Agrártörténeti Szemle*.
Wagner E., (1966) Hieb- und Stichwaffen. Praha.

SKELETON OF A MEDIEVAL DWARF FROM LUDOŠ-CSURGÓ (YUGOSLAVIA)

GYULA FARKAS—IMRE LENGYEL

(Szeged, JATE Anthropological Institute — Budapest, Hungarian Academy of Sciences, Archeological Research Group)

In 1964, at the findspot of Ludoš-Csurgó, near Subotica, a skeleton was brought to light originating from an archeological age not determined more exactly but, according to the verbal information of the Archeologist László Szekeres, probably back to the 15th century.

The find consist of a well-preserved cranium and skeletal bones. It is primarily according to the determination made with the morphological method on the basis of the characteristics of the skull that the average age of death can be put at 67, and its sex, on the basis of the + 1,5 sexualization coefficient (Farkas—Lengyel—Marcsik, 1972) be determined as male.

THE SKULL

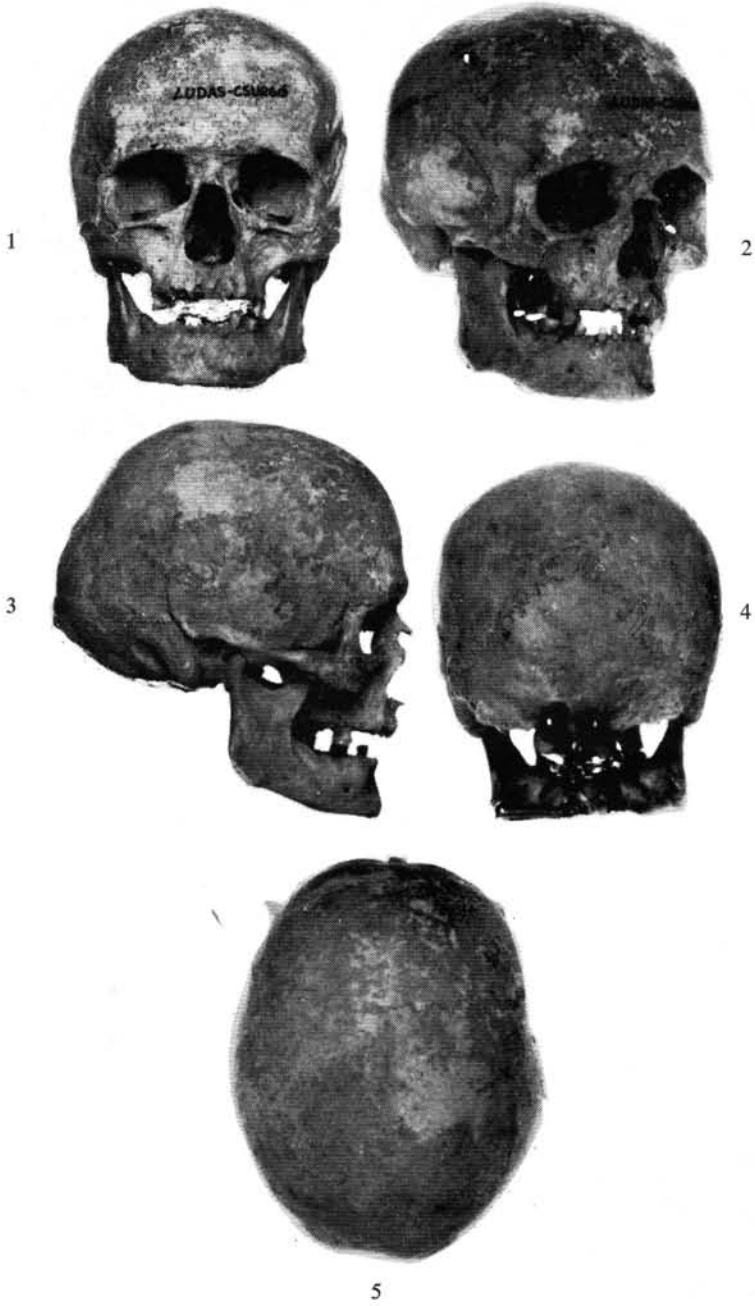
The skull was measured with the aid of classic anthropological methods (Martin—Saller, 1957), and then the absolute measurements were assessed on the basis of the Hug classification. As a result of this the measurements of major importance of the find are the following:

No of measurements	Measurement	No of measurements	Measurement	No of measurements	Measurement	Indices
1.	181	40.	98	62.	46	17:1 74,0
1c.	45	45.	136	63.	36	9:8 68,0
5.	102	46.	94	65.	121	47:45 78,7
8.	147	47.	107	66.	104	48:45 50,0
9.	100	48.	68	69.	31	52:51 80,0
17.	134	51.	40	70.	67	54:55 52,0
20.	117	52.	32	71.	34	63:62 78,3
32. 1a.	51°	54.	26	72.	83°	8:1 81,2
38.	1485	55.	50			

Among the morphological characteristics the circular line of the skull is in norma verticalis pentagonal, the glabella of the 3rd degree, the spina nasalis anterior of the fifth degree, the protuberantia occipitalis externa of the 4th degree, the alveolar prognathism of the first degree (vertical alveolar part), the fossa canina of fifth degree (very deep).

The skull, on the basis of its absolute measurements, according to Hug, is of medium length, width and height, aristenkephalic, the forehead is of medium width,

Table I.

Pictures 1—5.

the zygomatic arch of medium width, and the entire face and upper face low and mesognath.

On the basis of its indices it is brachycephalic, orthocranium, tapeinocranium, metriometopous, hypereuryprosopic, mesenous, mesoconch, chamaerhinous, leptostaphylinous.

From the taxonomical point of view the find (Pictures 1—5) can be fully identified with the cromagnoid-B race characteristics (Lipták, 1972).

On the lateral radiograms of the skull (Picture 6) the corticalis of the foramen is of normal thickness showing a sharp outline. In the temporal and parietal regions well-pronounced deep arterial sulci can be seen (sulci arteriosi ramorum arteriae meningeae mediae). The base of the skull, measured along the largest skull length, is disproportionately short (Keith, 1913). The sella turcica is shallow, its opening wide, its size normal. The ridge of the nose is deeply withdrawn, above it the arcus superciliaris is bulging out. The form of the face skull is regular, without any essential pathological deformations.

Picture 6.

The top plan radiogram of the lower jaw-bone indicates a formally regular mandibula, without pathological deformations.

Among the anatomical variations on the skull, in the sutura lambdoidea ossa Wormiana, and in its mandibula torus mandibularis can be observed.

It is the phenomena noticeable on the other parts of the skeleton, without the skull, that make the find examined interesting.

THE BONES OF THE TRUNK

Among the bones of the trunk there have remained one cervical, one thoracic and 4 lumbar vertebrae. The vertical surface of the body of the lumbar vertebrae is convex, its basal surface concave. The edges are rounded off, and the sides of the corpus lateralis are strongly drawn in a medial direction. Consequently the vertical side part of the vertebral body is concave all round.

The top plan radiogram made of the II. and V. lumbar vertebrae, according to which vertebral bodies of regular form and size are concerned, shows symmetrical apophysis and dorsal canal.

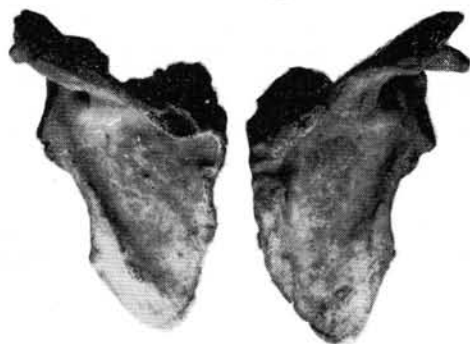
From the size of the 5 ribs belonging to the find it is possible to conclude that it must have been an individual with a powerful chest.

Picture 7.

The two clavicles show a comparatively normal development. The greatest length of both is 137 mm each, the medium perimeter is 38 (right=r) and 40 (left=l) mm. The sturdiness index is 27,7 (r) and 29,2 (l), in both cases indicating a robust clavicle. On the basis of the top plan radiogram (Picture 7) the radius of their medial curvature, concave towards the front, is short, without any essential pathological deformations.

Table II.

8

9

Pictures 8—9.

The *scapula* is small. Measurements: height 128 (r), 133 (l), width 83 (r), 81 (l). The length and width indicator is 64,8 (r) — mesomorphic — and 60,9 (l) — dolichomorphic. On the ventral side of both scapulae strong exostoses can be observed (Picture 8). Consequently the *margines axillares*, in particular their first third extending towards the *angulus inferior* show a considerable thickening.

The length of the *sacrum* is 139, its width 110 mm, and its length and width indicator points at a narrow sacrum. On its sagittal radiogram (Picture 9) the cartilaginous border lines dividing the several sacral segments are still recognizable, but their ossification has already started. In the segments I., IV. and V. the *arcs* are not closed, they are open the *canalis vertebralis* in a dorsal direction (*spina bifida multiplex*).

At the sacral segment surface of the *ilium*, at the *foramen obturatorium* exostoses of different development and size can be found beside the *crista iliaca* (Picture 10). In the thickened part the bone substance has become thinner, the bone appears to be light. Measurements of the pelvis: *conjugata vera* 90, transversal diameter 105 mm, *angulus pubis* 67°, indicator of the pelvic inlet 85,7 that is a platypellic pelvis is concerned. The radiograms of the right and left side of the *os coxae* (Picture 9) indicates, from the formal point of view a normal bone showing no essential pathological deformations.

THE BONES OF THE EXTREMITIES

a) *Ossa extremitatis superioris*

Both *humeri* are extremely short. The greatest length 243 (r) and 251 (l) mm, smallest perimeter 70 (r) and 69 (l), entire length 243 (r) and 249 (l), height of *caput humeri* 49 (r, l), width of *caput humeri* 44 (r) and 41 (l). Sturdiness indicator 28,8 (r) and 27,7 (l), corresponds to a greatly robust humerus in both cases.

The sagittal radiogram of the *humeri* (Picture 11) also reveals conspicuously short (Bateman, 1954) and massive largely deformed *humeri* (Brailsford, 1953). In the proximal third of both the medullar cavity is of an enlarged, cystic nature (Ders, 1964; Smith—Graham—Smith, 1955; Codman, 1931), the *corticalis* shows attenuation particularly along the medial contours, while it can easily be followed laterally, the trabecular structure is irregular. The distal third of the *humeri* is formally normal, showing no essential pathological deformations (Picture 12). On the left humerus, at the border of the upper and medium thirds of the *diaphysis*, on the lateral contour a 7 mm long thorn-like exostosis pointing into a distal direction can be seen.

The clavicular humerus indicator value is 56,4 (r) and 55,0 (l), that is in both cases the clavicle is comparatively long.

The greatest length of the right *radius* is 164, its parallel length 161 mm, the brachyal indicator is 67,5 that is it indicates a comparatively short forearm. On the basis of its radiogram in a dorso-volaris direction (Picture 7), too, the *radius* is short and highly deformed. The morphological formations of its proximal epiphysis are recognizable, its *diaphysis* is short, straight, its distal epiphysis strongly deformed; on its interosseal surface it is uneven, the surface of the radio-ulnar diarthrosis is uneven, its area is disproportionately enlarged.

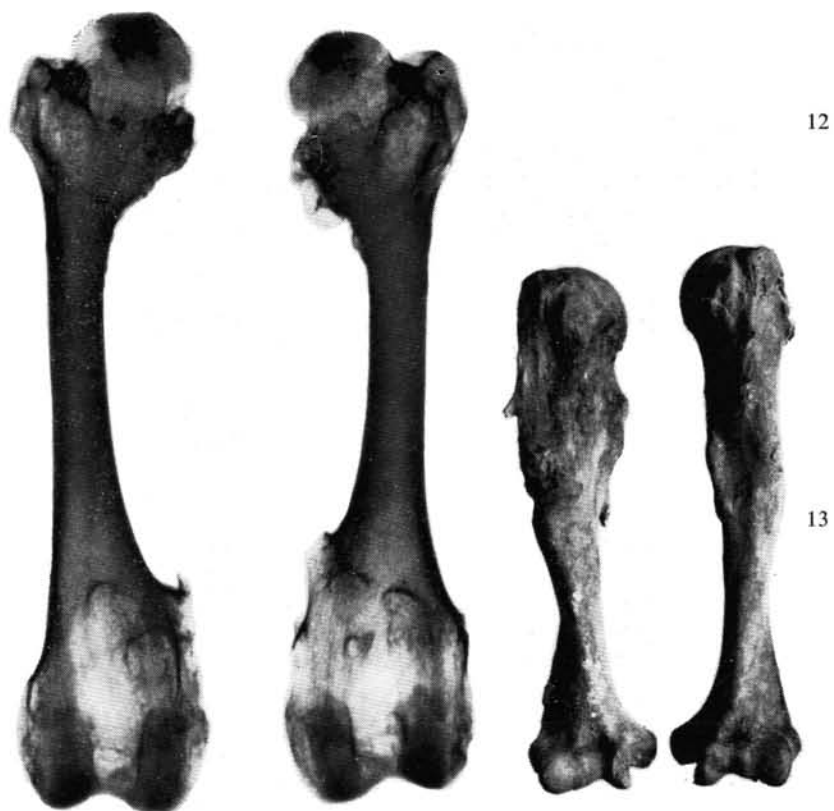
The *ulna* is also in both cases short. Greatest length 171 (r) and 160 (l) mm, functional length 135 (r) and 116 (l) mm. On the radiogram in a dorso-volaris direction (Picture 7) the short *ulnae* seem to be considerably deformed. The *diaphysis* of the right *ulna* is volarly arched. The characteristic morphological formations of the proximal epiphysis are recognizable, while in the distal epiphyses only the shape

Table III.

Pictures 10—11.

Table IV.

Pictures 12—14.

of the processus styloideus can be observed. The surfaces of the radio-ulnar diarthroses are enlarged and deformed. From the region of the collum of the left ulna, from the interosseal surface, a 5 mm long thorn-like exostosis extends in a proximal direction.

b) *Ossa extremitatis inferioris*

Greatest length of the *femur* is 355 (r) and 341 (l), the sagittal diameter of the centre of the diaphysis is 30 (r) and 28 (l), its transversal diameter 26 (r) and 27 (l) mm. The cross-sectional indicator of the diaphysis is 115,4 (r) and 103,7 (l) which corresponds to a medium (r) and weak (l) pilaster. The length of the femur in a normal position is 355 (r) and 336 (l) mm. On the basis of the sagittal radiogram (Picture 12) the femurs are short, conspicuously massive and highly deformed. The collum femoris is short and is in a valga position. In the area of the trochanter minor and the tertia exostoses of irregular form and spongy cavernous structure (Rose—Doolan, 1949; Timonen, 1964) can be seen. Their diaphysis is short, their cortical thick, their contours normal. Their distal epiphysis is „inflated” and greatly deformed. Above their medial condylus exostoses of irregular shape can be seen (Picture 13), and in the same place also their cortical contours are interrupted in several spots. On the left femur, above the lateral condylus, too, a crest-like exostosis can be seen.

Picture 15

The left *tibia* and *fibula* are conspicuously short, massive, and considerably deformed. The sagittal diameter of the tibia in the height of the foramen nutritium is 34, its transversal diameter 30 mm, cnemical indicator is 88,2 which largely corresponds to a euryknem (round) tibia. (Picture 15.)

In this case, however, this determination does not bear a literal interpretation as the cross-section of the tibia resembles an isosceles triangle because of the pronounced development of the crista interossea. On the radiogram (Picture 14) it can be seen that on the proximal epiphysis of the tibia and fibula the condyles and the articular facets of the capitulum have become destroyed as a results of influences after death. The diaphysis of both bones is short, massive, their corticals are massive, their contours normal. Their distal epiphysis, corresponding to the syndesmosis tibifibularis, is completely ossified and, consequently, their trabecular structure has become rearranged. The shape of the talocrural joint is deformed.

Finally there may be ranked to the find 11 *metacarpal* and *metatarsal bones* and *knuckle bones*. With these deformations can be found mainly on the dorsal surface as well as with the proximal epiphyses.

On the *histological sections* made from the bone sample of the spongy substance specific deformations could not be recognized.

BODY HEIGHT

On the basis of the characteristics and measurements described above there can be no doubt that we are faced with a case of *microsomia*.

On the basis of the data available and on that of Manouvrier's method we have obtained the following values concerning body height:

right humerus	126,6 cm	left ulna	105,9 cm
left humerus	130,8 cm	right femur	137,9 cm
right radius	116,0 cm	left femur	129,7 cm
right ulna	113,2 cm		

The average of the calculated body height is 122,8 cm, which is 7 cm less than the upper limit of the group of „dwarfs” according to the classification of physique given by Martin.

DIAGNOSIS

To sum it up (Hellner—Poppe, 1956; Pugh, 1954) the radiograms give evidence of the bone remains of a dwarfish male who had reached the senile age and had suffered from *chondrodystrophia hyperplastica* (McLean, 1968; Jarcho, 1966; Bateman, 1954; Ake Wilton, 1933; Donuniok—Knock, 1971; Kaufman, 1892). The point of interest of the paleopathological diagnosis that can be regarded probable on the basis of the deformations described lies, on the one hand, in the rarity of pathological deformation (Nemeskéri—Harsányi, 1959), and, on the other hand, in the fact, interesting in itself, that the individual examined, in spite of the anomalies of osteogenesis, had lived up to a senile age.

LITERATURE USED

- Ake Wilton, (1933), The achondroplastic bone diseases. — Acta Path. Acad. 15. 1.
 Bateman, N. (1954), The skeletal effects of achondroplasia. — J. Anat. 88. 212—247.
 Brailsford, J. E. (1955), Radiology of bones and faunts. V. Ed. Williams and Wilkins Comp. Baltimore.
 Codman, E. A. (1931), Epiphyseal chondromatous giant cell tumors of the upper end of the humerus. Surg-Gynec. Obstetrics. 52. 543.
 Ders, E. G. (1964), Diagnose, Differentialdiagnose und Therapie der Hämangioma im Skelettsystem. — Med. Welt. 24. 1308.
 Dominam, G. W.—Knock, H. G. (1971), Knochengeschwülste und geschwulstähnliche Knochenerkrankungen. G. Fischer Verl. Jena.
 Farkas, Gy.—Lengyel, I.—Marcsik, A. (1972), Anthropological practicum I. Paleoanthropological methodics. Szeged. (University notes).
 Hellner, H.—H. Poppe (1956), Röntgenologische Differentialdiagnose der Knochenerkrankungen. Thieme Verl. Stuttgart.
 Jarcho, S. (1966), Human Paleopathology. Yale Univ. Press. New Haven.
 Kaufman, H. E. (1892), Untersuchungen über sogenannte fetale Rachitis (Chondrodystrophia foetalis). Berlin.
 Keith, A. (1913), Abnormal crania — achondroplasia and acrocephalia. — J. Anat. And Physiol. 47. 189—199.
 Lipták P. (1972), Embertan és emberszármazás. Tankönyvkiadó. Budapest.
 Martin, R.—Saller, K. (1957), Lehrbuch der Anthropologie. Stuttgart.
 McLean, F. C.—Urist, M. R. (1968), Bone. Chicago. Univ. of Chicago Press.
 Nemeskéri, J.—Harsányi, L. (1959), Die Bedeutung paleopathologischer Untersuchungen für die historische Anthropologie. Homo. 10. 203—237.
 Pugh, D. G. (1954), Roentgenologic diagnosis diseases of bones. Williams and Wilkins Comp. Baltimore.
 Rose, J.—Dovlan, P. D. (1949), Hereditary multiple exostoses. New England J. Med. 240. 799.
 Smith, D. A.—Graham, W. C.—Smith, F. R. (1955), Benign Chondroblastoma of bone. — J. Bone St. Surg. 37-B. 462.
 Timonen, S. (1964), Cartilaginous multiple exostoses in connexion with labor. Acta Obstetrics Scand. (Stockh.) 29. 138.

ANTHROPOLOGISCHE FUNDE VON DER WOIWODINA

GYULA FARKAS

(Szeged, Anthropologisches Institut der József-Attila-Universität)

Im Herbst des Jahres 1971 habe ich an einer Studienreise in Jugoslawien teilgenommen, ursprünglich mit der Absicht, dass ich dort die prähistorischen, besonders die bronzezeitlichen anthropologischen Funde versammeln und bearbeiten werde. Da es aber — ungeachtet die früher schon untersuchten Funde des Gräberfeldes von Mokrin — bezüglich der bezeichneten Zeitperiode kein für eine eingehende Analyse geeignetes Material zu finden war, habe ich meinen Interessenkreis erweitert, und mir die Besichtigung, beziehungsweise die Untersuchung in den einzelnen Museen auch der aus anderen archäologischen Zeiten stammenden anthropologischen Funde als Ziel gesetzt. Hinsichtlich dessen, dass ich hauptsächlich auf dem Gebiet der Woiwodina meine Tätigkeit entfaltete, möchte ich in meinem Bericht in erster Reihe über die, in den Museen dieses autonomen Gebietes aufbewahrten und von wissenschaftlichem Standpunkt aus merkwürdigen anthropologischen Funde eine Erwähnung tun.

In dem *Stadtmuseum von Szabadka* aufbewahrte anthropologische Funde sind zwar wenig, aber — hinsichtlich ihres wissenschaftlichen Wertes — doch bedeutend.

Unter diesen sind die Skelette aus der Kupferzeit von dem Fundort Nosa hervorragend — es waren derer gezählte 8 Funde —, an welchen aufgrund der vorhergegangenen Bewertung in erster Reihe die Merkmale der mediterranen und nordoiden Rassen erkannt werden konnten.

In demselben Museum ist ein landnahmezeitlicher Schädel von dem Fundort Kispiac zu finden, an dem sich die Spur einer verheilten, wahrscheinlich von einem Schwerthieb verursachten Verletzung sehen lässt.

Die Fundorte Szabadka-Sándor-Genossenschaftsheim und Szabadka-Husarkaserne haben je einen makrokefalen Schädel geliefert, die zwar von archäologischem Standpunkt aus als nicht mehr bestimmbar betrachtet werden sollen, dennoch aber einen vornehmen Platz unter den Funden — infolge nur ihres makrokefalen Charakters — besitzen. Die Art der Verzerrung lässt uns aber voraussetzen, dass diese Funde vielleicht aus der Gepidenzeit stammen.

Das mittelalterliche Gnomskelett von Ludoš-Csurgó ist vor allem in paleopathologischer Hinsicht bedeutend. Dieses 123 cm hohes Skelett eines ungefähr 67 Jahre alten Mannes mit augenscheinlichen pathologischen Symptomen kann wirklich als ein Kuriosum aufgefasst werden.

In dem Fundort Bácskatopolya wurden zwei awarenzeitliche Skelette freigelegt. Eines von diesen zeichnet sich mit seinem mongoliden Charakter aus, und gehört vermutlich zu der siniden Rasse, während das andere innerasiatischer mongolider Typus ist. Das mongolide, beziehungsweise mongoloide Charakter der Funde kann nicht bezweifelt werden, wodurch der Wert des erwähnten Fundortes auch von anthropologischem Gesichtspunkt aus in einem hohen Masse erhöht wird. Da die Freile-

gung des Gräberfeldes sich fortsetzt, wird sich das anthropologische Material aus der Bronzezeit der Woiwodina mit einer wahrscheinlich bedeutenden Serie vermehren.

Schliesslich möchte ich noch erwähnen, dass es etwa 70 Funde aus der Bronzezeit und der Sarmatenzeit von dem Fundort Velebit in dem Museum zu finden sind, deren Erhaltungszustand aber ziemlich schlecht ist.

Die Rettung all dieser Funde ist das Verdienst Archäologen László Szekeres. Obwohl es sich nicht um vollständige Freilegungen von Gräberfeldern handelt, kann man jedoch aufgrund der Aufzählung wahrnehmen, dass diese wenigen Skelette und Schädel die Reichhaltigkeit und Bedeutsamkeit der Fundorte in der Umgebung von Szabadka — vor allem die derjenigen aus der Völkerwanderungszeit — beweisen.

Das **Museum der Woiwodina in Novi Sad** enthält ein beträchtliches anthropologisches Material, das aber hauptsächlich infolge seiner Quantität hervorragend ist.

Eines von den bedeutendsten und vielleicht wertvollsten anthropologischen Materialien stammt von dem Fundort Gomolava. Diese aus der Eisenzeit stammende und ungefähr auf einem Gebiet von 5×5 m freigelegte Serie enthält mehr als 70 Skelette — überwiegend Kinderskelette. Die Skelette lagen aufeinander in einer vollkommenen Unordnung. Die Tatsache der ungewöhnlichen Proportionen der Geschlechter — 6 Männer, 17 Frauen, 54 Kinder — weiterhin, dass das Durchschnittsalter der Erwachsenen bei den beiden Geschlechtern beinahe gleich (bei den Männern ungefähr 40 Jahre, bei den Frauen ungefähr 39 Jahre) und bei den Kindern ausserordentlich niedrig ist (um 11 Jahre), dann die vielen pathologischen Fälle — all diese verdienen zweifellos die Aufmerksamkeit der Fachleute. Nach den vorangehenden Untersuchungen von Imre Lengyel vollzog sich die Bestattung binnen 10 Jahren, man kann also voraussetzen, dass es sich hier um das rasche Aussterben einer kleinen Population handelt. (Der Wert unter 10 Jahren — aufgrund methodischer Erwägungen — schliesst nämlich nicht aus, dass die Skelette in einer Zwischenzeit von nur einigen Tagen oder Wochen nacheinander bestattet wurden.) Diese Möglichkeit ist auch durch die ungewöhnliche Bestattungsweise unterstützt. Aufgrund der mündlichen Mitteilung von Archäologen Sándor Nagy, (Novi Sad), hörte ich in demselben Fundorte auch von früher freigelegten, aber aus der Bronzezeit stammenden Skeletten mit vollkommen gleichen Bestattungsriten. Jene Funde wurden leider nicht gerettet.

Das andere, von anthropologischem Gesichtspunkt aus gleichmässig merkwürdige Fundmaterial des Museums der Woiwodina stammt aus dem Späteneolithikum von Vajska. Die Funde der 6 Gräber sollten nachträglich nochmals identifiziert werden. Ihre Mitteilung in der Publikation Rad Vojvodanskih Muzeja ist im Gang (Farkas, im Druck).

Neben den kleineren awarenzeitlichen Serien (Ada, Aradac, Vajska, Vojka) soll ich über die Schädel von dem ebenfalls awarenzeitlichen Fundort Vrabs mit 49 Schädeln eine Erwähnung tun. Sie wurden schon früher mitgeteilt (Živanović, 1966—1968), eine neuere Bearbeitung und Bewertung wäre aber erwünscht, weil die Technik der Bearbeitung und die Interpretation der Ergebnisse noch viel zu wünschen übrig lassen.

Schliesslich erwähne ich die sechs Funde aus der Römerzeit von Beška. Auch diese stammen aus einem grösseren Gräberfeld. Ihr Erhaltungszustand ist sehr schlecht.

Die Anzahl der anthropologischen Funde im Museum kann auf 1000 geschätzt werden, da auch die aus Ungarn zurückerstatteten und schon mitgeteilten Funde von Zombor-Repülőtér — XV—XVII. Jahrhundert (Bartucz, 1960), — Zenta-

Paphalom und Farkas-tanya — aus der Arpadenzeit (Bartucz—Farkas, 1958), — Adorján — aus der Awarenzeit (Bartucz—Farkas, 1957) — werden in dem Museum von Novi Sad aufbewahrt.

Die Rettung des anthropologischen Materiales ist den Archäologen Bogdan Brukner, Sándor Nagy und Preglad Medović zu verdanken.

Das Material im **Narodni Muzej von Kikinda** ist nicht gross, aber doch bedeutend. Ausser einiger Gepidenfunde (Bočar) wird auch das Fundmaterial des Gräberfeldes aus der Frühbronzezeit von Mokrin, (eines der am meisten systematisch freigelegten Gräberfelder in Jugoslawien in diesem Museum aufbewahrt. An dieser, aus 237 Skeletten bestehenden Serie führten wir teils klassische, teils osteochemische Untersuchungen durch, deren Ergebnisse unlängst erschienen (Farkas—Lipták, 1971; Lengyel, 1972; Lengyel—Farkas, 1972). In der Rettung des Materiales der durch ein grösseres Arbeitskollektiv freigelegten Serie hat Archäolog Milorad Girić, Direktor des Museums von Kikinda eine bedeutende Rolle.

In dem **Museum von Bečej** werden 60—70 Skelette aus der Awarenzeit von dem Fundort Čik aufbewahrt, unter denen 6—8 Schädel mongoliden Charakter haben. Das Gräberfeld ist auch von archäologischem Standpunkt aus interessant. Seine Freilegung war unter der Leitung von Jovan Kovačević, (Professor der Archäologie in Belgrad) durchgeführt, während die Bearbeitung der anthropologischen Funde von Kinga Éry geleistet wurde.

In dem **Narodni Muzej von Zrenjanin** gibt es 10—14 Skelette aus der Awarenzeit von dem Fundort Aradac. Diese Serie hat vollkommen europiden Charakter, ihre andere Hälfte wird in dem Museum der Woiwodina aufbewahrt. Die Freilegung wurde durch den Archäologen Sándor Nagy geleistet.

In dem **Narodni Muzej von Belgrad** werden die anderen, aus der Urzeit stammenden, überwiegend neolithischen paleoanthropologischen Materialien von dem Fundort Lepenski Vir aufbewahrt. Die anthropologische Bewertung der Funde ist schon vollgezogen (Nemeskéri, 1969; Lengyel, 1970).

Auch in **Zemun** ist ein beträchtliches awarenzeitliches anthropologisches Material zu finden, das ich aber persönlich nicht besichtigen konnte.

In den Museen von Pančova, Senta und Sombor gibt es kein anthropologisches Material.

Neben den oben erwähnten Museen besichtigte ich auch einige weitere, die aber alle ausser der Woiwodina liegen.

Ich halte für nötig zu erwähnen, dass einige Funde von **Geološka paleontološka zbirka JAZU** in Zagreb, die ein besonderes Interesse erwecken, unter der Leitung des Professors der Geologie-Paleontologie Mirko Malez freigelegt wurden. So rettete man sehr wertvolle Materialien aus der Mousterien-Periode (Veternica Schicht „h“; Sandalja, Velika Pečina), aus dem Mesolithikum (Veternica II.) und dem Neolithikum (Veternica Schicht „b“) und aus der Hallstattzeit (Vrhovine Lika). Diese Funde wurden leider bis auf den heutigen Tag immer noch nicht gerettet. Unter diesen möchte ich das aus 30 Skeletten bestehende Material aus der Hallstattzeit besonders erwähnen.

In dem **Zemaljski Muzej BiH von Sarajevo** werden etwa 200 Funde aus der Bronzezeit und aus dem Mittelalter aufbewahrt. Diese Skelette können aber heute leider gar nicht mehr identifiziert werden. In dem Ausstellungsmaterial gibt es auch einige Skelette in situ von den Fundorten Donja Dolina und Glasinac.

Die obige Aufzählung soll natürlich — hinsichtlich der freigelegten anthropologischen Materialien in Jugoslawien — nicht als vollständig betrachtet werden. In

1206411
der Beziehung der Woiwodina habe ich aber — meiner Meinung nach — alle wichtigere Fundmaterialien bekanntgemacht.

Es entsteht also die Frage, ob die erwähnten anthropologischen Funde geeignet seien, um einen Überblick über die einzelnen archäologischen Perioden oder archäologisch-anthropologischen Probleme zu informieren. In dieser Hinsicht muss man leider feststellen, dass das Material ziemlich mangelhaft ist. Das steht in einem engen Zusammenhang damit, dass die paleoanthropologische Forschung in Jugoslawien heute sehr zurückgeblieben ist (Farkas—Gavrilović, im Druck).

Diese Mangelhaftigkeit kommt natürlich bei der Lösung gewisser Probleme besonders scharf vor, so z. B. bei der Beurteilung der Migration der Populationen aus der Bronzezeit, wo man eine ganze Menge von archäologischen Überresten, kaum aber einige anthropologische Funde findet, die zur Stütze der Forschung dienen könnten. Wir sollen aber als eine erfreuliche Tatsache bemerken, dass unsere jugoslawischen Kollegen mit einem grossen Verständnis diesen Mangel einzuholen möchten, in den letzteren Zeiten je mehr die Mitwirkung ungarischer Anthropologen beanspruchen, und sich zugleich um die Rettung der anthropologischen Materialien streben. Als schönes Beispiel dafür können wir die musterhaften Rettungen der Funde von Mokrin und Gomolava erwähnen.

Wir hoffen, dass auch diese kleine Zusammenfassung die Aufmerksamkeit auf die jugoslawischen anthropologischen Funde richtet, um dadurch die Möglichkeit der gründlicheren Untersuchungen der Populationen verschiedener archäologischer Perioden und ihre bessere Erkennung für die Anthropologen zu gewähren.

LITERATUR

- Bartucz, L. (1960), Die anthropologischen Merkmale der Bevölkerung aus der Umgebung von Zombor (Sombor) im XV—XVII. Jahrhundert. Ann. Univ. Scient. Budapestensis. Sectio Biol. 3. 23—48.
- Bartucz, L.—Farkas, Gy. (1957), Zwei Adorjaner Gräberfelder der Awarenzeit aus anthropologischem Gesichtspunkte betrachtet. Acta Biol. Szeged. 3. 315—347.
- Bartucz, L.—Farkas, Gy. (1958), Die Bevölkerung von „Csésztó“ in der Arpadenzeit aus anthropologischem Gesichtspunkte betrachtet. Acta Biol. Szeged. 4. 245—283.
- Farkas, Gy.—Gavrilović, Ž., A jugoszláv antropológia mai helyzete. Múzeumi Közl. [im Druck]
- Farkas, Gy.—Lipták, P. (1971), Physical Anthropological Examination of a Cemetery in Mokrin from the Early Bronze Age. [In: Mokrin I. Dissertationes et Monographie. Tom 11. Beograd] 239—271.
- Farkas, Gy. A., Későneolitikus antropológiai leletek Vajska-Baba Sivačka lelőhelyről (Spätneolithische anthropologische Funde von dem Fundort Vajska-Baba Sivačka). Rad Vojvodanskih Muzeja. [im Druck]
- Lengyel, I. (1970), A Lepenski Vir lelőhelyen feltárt csontvázleletek laboratóriumi vizsgálatának előzetes eredményei (Preliminary Report about the Laboratorial Examination of the Bone Finds Discovered in Lepenski-Vir). Anthropol. Köz. 14. 181—188.
- Lengyel, I., (1972), Laboratorial Analysis of the Human Bone Finds from the Early Bronze Age Cemetery of Mokrin.
- Lengyel, I.—Farkas, Gy., (1972), A mokrini korabronzkori temető csontmaradványain végzett laboratóriumi vizsgálatok eredményeinek kritikai elemzése a régészeti és az antropológia adatai tükrében. Anthropol. Köz. 16. 51—71.
- Nemeskéri, J. (1969), Stanovništvo Lepenskog Vira (In: Mokrin II. Dissertationes et Monographie. Beograd] Tom 12. 75—90.
- Živanović, S., (1966—1968), Rezultati antropološkog proćuvana skelete iz nekropole u Vrbasu. Rad V. M. 15—17. 133—145.

